



**Jes Wienberg**

**De kirkelige  
institutioner i  
middelalderens  
Tønsberg**

Arkeologiske rapporter fra Tønsberg Nr 6

Jes Wienberg:

**De kirkelige institutioner  
i middelalderens Tønsberg**

Utgitt 1991

Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg

ISSN 0802-5436

## FORORD

I november 1978 opfordrede en nydisputeret Øivind Lunde danske studenter i middelalderarkæologi til at deltage i udgravningen af de norske middelalderbyer og at bearbejde noget af materialet. Denne opfordring førte mig fra Moesgård ved Århus Universitet til Tønsberg, hvor dette hovedfagsspeciale blev skrevet i 1982-83 samtidigt med arbejde for Riksantikvarens Utgravningskontor.

Specialets vejleder var Ole Schiørring og den oprindelige titel: "De kirkelige institutioner i Tønsberg. En undersøgelse af den kirkelige topografi og en vurdering af kirkens rolle i middelalderbyens udvikling". Teksten er her gengivet stort set uændret.

Når specialet nu bliver mangfoldiggjort, er det i håbet, at dets præsentation af forskning og kilder skal komme andre til nytte. Er sproget tørt og hersker en kildekritisk forsigtighed, så findes dog udgangspunkter for videre undersøgelser. Artiklen "Middelalderbyen Tønsberg, kirken og omlandet" i Vestfoldminne 1991, Tønsberg 1991, viser, hvordan jeg selv ville have arbejdet med emnet idag.

En tak til personalet ved Riksantikvarens Utgravningskontor i Tønsberg for venlig hjælp dengang og for at ville optage det i sin rapportserie. Og især en tak til Jan Brendalsmo som møjsommeligt har renskrevet manuskriptet.

Tønsberg januar 1991

Jes Wienberg

## INDHOLD

	<b>Forord</b>	
1	<b>Indledning</b> .....	1
	Kirken i byen .....	1
	Målsætning .....	2
	Kildeindsamling .....	2
2	<b>Tønsberg i middelalderen</b> .....	3
	Opståen og udvikling .....	3
	Byens topografi .....	6
	Takmark .....	13
3	<b>De kirkelige institutioner i Tønsberg</b> .....	16
	Indledning .....	16
	Mikaelkirken .....	17
	Laurentiuskirken .....	22
	Peterskirken .....	26
	Mariakirken .....	30
	Thomaskirken .....	35
	Gråbrødreklosteret .....	36
	Olavsklosteret .....	38
	Hospitalerne .....	45
	Teie kapel .....	47
4	<b>Den kirkelige topografi</b> .....	49
	Indledning .....	49
	Patrocinier .....	49
	Placering .....	50
	Sogneinddeling .....	56
	Provsti .....	63
	Bispesæde .....	66
5	<b>Kirkens rolle i byudviklingen</b> .....	67
	Indledning .....	67
	Teorier om kirken i byen .....	67
	Kirkens initiativtagere .....	70
	Kirkens økonomiske grundlag .....	71
	Kirkens funktioner .....	76
	Kirkens rolle i byudviklingen .....	77
6	<b>Sammenfatning</b> .....	80
	<b>Henvisninger</b> .....	81
	<b>Bilag</b> .....	89
1	Skriftlige kilder til og med 1550 .....	89
2	Arkæologiske kilder til og med 1982 .....	100
3	Vægtterruten .....	113
4	Gårde i Peterskirken og Mariakirkens sogne .....	114
5	De kirkelige institutioners ejendomme .....	115
6	Tønsberg byplan 1955 .....	124

## 1 INDLEDNING

### Kirken i byen

De kirkelige institutioner udgør et vigtigt - og tidligere det eneste - arkæologiske kildemateriale i middelalderbyerne ved at være mange i antal, ofte bevarede til idag eller arkæologisk undersøgte, lette at identificere i bebyggelsen, oftest også kendt fra skriftlige kilder og ved med deres komplicerede karakter at rumme mange oplysninger. I stiftsbyer som Visby, Sigtuna, Lund, Roskilde, Århus og Viborg har kirken således været central i teoridannelser.

Med stadig flere og større udgravninger i byerne er der blevet mulighed og behov for at kombinere forskellige kildegrupper i overordnede teorier og formulere hypoteser for den videre undersøgelse, som det nu sker i det svenske Projekt Medeltidsstaden og det danske Projekt Middelalderbyen. De kirkelige institutioner er ikke længere et isoleret fænomen, men kan undersøges i en topografisk og funktionel sammenhæng, hvor emner som bygningshistorie, patrociner, administrative inddelinger, oplysninger om initiativtagere, det økonomiske grundlag og funktioner kombineres.

Det er nødvendigt, men ikke tilstrækkeligt, at rekonstruere kirken fysisk i bytopografien. Målet må være at forklare kirkens funktionelle rolle i byen og omlandet - som et element i byudviklingen.

Edvard Bull (1920) fremhævede kirkens rolle i byudviklingen i sin undersøgelse af Oslo. Han mente, at kirken med sine ejendomme og indtægter var den drivende kraft i byernes vækst i 11-1200-tallet og den vigtigste bydannende faktor i stiftsbyerne i Norge. Et synspunkt der blev videreført af Andreas Holmsen (1949)<sup>1</sup>.

Paul Johansens (1965) teori, om at en del av bykirkerne i Norden var købmandskirker opført af fremmede købmænd for opbevaring af varer og andet ved deres periodiske ophold, har domineret i forklaringen af de mange sognekirker især i stiftsbyerne<sup>2</sup>.

En anden teori fremsættes af Anders Andrén (1984) i forbindelse med studiet af Lunds mange sognekirker. Han mener, at byens kirker i lighed med landets oprindeligt var egenkirker ejet af stormænd i tilknytning til besiddelse af byjord<sup>3</sup>.

Den stærke etablering af kirkelige institutioner i byerne fra den tidlige middelalder knytter kirkens rolle sammen med spørgsmålet om byernes oprindelse og funktion samt kongedømmets udvikling. I den forbindelse må Axel Christophersens (1980) teori nævnes, om byerne som magt- og administrationscentre i kongens tilegnelse af overskudsproduktionen fra landbruget med kirken som en ideologisk støtte<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> Bull 1920 s 71-74, 1922 s 29-30, 1933 s 73-76, Holmsen 1949 s 285-288

<sup>2</sup> Johansen 1965a, 1965b

<sup>3</sup> Andrén 1984

<sup>4</sup> Christophersen 1980

## Målsætning

Emnet for dette speciale er den kirkelige topografi og kirkens rolle i en enkelt norsk middelalderby, Tønsberg. De kirkelige institutioner i Tønsberg, dvs byens kirker, klostre og hospitaler, har ikke været genstand for en samlet vurdering siden Oscar Albert Johnsens "Tønsbergs historie" i 1929. Siden da er der foretaget mange arkæologiske undersøgelser og gjort mange iagttagelser både ved de kirkelige institutioner og i den profane bebyggelse, som gør det rimeligt at foretage en ny analyse og vurdering af de skriftlige og arkæologiske kilder.

Målsætningen bliver derfor på baggrund af en ny registrering af de skriftlige og arkæologiske kilder at foretage en undersøgelse af den kirkelige topografi og en vurdering af kirkens rolle i middelalderbyens udvikling.

Det centrale bliver de kirkelige institutioners fysiske, administrative og økonomiske rolle i Tønsberg og dens omland med hovedvægten på de ikke-religiøse funktioner. Arkitekturen inddrages i det omfang det er nødvendigt for at belyse disse emner.

Rent praktisk er foretaget en opdeling i 4 hovedafsnit: Først et afsnit om Tønsberg i middelalderen. Dernæst en oversigt over de enkelte institutioner. Et afsnit om den kirkelige topografi og sidst et afsnit om kirkens rolle i middelalderbyens udvikling. Disse afsluttes med en sammenfatning.

Undersøgelsen kan ses som et supplement til Riksantikvarens igangværende undersøgelser af den profane bebyggelse, og det er håbet gennem kilderegistreringen, hypoteser og illustrationer at virke til videre diskussion om Tønsberg og dens institutioners funktioner i middelalderen.

## Kildeindsamling

Alle skriftlige kilder til og med 1550 og arkæologiske kilder til og med 1982 angående de kirkelige institutioner i Tønsberg blev registreret i 1982 til brug for denne undersøgelse. En oversigt over kildematerialet bringes som bilag 1 og 2.

En systematisk registrering af de skriftlige kilder har ikke tidligere været foretaget. Arbejdet skete i praksis ved at følge henvisninger i Johnsens byhistorie, Helge Nilsens (1976) oversigt over de sagaer der omtaler Tønsberg<sup>5</sup> og ved en primær gennemgang af en lang række trykte kilder og kildesamlinger.

En oversigt over de arkæologiske kilder blev utarbejdet ved Riksantikvarens udgravningskontor i årene 1973-75 i "Registrering av middelalderens Tønsberg", men en ny registrering eller revision viste sig nødvendig, da kilder var blevet overset og for at føre ajour til nu.

Følgende arkiver og samlinger blev gennemgået: Riksantikvarens Centralarkiv på Akershus i Oslo, Universitetets Oldsaksamling i Oslo, Gerhard Fischers private arkiv i Oslo, Riksantikvarens udgravningskontor for Tønsberg og Vestfold Fylkesmuseum i Tønsberg. Ved registrering af oplysninger fra aviser blev Vestfold Fylkesbibliotek i Tønsberg benyttet.

Det har af praktiske årsager ikke været aktuelt at foretage supplerende arkæologiske undersøgelser ved de kirkelige institu-

---

<sup>5</sup> Johnsen 1929, Nilsen 1976 spec s 7

tioner. Feltarbejdet har indskrænket sig til en ny opmåling af  
Mikaelskirkens ruin for her at få en bedre dokumentation.

rkens  
elike  
bita-  
oscar  
der  
ange  
ofane  
e og

ring  
søg-  
olle

ske,  
and-  
uren  
isse

nit:  
sigt  
lige  
yens

rens  
er  
at  
ners

til  
blev  
sigt

ikke  
ølge  
sigt  
gang

ved  
ing  
ler  
for

ar-  
ing  
ens  
m i  
lev

age  
tu-

## 2 TØNSBERG I MIDDELALDEREN

### Opståen og udvikling

3 teorier har domineret i forskningen om de ældste norske byers opståen: P A Munch fremsatte "strandstedsteorien" i 1849, om at de fleste norske byer skulle have sin oprindelse i handels- eller markedspladser og fiskerlejer senere støttet og reguleret af kongemagten. Handel, håndverk og fiskeri var de drivende kræfter i udviklingen.

Gustav Storm fremsatte i 1899 teorien om byerne som nyanlagte kongelige anlæg. Og Bull fremhævede som nævnt i 1918 i forbindelse med Oslo, at alene kirken havde evne til at tiltrække sig det nødvendige jordbrugsoverskud, som var en forudsætning for bydannelse<sup>6</sup>.

Knut Helle (1977) påpeger, at den faktiske uenighed gælder den relative betydning af de enkelte faktorer til forskellig tid, mens der er en almindelig enighed om, at byerne opstod på flere steder med ældre centrumsfunktioner støttet af kongemagten og med kirken som en vigtig faktor fra ca 1100. Han mener, der var en kontinuerlig udvikling fra vikingetidens centre til middelalderens byer med Skiringssal - Tønsberg som en undtagelse gennem 1000-tallet og ind i 1100-tallet i tæt tilknytning til udviklingen af rigskongedømmet og den kirkelige organisation, der begge prioriterede få centre<sup>7</sup>.

Diskussionen har især haft sin oprindelse i forskellige vurderinger af realindholdet i sagaernes oplysninger om, at en række byer var rejst eller fremmet af kongemagten: Trondheim af Olav Tryggvason (995-1000) eller Olav Haraldsson (1015-30), Sarpsborg også af Olav Haraldsson, Oslo af Harald Sigurdsson (1046-66), Bergen af Olav Kyrre (1067-93) og Kongahälla af Sigurd Jorsalfar (1103-30)<sup>8</sup>.

Tønsberg omtales ca 870 kort før slaget i Hafrsfjorden i Harald Hårfagres saga i Snorre Sturlasons Heimskringla fra ca 1235: "Haralldr konvngv kom lith sino avstr i Vik ok lagdi inn til Tvnsbergs. Thar var tha kavpstadr."<sup>9</sup> Og den omtales videre i 900- og 1000tallet. Denne datering af byen har været alment accepteret, mens diskussionen var centreret om kongemagtens betydning og forholdet til 800-tallets kaupang i Skiringssal i Tjølling kendt fra udgravninger og Ottars beretning i Orosius verdenshistorie.

Munch (1949) mente, at handelspladsen i Skiringssal blev flyttet til Tønsberg, da kongen flyttede fra Tjølling til Sem udenfor Tønsberg i 900-tallet. Helge Gjessing (1913) mente i sin byhistorie, at Tønsberg var groet af en handelsplads fra 900-tallet på kongelig grund, som udkonkurrerede Skiringssal, da den blev begunstiget af kongen. Tilsvarende mente Halfdan Koht

<sup>6</sup> Munch 1849 s 27-29, Storm 1899, Bull 1920 spec s 71-74, 1922 s 29-30, 1933 s 73-76. Oversigt i Helle 1977 spec s 207-208, 1982 s 94-113

<sup>7</sup> Helle 1977 s 208-225, 1982 spec s 110-113

<sup>8</sup> Helle 1977 spec s 217-218, Nilsen 1976

<sup>9</sup> Nilsen 1976 s 37-39, 59-76, CodFris m fl s 45 (ca 870); I oversættelse: "Kong Harald kom med hæren øst i Viken og la til i Tønsberg, der var det kjøpstad." - Norges kongesagaer 1 s 57



(1918), at handelspladsen blev flyttet til Tønsberg i 900-tallet for at være nær kongsgården i Sem, lige som tinget blev flyttet fra Tjølling til Haugar. Samtidigt blev Slotsfjeldet befæstet. Johnsen (1929) mente derimod, at Tønsberg opstod ved flytning af en handelsplads for frisere fra Bjerkøy ved Nøtterøy til det mere beskyttede sted i første halvdel af 800-tallet, da kongen flyttede til Borre, og bebyggelsen blev forskudt fra Tjølling nordpå. Handelspladsen i Tønsberg udviklede sig p gr af behovet for udenlandske varer til storgårdene, kongsgården, tinget og borgen. Per Sveaas Andersen (1967) mener, Tønsberg voksede frem i 900-tallet og overtog Skiringssals rolle beskyttet og kontrolleret af kongemagten.

Arne Odd Johnsen (1971) ser Tønsberg som groet af en handelsplads ved kongsgården Haugar, der med sin bedre placering overtog Skiringssals rolle i transithandelen. Bebyggelsen blev reguleret af kongemagten ved 900-tallets slutning.

Charlotte Blindheim (1971) afviser helt Bjerkøy-teorien, da ingen fund kendes fra en handelsplads på øen, og lader spørgsmålet om kontinuitet mellem Skiringssal og Tønsberg stå åbent<sup>10</sup>.

I modsætning til disse temmelig ensartede synspunkter mener Jan E G Eriksson og Per Thoresen (1976) ikke, der er grundlag for en datering før 1000-tallets slutning: Bebyggelse er ikke påvist ældre end denne tid ved udgravning, og hverken stednavnet eller Snorres sene sagaer kan give en datering. Hypotesen med en markedsplads på Bjerkøy afvises helt, mens forfatterne er indbyrdes uenige om, der var en kongsgård på Sem. Den første pålidelige omtale er hos Ordericus Vitalis ca 1130, da Tønsberg nævnes som en af de 6 civitates i Norge<sup>11</sup>.

Den videre udvikling i middelalderen skal opridses kort - den er bedre kendt og ikke så omdiskuteret som byens opståen:

En sammenhængende havnekaj fra 1100-tallets første halvdel vidner sammen med skriftlige kilder fra 1100-tallets slutning om handel. En befæstning på Slotsfjeldet omtales i 1100-tallets anden halvdel, og gennem 1200-tallet blev Tønsberghus her udbygget til landets største og stærkeste fæstning, mens en kongsgård blev opført nede i byen. Tønsberg blev et militært, administrativt og handelsmæssigt centrum med karakter af rigshovedstad ind i 1300-tallet. Med pest og agrarkrise mistede byen sin betydning som centrum for kongemagten, mens fjernhandlen fortsatte. Byen blev plyndret og borgen ødelagt i 1503. Middelalderen afsluttes i 1536 med en brand, hvis omfang og konsekvenser er omdiskuteret<sup>12</sup>.

Vestfold med Skiringssal-kaupangen og byen Tønsberg tegner et klart eksempel på problemet med steds- og funktionskontinuitet mellem vikingetidens handelsplads og middelalderens by - et centralt punkt i den nordiske byforskning.

Middelalderbyen Tønsberg kan ses som led i en gradvis centrumsdannelse i Vestfold. Åke Hyenstrands (1980) forklaringsmodel for Mälaramrådet kan måske også anvendes let modificeret på det mindre Vestfold med de samme elementer: Viktige kommunika-

<sup>10</sup> Munch 1849 s 30, Gjessing 1913 s 5-8, 158-161, Koht 1920 s 82-83, 89, Johnsen 1929 s 11-40, Andersen 1967 s 12-13, Johnsen 1971 s 11-27, Blindheim 1971 (også Tollnes 1972)

<sup>11</sup> Eriksson & Thoresen 1976 s 9-27, også Helle 1977 s 213

<sup>12</sup> Fischer 1951 s 100-106, 1971, Johnsen 1929, Eriksson & Thoresen 1976

tionsveje, en tæt jernaldersbebyggelse, storhøje, Husebyer, kongsgårde, fjernhandelsplads og middelalderby.

Skiringssal må have været beskyttet, kontrolleret og udnyttet af det lokale kongedømme, der normalt forbindes med Ynglingætten, og hvor Osebergfundet fra ca 850, Borrehøjene samt Gokstadsfundet fra tidlig 900-tal vidner om et stærkt kontrolleret samfund og tilegnelsen af overskudsproduktionen. Fjernhandel kan have forvandlet en del af dette overskud til luksusvarer for overklassen til eget forbrug og sikring af magten.

Opkomsten af Tønsberg i 1000-tallet kan i lyset af nyere byforskning forklares i lighed med f.eks. Trondheim ved rigskongedømmets etablering af et militært, administrativt og økonomisk magtcenter, hvorfra det rige Vestfold kunne beherskes, og hvor produktionsoverskuddet kunne samles, forbruges og veksles til luksusvarer<sup>13</sup>. Tønsberg kan måske sammen med Oslo og Sarpsborg ses som en bevidst udbygning af centre ved Oslofjorden med hver sit funktionsområde. Den manglende kontinuitet i tid og rum mellem vikingetidens handelsplads og middelalderens by var næppe tilfældig, men afspejler forskellige funktioner og behov og den ujævne udvikling af rigskongedømmet. Valget af netop Tønsberg må skyldes den centrale beliggenhed i bygden, gode sejladsmuligheder og ikke mindst fjeldets strategiske betydning.

Den indre udvikling af bebyggelsen i 11-1200-tallet var et resultat af Tønsbergs udbygning som et kirkeligt og især kongeligt centrum - og med reduktionen af disse i 1300-tallet blev også bebyggelsen reduceret.

Håndverk af nogen betydning er ikke påvist i den ældste bebyggelse og kan heller ikke forventes, og handelen fik først en selvstændig betydning ind i 11-1200-tallet.

Denne beskrivelse må opfattes som en ubekræftet, men sandsynlig hypotese - eller model - bag den videre undersøgelse og vurdering. Det ældste Tønsberg er endnu temmelig ukendt.

### Byens topografi

Det første forsøg på en slags rekonstruktion af Tønsbergs middelalderlige topografi var N. S. Krum's bykort fra 1883. Foruden en indtegnning af de da afdækkede ruiner af "St. Michaels Kirke, Magnus Lagabøters Kastel, St. Olafs Kirke med Kloster" og den nylig nedrevne "St. Maria Kirke" blev også tomterne efter "St. Laurentii Kirke med Hospital, St. Petri Kirke, Franciskanerklostret med Kirke, St. Georgs Kirke med Hospital, Haugathinget og Haakon den Gamles Kongsgaard" markeret<sup>14</sup>.

Jakob Schetelig (1924-26) fandt på grundlag af en række boreprøver, at strandlinjen i middelalderen havde forløbet nedenfor Nedre Langgate, og at denne gade var en strandpassage ligeså gammel som byen<sup>15</sup>.

Johnsen (1929) mente i sin byhistorie ud fra jernalderfund og kulturlagenes tykkelse, at den ældste, vikingetidens bebyggelse havde spredt sig fra et område ved Storgaten mellem Anders

<sup>13</sup> Andersen 1967, Blindheim 1980, Hyenstrand 1980, Christophersen 1980, 1982, Cinthio 1982

<sup>14</sup> Krum 1883

<sup>15</sup> Schetelig 1924-26 s. 437-442

Madsens gate og Møllegaten, hvor der var en bæk, sydøst langs Strædet - den nuværende Storgaten - i 1000- og 1100 tallet og op mot nordøst, hvor Øvre Strædet - nu Øvre Langgate - opstod i 1200-tallet. Han tilsluttede sig Schetelig's strandlinje og behandlede indgående byens institutioner og deres placering<sup>16</sup>.

I 1942 udarbejdede Gerhard Fischer sit rekonstruktionskort af "Tønsberg omkr. 1300-årene" (fig 1), der blev publiceret i 1951. Den middelalderlige strandlinje, monumentalbygningerne og den almindelige bebyggelse med stræder, almenninger og ejendomme blev markeret. Fischer mente, at strandlinjen var udgangspunktet for byplanen, og som Johnsen, at byen fra en ældste del i nord skulle have vokset mod syd og op mod Haugar.

Rekonstruktionen skulle have været illustration til artiklen "Byplan og byhus i Norge i middelalderen" i et bind af "Nordisk Kultur", som imidlertid aldrig udkom. Grundlaget for rekonstruktionen var Schetelig's undersøgelse, Johnsen's byhistorie, Magnus Lagabøters bylov, egne gravninger og ikke mindst den bevarede byplan med små tværgader mod havnen, som han mente kunne have middelalderlig oprindelse<sup>17</sup>.

Siden 1971 har en række arkæologiske udgravninger og overvågninger øget kendskabet til topografien:

De topografisk set vigtigste og publicerede resultater er påvisningen af 1100-tallets strandlinje 30-60 m ovenfor Nedre Langgate. Landhævningen (3 m til idag) og udfyldningen muliggjorde siden en ekspansion ud i fjorden. Nedre Langgate er selv efter-middelalderlig. Havnekaj har kunnet påvises fra Anders Madsens gate i nord til en afslutning i syd, hvor også kulturlagene ophører, i Nedre Langgate mellem Prestegaten og Conradis gate. Både nord og syd for kongsgården har antagelig været en bugt, så denne lå på et næs.

Gader er påvist ved Storgaten 47, mellem Peterskirken og Storgaten, langs Møllegaten, mellem Nedre Langgate 41 og 43, ved Tjømegaten, i Baglergaten 4 og Storgaten 24-26 samt indirekte i Gjerløw Meyers gate og Prestegaten. Ejendomsgrænser, som tilsvarende nutidens, er fundet flere steder. Endelig er en stenbygning ved Olavsklostret i Storgaten 16-18 og vestdelen af Peterskirken blevet undersøgt<sup>18</sup>.

Roar L Tollnes (1972) har ved fremlæggelse af resultater fra en gravning i Storgaten 47 udarbejdet en forenklet rekonstruktion af "Tønsberg i middelalderen" (fig 2) på grundlag af Fischers kort, men med hensyntagen til de seneste gravninger, så bebyggelsen er markeret op forbi Laurentiuskirken og Peterskirken<sup>19</sup>.

Ole Egil Eide (1975) mente i "De eldste norske byenes planmønster" at finde en "Einstrassenplan" i Tønsberg som i Bergen og Trondheim. Storgaten skulle da oprindeligt have været en gade langs stranden, som samlede bebyggelsen. Han mente, at byen i senmiddelalderen havde 3 parallelle stræder med flere tværgående

<sup>16</sup> Johnsen 1929 s 50-53, 137-245, 439-440

<sup>17</sup> Fischer 1942-45 s 72-73, 1951 s 102. I Lunden 1976 s 338 og Norges kongesagaer 4 s 369 er forenkledede rekonstruktioner på grundlag af Fischers kort.

<sup>18</sup> Oversigt i Eriksson 1979, Lindh & Brendalsmo 1982b. Se også Eriksson 1977 samt Eriksson & Thoresen 1976.

<sup>19</sup> Tollnes 1972 s 45-50

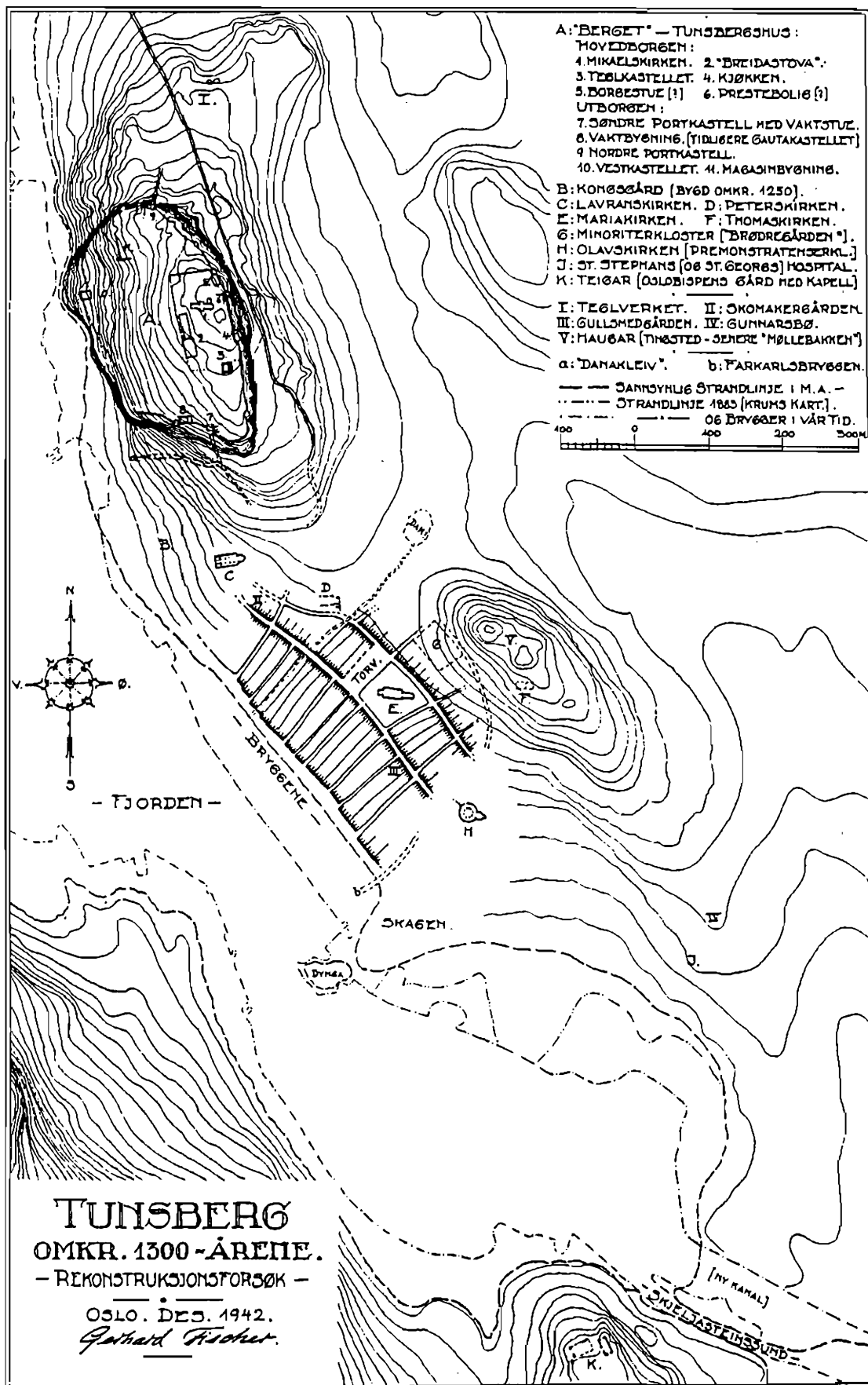


Fig 1. Tunsberg omkr 1300-årene (Fischer 1951 s 102).

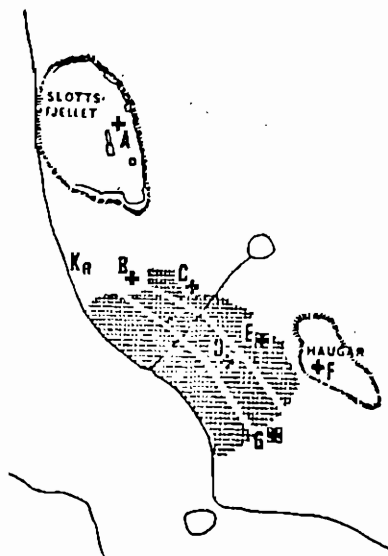


Fig 2. Tønsberg i middelalderen (Tollnes 1972 s 46).

almenninger<sup>20</sup>.

Helge Nilsen (1976) har i 3 enkle skitser vist de norrøne historieskriveres oplysninger om topografien<sup>21</sup>.

Endelig har Jan Brendalsmo (1982) på grundlag af skriftlige kilder og især en række nyere gravninger og overvågninger i "øvre bydel" ovenfor Øvre Langgate mellem Slotsfjeldet og Haugar opstillet en hypotese om en forstad med mere ubemidlede - bebygget ved en ekspansion i 1100-tallet og igen opgivet i 1300-tallet. Storgaten og Øvre Langgates krumning skulle skyldes strandlinjens tilsvarende forløb før udfylningen i fjorden<sup>22</sup>.

Grundlaget for disse vurderinger af Tønsbergs middelalderlige topografi er skriftlige kilder, arkæologiske undersøgelser og enkelt-iagttagelser samt flere bykort.

Vigtig blandt de skriftlige kilders få og tilfældige oplysninger er beskrivelsen af vægtterruten i Magnus Lagabøters bylov, der kendes i 2 varianter fra begyndelsen af 1300-tallet (se bilag 3). De få topografiske holdepunkter i form af gårde eller gader, som kan stedfæstes, begrænser imidlertid kildeværdien.

De arkæologiske undersøgelser i tiden 1877-1982, fra Hakon Thorsens gravninger til idag er her markeret på et kort (fig 3) på grundlag af en gennemgang af "Registrering av middelalderens Tønsberg", gravemeldinger siden 1975<sup>23</sup>, andre oplysninger ved Riksantikvarens utgravningskontor for Tønsberg og registreringen af de arkæologiske kilder vedrørende de kirkelige institutioner.

Den ujævne fordeling afspejler dels interessen for

<sup>20</sup> Eide 1975 s 5, 14-16

<sup>21</sup> Nilsen 1976 s 67, 85, 91

<sup>22</sup> Brendalsmo 1982

<sup>23</sup> Siden 1975 har der været meldepligt for gravninger i det såkaldte "Fornminnesområde" jvf Eriksson 1977 s 3.

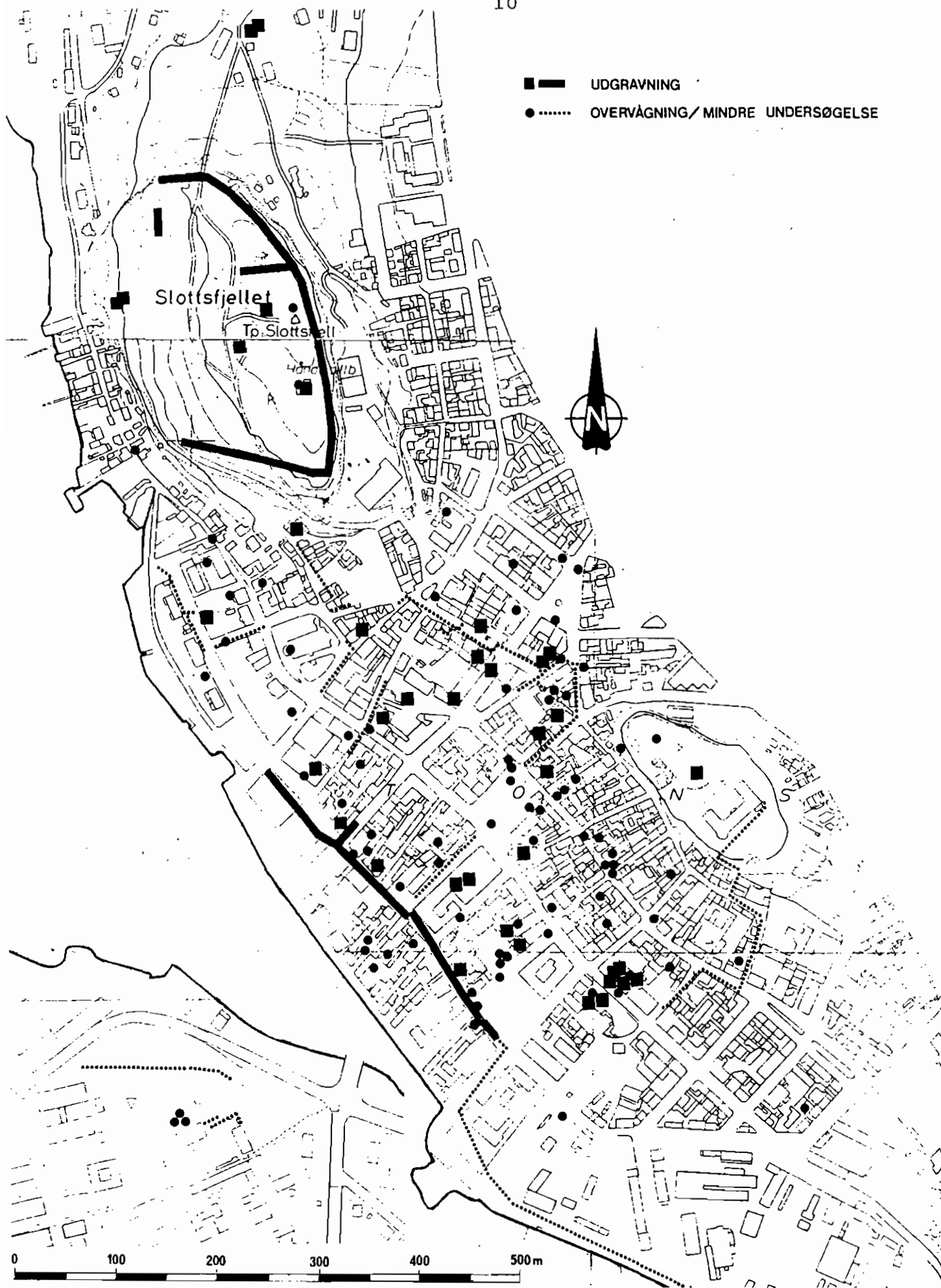


Fig 3. Arkæologiske undersøgelser i Tønsberg 1877-1982.

fjeldet og Olavskirken og dels de senere års byudvikling og kloakarbejder, der nu dikterer den arkæologiske virksomhed. Det må bemærkes, at flere grøfter og felter ikke blev ført ned til undergrunden, at en del udgravninger ikke er endeligt bearbejdede og at de tidligere gravninger ved monumentalbygningerne mest bestod i afdækning af murene. Undersøgelserne er således af forskellig værdi og slet ikke repræsentative for den middelalderlige by. Det vigtige område vest for Torvet er således helt ukendt.

Hertil kommer informationer fra boreprøver, iagttagelser af f eks skeletter og løsfundne genstande.

De arkæologiske iagttagelser i tiden 1735-1982, fra Jens Müller til idag af murværk, gader, skeletter og udbredelsen af middelalderlag er her markeret på et kort (fig 4).

Murene kan med stor sikkerhed identificeres med tegloven (1), Tunsberghus med ringmur (2), vestkastel (3), Mikaelkirken (4), Bredestuen (5) og Teglkastellet (6), kongsgården (7), Laurentiuskirken (8), Peterskirken (9), Mariakirken med kirkegårds- og vægsmur (10), Gråbrødreklosteret (11), Olavsklosteret (12) og bispens gård på Teie (13). Den almindelige bebyggelse var i træ. Det vigtige forbehold må dog tages, at stenkældre kendes fra skriftlige kilder<sup>24</sup>. Der vil i afsnit 3 blive redegjort nærmere for identifikationen af de kirkelige institutioner.

Gader er påvist de ovennævnte steder samt i Rådhusgaten og ved Øvre Langgate 44. Skeletter er påvist i 4 områder, nemlig ved Peterskirken (9), Mariakirken (10), Gråbrødreklosteret (11) og Olavsklosteret (12). Disse er en god kilde, da de er lette at iagttage og ofte dokumenteres.

Udstrækningen af middelalderlag eller den såkaldte "svartjord" er vist omtrentlig<sup>25</sup>. Transport af affald i middelalderen, senere afgravninger, jordskred og varierende bevaringsforhold kan medføre, at dette område ikke præcist tilsvarende den middelalderlige bebyggelse. Det beror også ofte på et skøn, om kulturjorden er middelalderlig eller ej.

Det ældste bykort er fra tiden 1803-1812 (fig 5). Siden følger Reutz Holters kort 1847 med matrikler antydnet (fig 34) og Axel Magnus' kort 1868<sup>26</sup>.

Sammenfattende er der således i forhold til Fischers rekonstruktion opnået ny viden om strandlinjens forløb, byens udstrækning og bebyggelsens detaljer, og det er blevet sandsynliggjort af de arkæologiske undersøgelser, at gadenettet fra 1800-tallet trods mange bybrande afspejler hovedtrækkene i den middelalderlige byplan med 2 stræder og en række tværgående almenninger afgrænset af Laurentiuskirken i nord og Olavsklosteret i syd, som det fremgår af vægterruten. Der har været flere almenninger end senere gader, og ved Peterskirken har disse haft en retning lidt ulig de øvrige.

Byudviklingen synes at have foregået hurtigt gennem 11-1200-tallet, hvor byen får sin maksimale udstrækning og siden formindskes. Vigtigt er det, at der ikke er fundet bymæssig bebyggelse ældre end 1000-tallets slutning.

Den topografiske udvikling fra et centrum ved Storgaten

<sup>24</sup> DN VII 302 (1379): Gauta garde; DN XI 70 (1384): Ionsgarde; DN I 532 (ca 1450): Sappen

<sup>25</sup> Sammenlign med Eriksson 1977 s 3 og Brendalsmo 1982 s 26

<sup>26</sup> Holter 1847, Magnus 1868

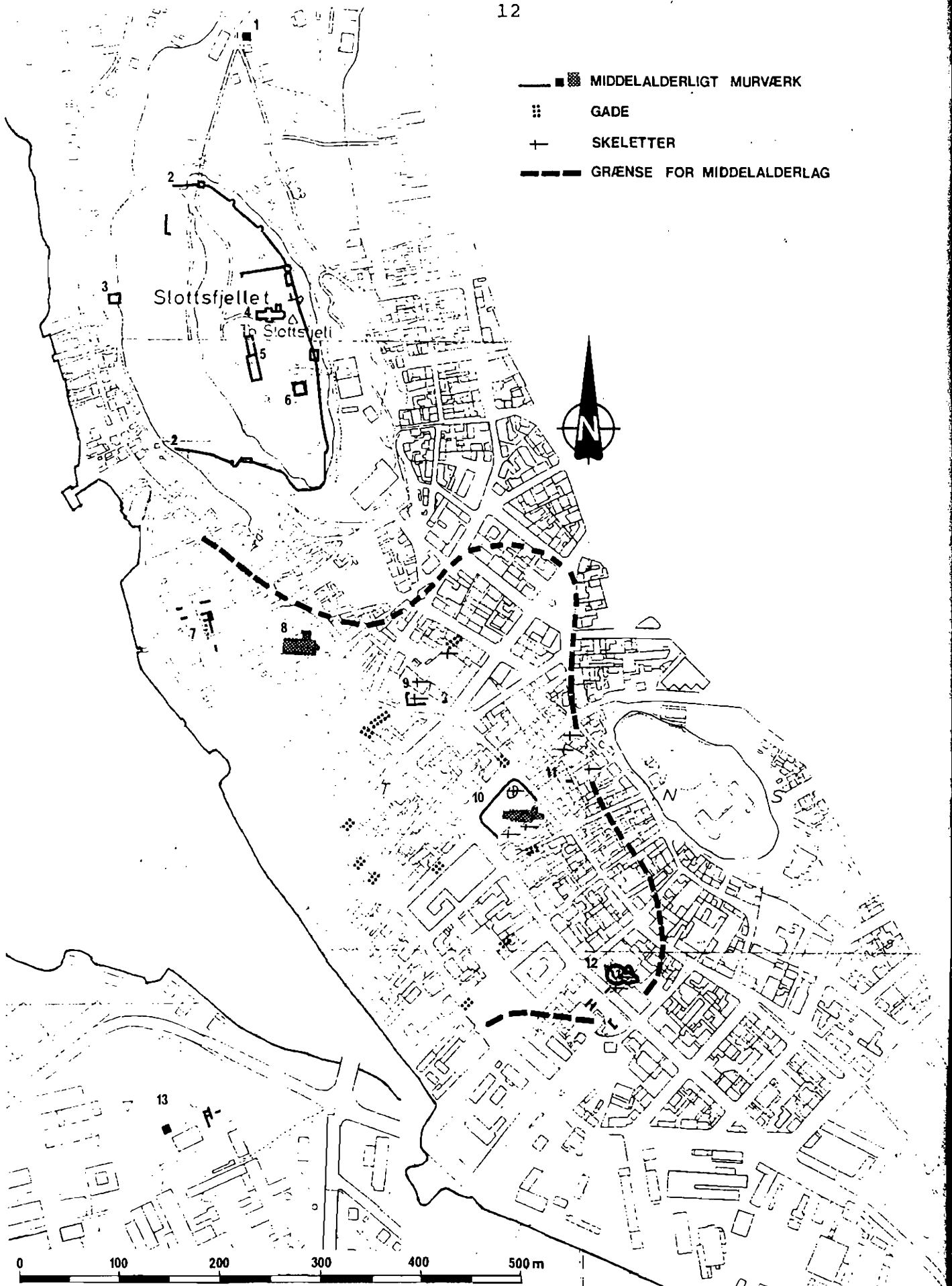


Fig 4. Arkæologiske iagttagelser i Tønsberg 1735-1982.



forbliver en mulig hypotese, mens derimod hypotesen om en østkant med mindre bemidlede næppe er holdbar<sup>27</sup>.

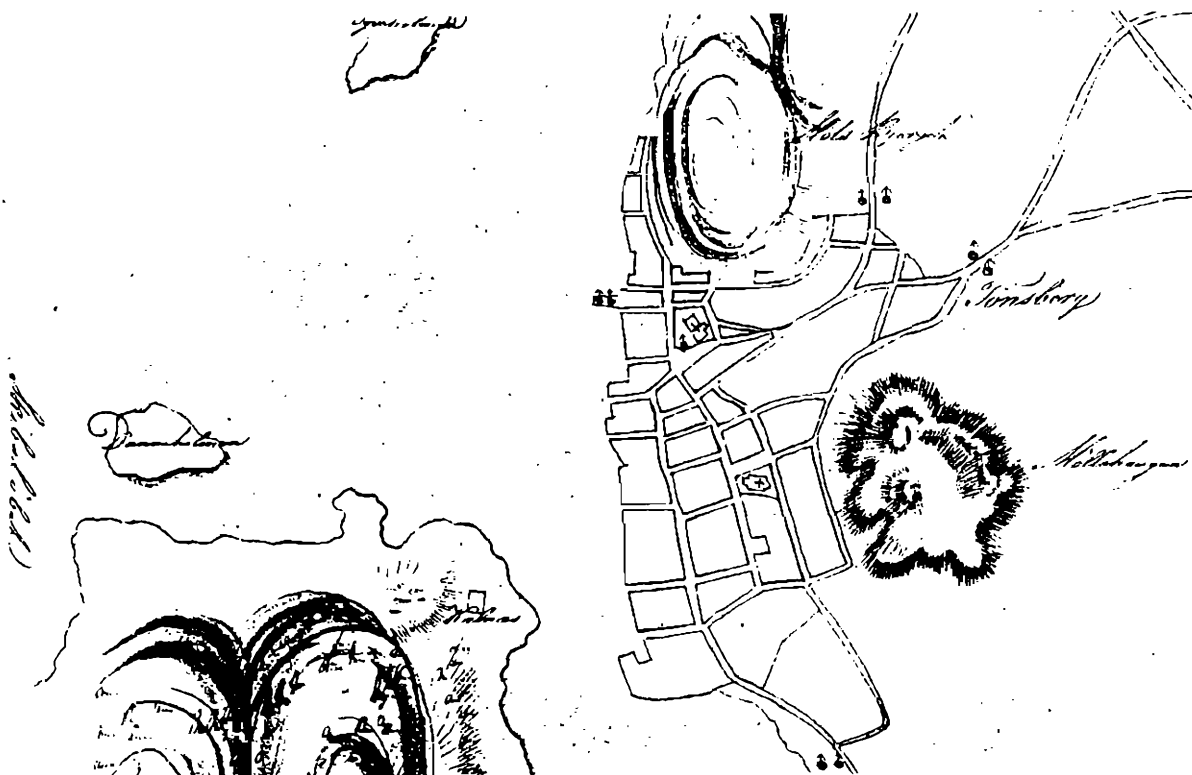


Fig 5. Tønsberg ca 1803-14 (Kopi i Vestfold Fylkesmuseum).

### Takmark

Tønsbergs takmark eller jurisdiktionsområde bliver afgrænset i Magnus Lagabøters bylov ca 1280<sup>28</sup>: "ifir Ramfnaberghs oc Smærberghs oc thedan oc til Frodakeldu. fra Frodakeldu oc alt vpp i Syrubek oc vt eftir beckenom oc æfra vm Gunnarsbæ oc ut um Steinin. oc after Teikar oc i Farkarlsbryggiur."<sup>29</sup>

Takmarken kunne have sin oprindelse i en jord ejet eller afgrænset af kongen, lige som kongen sandsynligvis ejede jorden, hvor byen udviklede sig<sup>30</sup>. Den får her betydning, da den definerer byen i forhold til omlandet. Og takmarken kan sammenlignes med kirkens administrative inddeling og institutionernes placering.

Stednavnene blev identificeret af både Gjessing (1913) og

<sup>27</sup> Wienberg 1983

<sup>28</sup> Som note 2 s 1

<sup>29</sup> NGL II s 265. I oversættelse: "Over til Ravnaberg og Smørberg og derfra til Frodakilden, fra Frodakilden og like op i Syrebækken og uteder bækken og ovenom Gunnarsby og utenom Stein og tilbage om Teigar og i Farkarlsbryggene." - Magnus Lagabøters bylov s 54

<sup>30</sup> Blom 1974b

Emil Olsen (1920)<sup>31</sup>. Johnsen (1929) forsøgte som den første at rekonstruere takmarke i det nuværende terræn<sup>32</sup>. Siden har Karl Schiørn (1940) og Eriksson (1976) forsøgt en anden og indbyrdes identisk rekonstruktion<sup>33</sup>.

Der er enighed om at identificere "Ramfnaberghs" med Ramberg, "Smørberghs" med Smørberg, "Frodakeldu" med Kjelle ved Frodeåsen, "Syrubek" med Syrbekk, "Gunnarsbø" med Gunnarsbø, "Steinin" med Steenskanalen - det tidligere Skeljasteinssund - og "Teikar" med Teie - alle eksisterende lokaliteter. Mere usikkert er det at placere "Farkarlsbryggiur" nedenfor Olavsklosteret. Denne placering bygger på en beskrivelse af kajen i byloven, hvor "Olafs klausters" i den ene ende - modsat kongsgården - i en variant er erstattet af "Farbryggiu", ukendt i andre kilder<sup>34</sup>. Usikkerheden opstår da topografien i Tønsbergs bylov er tilpasset topografien i Bergens bylov, ved at varianten vakler mellem Tønsberg og Bergen, og da franciskanerne havde en Olavskirke inderst i Vågen i Bergen - modsat kongsgården<sup>35</sup>.

De fleste steder kan identificeres. Alligevel er en rekonstruktion en hypotese på grund af de tvetydige præpositioner og usikkerheden om den nøjagtige placering i forhold til stedsnavnene. Og nok findes et Syrebekk, men ingen bæk ved det navn i terrænet idag.

Byfjorden var omfattet af takmarke, da kun dette kan forklare, at Smørberg er nævnt. Det er også sandsynligt, da opankrede skibe så forblev under byloven. Ifølge denne skulle lossede skibe begive sig fra kajen og ud i fjorden for at give plads til nye<sup>36</sup>. En nu forsvunden bæk med udløb i Kilen, der ses på Finnes kort over "Tønsberg Byes Jordmarker" i 1861, kan være "Syrubek". "vt eftir beckenom" må betyde, at grænsen fulgte bækken en strækning - måske helt til den udløb. "æfra um Gunnarsbø" kan efter terrænet kun betyde nord om, og også her kan Finnes kort angive grænsen<sup>37</sup>. Ligeledes udelukkes Steenskanalen, mens Teie er med. Endelig må der tages hensyn til landhævningen. Denne rekonstruktion (fig. 6) er identisk med Schiørns i princip og forskellig fra Johnsen, der ikke indbefatter byfjorden, men medtager Gunnarsbø.

Anvendes Fischers rekonstruktionskort fra 1942, ses det, at de kirkelige institutioner alle var indenfor takmarke med undtagelse af Stefans hospital, der lå nær grænsen. De nærmeste andre institutioner var sognekirkerne i Sem, Slagen og Nøtterøy, som lå langt udenfor takmarke.

---

<sup>31</sup> Gjessing 1913 s 6-7, Olsen 1920 s 276

<sup>32</sup> Johnsen 1929 s 337, 339-41. Bemærk uoverensstemmelse mellem tekst og tegning.

<sup>33</sup> Schiørn 1940 s 68-69, Eriksson & Thoresen 1976 s 35

<sup>34</sup> NGL II s 250, spec note 6-7

<sup>35</sup> Blom 1975 s 237-40, NGL II s 183, Helle 1982 s 185

<sup>36</sup> NGL II s 249-50

<sup>37</sup> Kortet er gengivet i Johnsen 1952 s 357

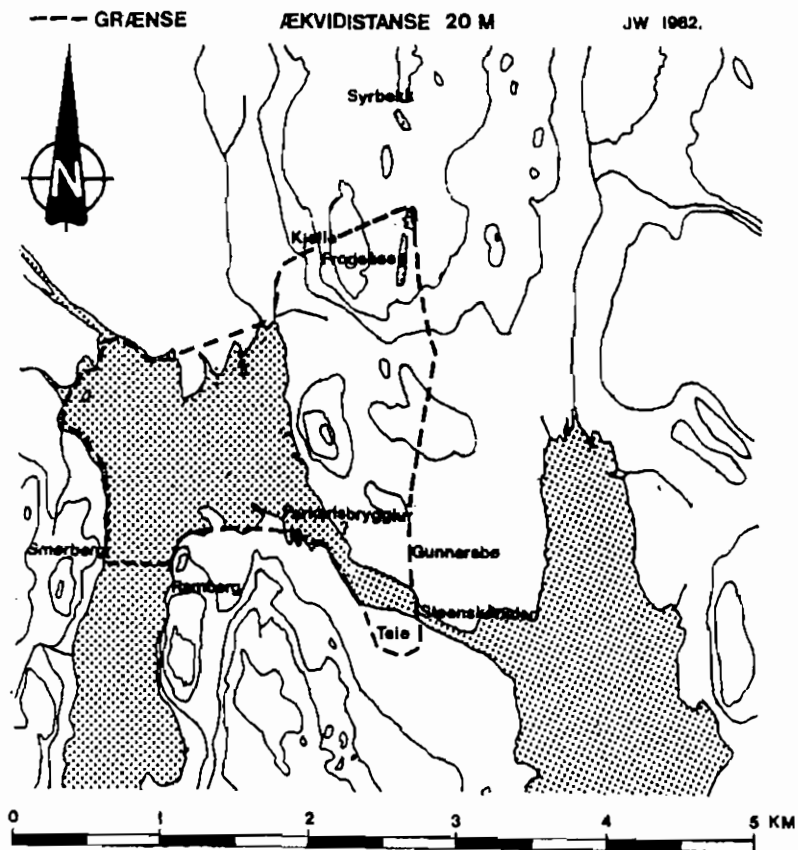


Fig 6. Rekonstruktion af Tønsbergs takmark ca 1280.

### 3 DE KIRKELIGE INSTITUTIONER I TØNSBERG

#### Indledning

11 kirkelige institutioner nævnes i middelalderen i Tønsberg - 6 kirker, 2 klostre og 3 hospitaler: Mikaelkirken der var kollegiatkirke og kongeligt kapel, de 3 sognekirker Laurentius-, Peters- og Mariakirken hvor den første også var kollegiatkirke med hospital og skole, Thomaskirken hvis funktion er ukendt, gråbrødreklosteret St Katharina, præmonstratensernes Olavskloster, Laurentii hospital knyttet til Laurentiuskirken, Stefans hospital der var kongeligt kapel, et fattighospital og Teie kapel<sup>38</sup>. Munkeliv kan være identisk med Olavsklosteret.

En institution nævnes første gang i 1019, da en anonym kirke indgår i fortællingen om kong Rørek i Olav den Helliges saga, men denne saga er først nedskrevet ca 1220-30 af Snorre Sturlason, og oplysningen kan derfor næppe anses for pålidelig<sup>39</sup>. Den første troværdige oplysning er i Saxos Gesta Danorum, da kong Valdemar den Store i 1165 var på togt til Tønsberg: "religionem sævitæ præferens, vicum incendere passus non est, ne sacras ædes privatis penatibus intersitas communibus flammis absumeret"<sup>40</sup>. Hvilke af byens kirker, der omtales, kan vanskeligt afgøres. Først i 1200-tallet bliver kilderne talrige for at kulminere i 13-1400-tallet (fig 38).

Institutionerne nævnes i meget ulige omfang - fra 1 gang ved Thomaskirken og Teie kapel til 73 gange ved Olavsklosteret - uden dette entydigt kan siges at afspejle deres relative betydning eller alder. Det er ret tilfældigt, hvilke institutioner som omtales i sagaerne. Diplomerne er helt dominerende, og her er det afgørende, hvilke der blev betænkt med gaver, anvendt til begravelse, mødested, stedbestemmelse, eller hvis personale optrådte som vidner og i andre sammenhænge. Diplomernes generelle karakter og repræsentativitet er afgørende. Og det giver formodentlig en forskel, at 64 af Olavsklostrets breve har overlevet i Akershusregisteret af 1622<sup>41</sup>.

De fleste institutioner har eksisteret samtidigt, men ikke alle og til enhver tid. Kildematerialet omtaler højst 5 institutioner samtidigt, nemlig i diplomer fra 1320, 1349 og 1398 og i biskop Eysteins jordebog 1396-99<sup>42</sup>.

Det arkæologiske kildemateriale er af meget ulige omfang og kvalitet præget af interessen for Slotsfjeldet, Olavskirken med dens usædvanlige størrelse og form, de senere års byudvikling og arbejder i bygrunden, og af at Laurentius- og Mariakirken først blev nedrevet ind i 1800-tallet. Af de 11 institutioner kendes

<sup>38</sup> Smedberg 1973 s 50-53 om begrebet kapel

<sup>39</sup> Olafs s 179-82 m fl (1019), Holtmark 1967, Nilsen 1976 s 70-75

<sup>40</sup> Saxo I s 449 (1165); I oversættelse: "Men Kongen var hellere from end grum og kunde derfor ikke overvinde sig til at stikke Ild paa Byen, da han frygtede for tillige at brænde Kirkerne, der laa inde mellem Husene." - Sakses Danesaga IV s 87

<sup>41</sup> AkReg s 145-50

<sup>42</sup> DN XVI 2 (1320), XI 40 (1349), XI 93 (1398), RB s 181-211 (1396-99)

således kun de 6 med sikkerhed i terrænet nemlig Mikael-, Laurentius-, Peters- og Mariakirken, gråbrødreklosteret og Olavsklosteret<sup>43</sup>.

Forudsætningerne for denne undersøgelse er altså et kilde-materiale for de kirkelige institutioner, som er yderst ujævnt og fragmentarisk, og resultaterne får derfor karakter af midlertidige hypoteser.

En samlet fremstilling af institutionernes historie findes i Müllers "Beskrivelse over Den ældste Kiøbstad i Norge" fra 1750, i Gjessings og Johnsens byhistorier og en kronik af Sigurd Grieg i 1971. De kongelige kapeller er behandlet af Sverre H Bagge i "Den kongelige kapellgeistlighed 1150-1319" i 1976 og klostrene af Christian C A Lange i "De norske Klostres Historie i Middelalderen" i 1856<sup>44</sup>. De er videre behandlet i en række oversigter og specialafhandlinger.

### Mikaelkirken

Mikaelkirken omtales 9 gange i middelalderen, første gang i 1191 i Historie de profectioe Danorum in Hierosolymam: "In cuius cacumine pulchre constructa patet ecclesia beati Michaëlis honore consecrata, que cum suis pertinentiis canonicus Premonstratensis ordinis in eadem uilla commorantes sustentat."<sup>45</sup> I 1308 blev den omtalt som en af de 14 kongelige kapeller, modtog 94 ejendomme af Håkon V Magnusson i 1317, da også dens provst, 4 kanniker, 2 diakoner, én klokker og deres hjælpere opremses - og blev videre betænkt i kongens testamente. Da dronning Margrethe i 1405 sikrede sig, at pilgrimme blev sendt til en lang række valfartssteder nævnes også "een man til sanctæ Mikels bergh j Tunsbergh". Kirken nævnes sidste gang i 1526 og da som en forlening<sup>46</sup>.

Mikaelkirken lå ifølge Håkon V Magnussons testamente "in castro nostre Tunsbergis"<sup>47</sup> og kan derfor klart identificeres med kirkeruinen på Slottsfjellet (fig 7).

Müller kunne endnu i 1750 af murene se, at det havde været en korskirke, mens Lorentz D. Klüwer i 1823 blot iagttog en "Gruushob" og mente, at muren nord derfor havde været kirkegårds-muren. Ruinen blev fremgravet i 1878 af Thorsen, der imidlertid kun har efterladt 2 tegninger (fig 8), som sammen med Johan Meyers beskrivelse i 1926 udgør det vigtigste kildemateriale til kirkens bygningshistorie, da tyskernes benyttelse af fjeldet

<sup>43</sup> Se afsnittene om de enkelte institutioner.

<sup>44</sup> Müller 1750 s 29-36, 75-89, Gjessing 1913 s 93-107, Johnsen 1929 s 144-53, 176-245, Grieg 1971 (som Johnsen), Bagge 1976 s 177-78, Lange 1856 s 446-56

<sup>45</sup> ScrMin II s 473-74 (1191); I oversættelse: "Fritt opp på toppen av fjellet ligger en vakker kirke viet til St. Mikael. Med sine jordeiendommer underholder den kannikene av premonstraten-serordenen som holder til i denne byen." - Norges historie s 113

<sup>46</sup> DN I 113 (1308), IV 128 (1312-19), III 110 (1317), UdvdA 139 (1405), NRR I s 10 (1526) - oversigt i bilag 1

<sup>47</sup> DN IV 128 (1312-19)

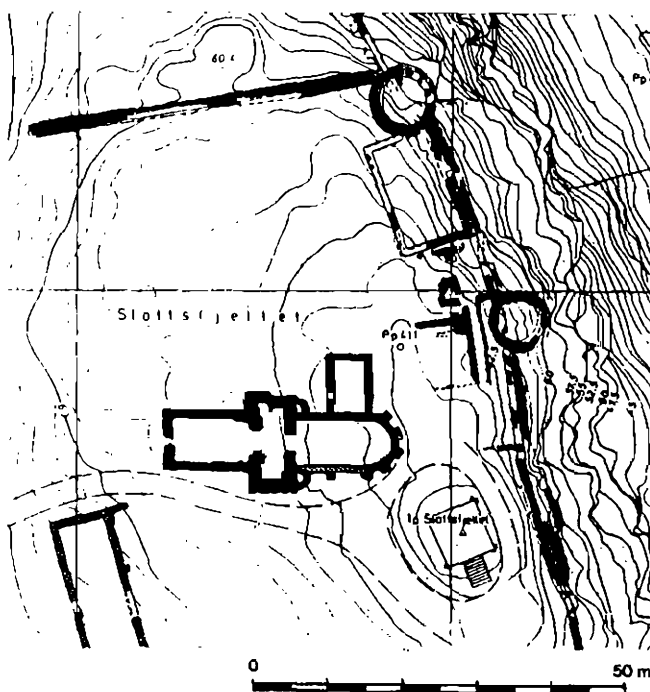


Fig 7. Mikaelsskirken.

under krigen beskadigede ruinen.

Den bevarede ruin (fig 9) er delvist et resultat af en hård restaurering i 1947, hvor det meste af sakristiet og koret blev genopsat, mens den sydlige del af koret var en rekonstruktion allerede fra 1878. Også andre dele blev ommuret<sup>48</sup>. Den østlige del må derfor overvejende opfattes som en rekonstruktion og markering af grundplanen.

Kirken lå ved fjeldets top i skrånende terræn. Den havde et romansk skib og tværskib med 2 østapsider og et gotisk kor med en tilbygning i nord, ialt ca 32 m lang. Skib og tværskib var opført i kløvet granit i regelmæssige skifter med granitkvadre ved hjørnerne. Skibet havde en portal med to ydre recesser i vest og en døråbning i syd, der kan være sekundær. I nordøst var et fremspring med en niche. Tværskibets tykke mure og vindeltrappen i et fremspring viser, der har været et centraltårn over kors-skåringen. Portalen og tværskibets vestre piller havde skråkant-sokkel.

Koret og dets tilbygning var opført i kløvet granit med anvendelse af tegl. Løsfundet tegl tyder på, at de øvre dele var i tegl med profileret ribbehvælv. Koret havde en tresidet polygonal afslutning med stræbepiller. Tilbygningen havde en døråbning i vest<sup>49</sup>.

Beskrivelsen i 1191 viser en tilknytning til et præmonstratensersamfund, som senest ca 1296 var knyttet til Olavskirken. Lange (1856) tolkede det således, at Mikaelsskirken først havde været klosterkirke og siden overgik til kongen<sup>50</sup>.

<sup>48</sup> Restaureringens omfang ses af markeringer med brosten og metal og ved sammenligning af de gamle tegninger og fotos fra 1945 med den bevarede ruin.

<sup>49</sup> Døren ses ikke på Thorsens grundplan, men er på et fotografi fra 1919 - bilag 2.

<sup>50</sup> Lange 1856 s 34, 446-47

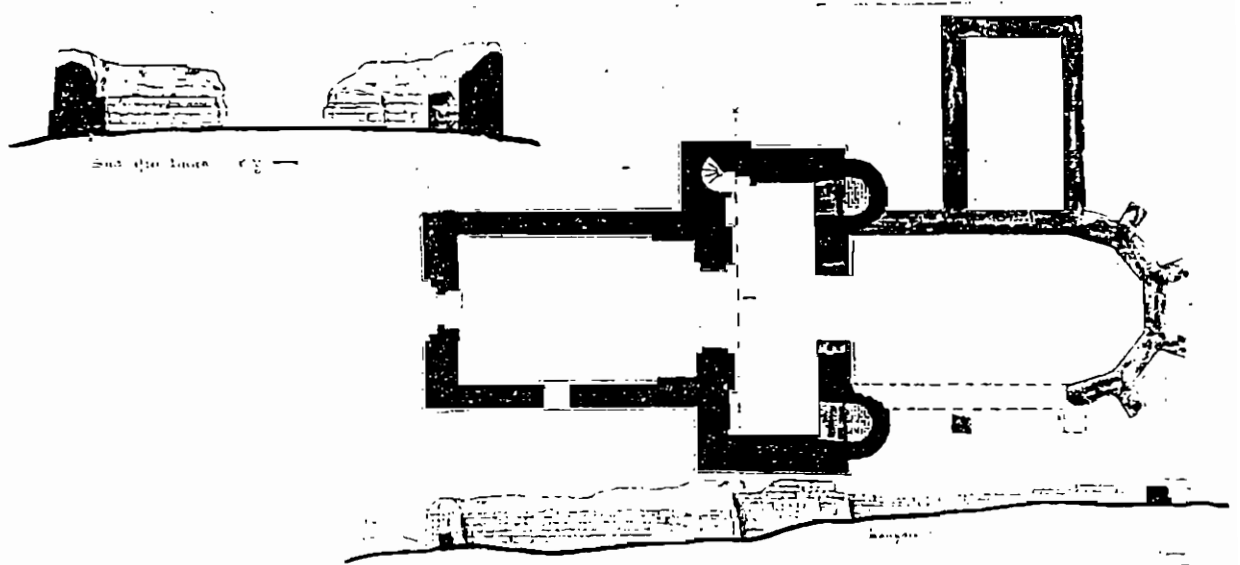


Fig 8. Thorsens grundplan og snit 1878 af Mikaelkirken (Johnsen 1929 s 144).

ård  
lev  
ion  
ige  
og

et  
en  
ørt  
ved  
og  
et  
pen  
rs-  
nt-

med  
var  
det  
en

ra-  
en.  
vde

og  
fra

et

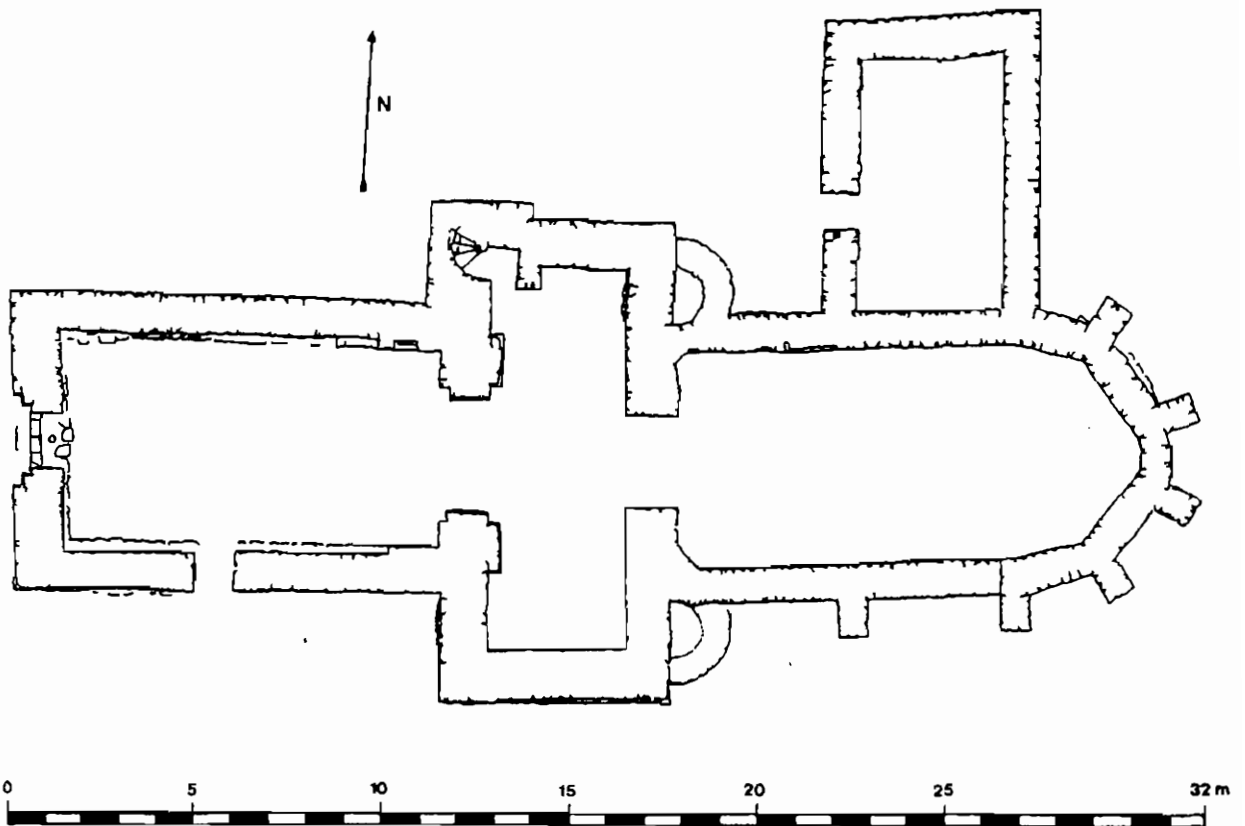
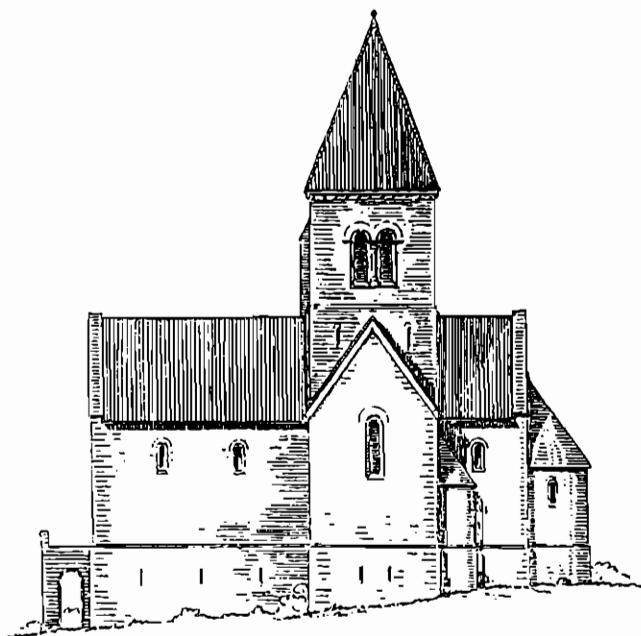


Fig 9. Mikaelkirken i Tønsberg (Opmålt af Wienberg 1982).

Johan Meyer (1926) rekonstruerede den romanske kirke med et kvadratisk kor med absis og mente, at den kraftige terrænstigning i tværskibet forudsatte, at kirken var delt i en underkirke, som kun omfattede skibet og adgangen til vindeltrappen og en større overkirke (fig 10). Han mente, at stormandskirken på Kapitelberget ved Skien med tårn over østpartiet og krypt under koret var en efterligning af Mikaelsskirken og daterede den romanske kirke til 1100-tallets anden halvdel<sup>51</sup>.

Mens Fischer daterede kirken til ca 1150, daterede Johnsen (1929) den til 1170-80'erne, da den ikke nævnes ved Valdemar den Stores togt til Tønsberg i 1168, og mente, at præmonstratenserne blot havde indtægter af kirkens gods: Munkeliv var identisk med Olavsklostret<sup>52</sup>.

Anders Bugge (1932) fremhævede Mikaelsskulten i forbindelse med kirken og mente, at den kun havde haft 1 etage, hvor fjeldet som gulv gav en fornemmelse af hule som ved Mikaelshulen på Monte Gargano i Apulien og fant grundplanens forbillede i kirken på Mont St Michel i Normandiet. Han daterede den derfor til ca 1100<sup>53</sup>. Også Lidén (1981) mener, at Mikaelsskirken med flankerende kapeller og centraltårn var forbillede for kirken på Kapitelberget. Disse kirker skulle have typologiske paralleller i en række østtårnkirker ved svenske kongsgårde med Sverkers gravkirke opført før 1143 i Alvastra som nærmeste parallel. Mikaelsskirken var antagelig også et kongeligt anlæg<sup>54</sup>.



St. Mikaelsskirken, Tønsberg, jernvaredelev  
S. K.

Fig 10. Meyers rekonstruktion 1926 af den romanske Mikaelsskirke (Johnsen 1929 s 145).

<sup>51</sup> Johnsen 1929 s 145, 147-53

<sup>52</sup> Johnsen 1929 s 83, 146, 177, 206

<sup>53</sup> Bugge 1932, 1933 s 215-16 (her en datering til 1100-tallets første halvdel), 1947 s 104

<sup>54</sup> Lidén 1981 s 44-46



Det gotiske kor dateres ved sin polygonale afslutning til ca 1300 af både Meyer, Bugge og Lidén ved sammenligning med Hamar domkirke, Olavskirken og Apostelkirken (bygget 1275-1302) og gråbrødreklosteret i Oslo og kan, som foreslået af Bagge (1976) sættes i forbindelse med kollegiets oprettelse. Videre har Einar Blix (1964) påpeget, at tilbygningen kan have fungeret ikke blot som sakristi og konventhus, men også som kancelliarkiv<sup>55</sup>.

Rekonstruktionens udformning er vigtig, da både kirkens datering og oprindelige funktion er knyttet til en sammenligning med andre monumenter.

Der er ingen spor af den oprindelige østafslutning. Terrænstigningen betinger enten en kirke i 2 etager eller en stigning eventuelt med trapper til en meget kort østafslutning med kor og/eller apsis. En afsats indvendig langs skibets mure kan have båret et plankegulv, så fjeldet kun har været synlig i tværskibet. Den nærliggende sognekirke på Nøtterøy - en Mariakirke - havde oprindeligt fjeldet som gulv<sup>56</sup>. Begge lå højt i terrænet, hvor det kunde være vanskeligt, at få en plan flade. Fænomenet var således ikke kun knyttet til Mikaelsskulten, og det er ikke nødvendigt at lede efter fjerne forbilleder. Apsiderne blev antagelig tilmuret og nedbrudt, da det gotiske kor blev opført.

Ligheden med basilikaen på Mont St Michel er ikke overbevisende. Diplomet fra 1405 vidner om valfart, men det er ikke tilstrækkeligt til at finde kirkens oprindelse i en Mikaelsskult. Det er farligt at slutte af manglende vidnesbyrd, men kildernes tavshed giver ihvertilfælde ikke anledning til at forestille sig en valfart af større betydning.

Var Mikaelsskirken en præmonstratenserkirke eller holdt kannikerne allerede i 1191 til ved Olavskirken? Kildeskiftet, der er nedskrevet før 1202 og må anses for pålideligt<sup>57</sup>, lader strengt taget begge muligheder åbne. Men kirkens status som kongeligt kapel i 1308 og dens placering på fjeldet, der var befæstet i 1100-tallets anden halvdel, sandsynliggør, at den også tidligere var en kongelig kirke - eventuelt opført som borgkapel.

De fleste svenske østtårnkirker havde en planløsning med tårn over koret og intet tværskib. Kun St. Per i Sigtuna, en kongelig kirke fra ca 1100, har tværskib med apsider og centraltårn og er en parallel til Mikaelsskirken. Typen havde sin oprindelse i den anglo-normanniske arkitektur<sup>58</sup>.

Mikaelsskirken kan imidlertid også blot opfattes som en reduceret udgave af den norske kirketype med tværskib, apsider, centraltårn og basilikalt skib med Hallvardskirken i Oslo påbegyndt før 1130 og Hamar domkirke opført kort tid efter 1152 som de vigtigste<sup>59</sup>.

Kirken må være færdigbygget før 1191, men kan være ældre trods sagaernes tavshed, når man betænker disses vilkårlighed ved

<sup>55</sup> Johnsen 1929 s 151, Bugge 1933 s 244-45, Lidén 1981 s 20, 89, 94-95, Bagge 1976 s 177-78, Blix 1964 s 174

<sup>56</sup> RaCe

<sup>57</sup> Skånland 1968 s 475-77

<sup>58</sup> Østtårnkirkerne er behandlet i Tuulsee 1955 spec s 53-106 og St Per i Redelius 1975 s 19-108

<sup>59</sup> Lidén 1981 s 18-21

topografiske oplysninger. Sammenligningen med St Per og de norske centraltårnskirker peger på en datering ca 1150 med bred margin.

Kirkens betydning aftog formodentlig sammen med Tunsberghus. Den kan være ødelagt sammen med borgen i 1503<sup>60</sup>, så brevet i 1526 kun henviser til jordegodset.

### Laurentiuskirken

Laurentiuskirken nævnes 64 gange i de middelalderlige kilder, første gang i Sverres saga i 1200 ved belejringen af Slotsfjeldet: "oc gert thar mart til varnar .ii. castala. Annan nordr a bergit an annan sudr yfir gautunni er upp ligr fra Lafranzkirkiu." Og i 1201 da kirkens "staupulinn" eller tårn blev anvendt som udkigspost. I Håkon Håkonssons saga fortælles, at kongen i 1235 måtte bringe "mikit fè" (meget gods), som blev opbevaret i kirken, i sikkerhed til Trondheim. Et nyt alter blev stiftet i 1315 af Bjarne Audunsson "i eth lidet choor ssom kalles stollcken westerst i kircken i sudre siden", der valgte det som gravsted og gav det 22 ejendomme. Kirkens provst, præbender, sognepræst, "stølckepresten" og klokker blev nævnt i 2 diplomer i 1320. Kirkegården nævnes 1366. I 1374 blev bodfærdige ved kirken på visse festdage tildelt 40 dages aflad. Biskop Eysteins jordebog opregnede jordegodset i 1396 og 1399 med 29 ejendomme "till bygginghr", 8 uden angivelse, 19 til Asgardzs præbende, 19 til Tokanæs, 15 til Borghar og 20 til Dals præbende, 5 til sakristiet, 5 "ad Curam" (til gudstjenesten), 1 "ad Cantoriam" (til kantoren), 78 til "bordhæildis prestens", 8 til Olavsalteret, 1 til Korsalteret, 23 til Stulkens Maria alter og 27 til Stulkens hospital: Laurentii hospital. Af jordebogen fremgår det videre, at kirken længe kun havde haft 1 præst p gr af mindskede indtægter og præstemangel. Kirken nævnes hyppigt i forbindelse med overdragelse af jordegods, dens præster og især provsten<sup>61</sup>.

Kirkens placering umiddelbart ved Slotsfjeldet fremgår af Sverres saga i 1200 og 1201. I Håkon Håkonssons saga nævnes, at kongen byggede kongsgården ved Laurentiuskirken, og i Magnus Lagabøters bylov ca 1280 er den det nordlige udgangspunkt for vægterruten<sup>62</sup>.

Laurentiuskirkens placering ved den nuværende Tønsberg Domkirke (fig 11) er kendt, da den fortsatte som sognekirke til tårnet blev nedrevet i 1804. Resten blev nedrevet 1809-14. Kirken ses således på et bykort fra 1803-14 (fig 5), og rester af dens mure er fundet under domkirken<sup>63</sup>.

<sup>60</sup> Johnsen 1929 s 142, 394

<sup>61</sup> Sver s 181-82 m fl (1200). ("De hadde bygd to kasteller, ett nord på Berget og ett lenger sør, over den gata som går opp fra Lavranskirken." - Norges kongesagaer 3 s 248.), s 428-29 (1201), Eirsp. s 567 m fl (1235), DN IV 112 (1315), XVI 2 (1320), IV 146 (1320), XI 55 (1366), I 429 (1374), RB s 181-94 (1396, 1399) - oversigt i bilag 1

<sup>62</sup> Sver s 181-82 (1200), 186 m fl (1201), CodFris s 582 m fl (1217-63), NGL II s 241-42 (ca 1280)

<sup>63</sup> Johnsen 1934 s 354-55, bilag 2. Den er forsøgt placeret ved hjælp af Arendts opmåling, bykortet, Fischers notater og oplysningen hos Johnsen 1929 s 178 om at alteret ikke lå så langt



Fig 11. Laurentiuskirken.

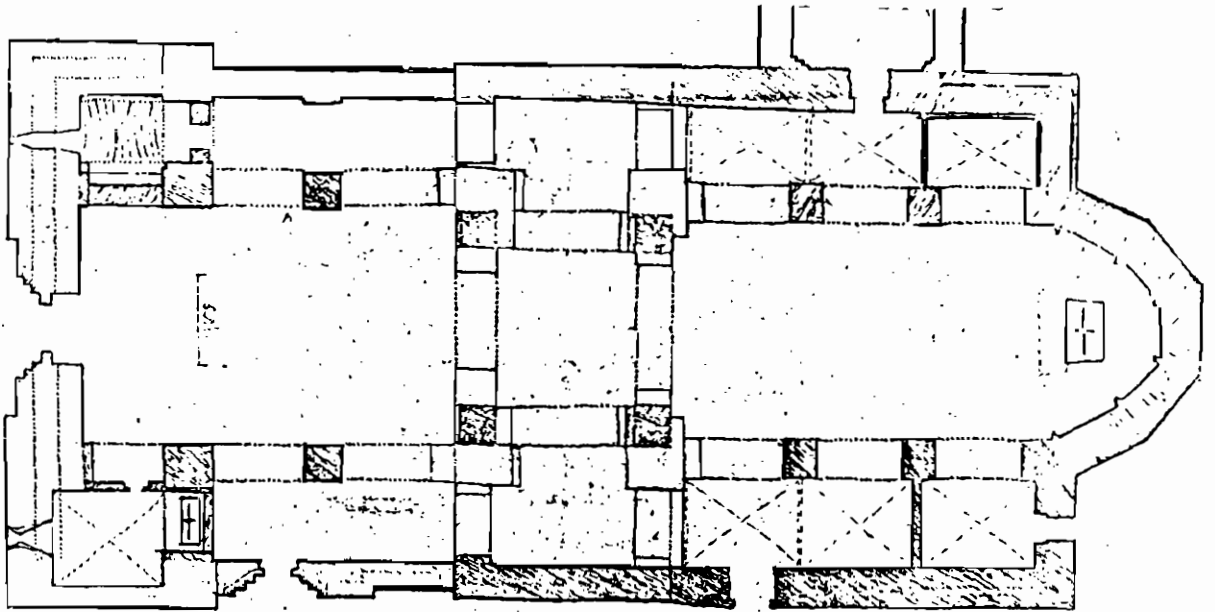


Fig 12. Arendts grundplan 1797-1814 af Laurentiuskirken (Kopi i RaCe).

f1

ret  
og  
ngt

mod øst som nu: Størrelse og orientering er sikker, men placeringen i området mere usikker.

ske  
n.  
us.  
526

er,  
ts-  
rdr  
nz-  
lev  
at  
lev  
lev  
les  
som  
er,  
r i  
ken  
ins  
mme  
19  
til  
am"  
vs-  
til  
det  
ede  
lse

af  
at  
nus  
for

erg  
til  
ken  
ens

er,  
opp  
-29  
0),  
96,

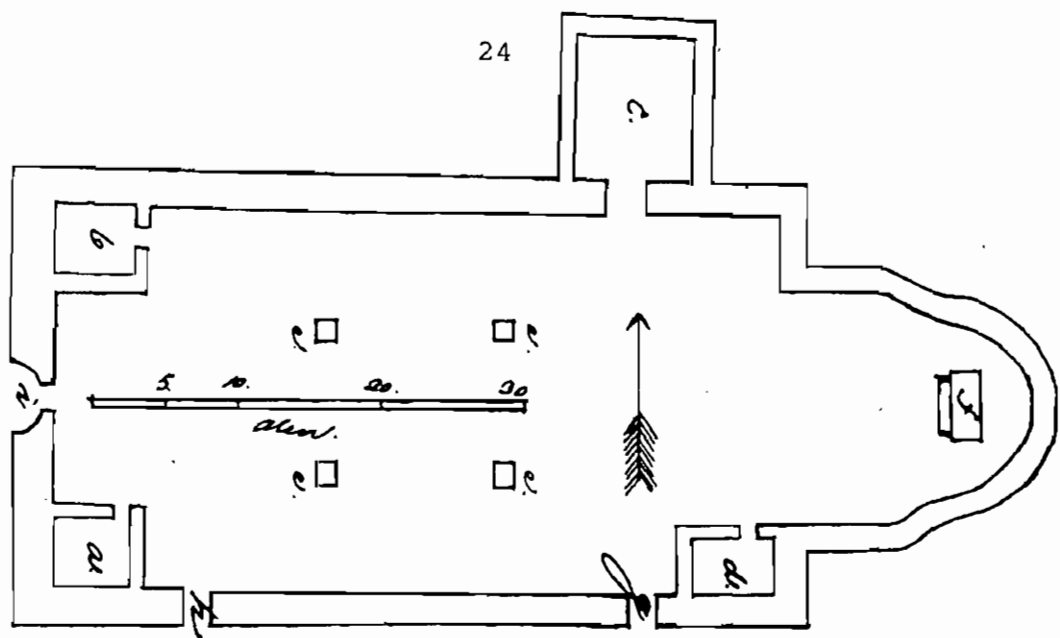


Fig 13. Klüwers grundplan 1823 af Laurentiuskirken (Kopi i Vestfold Fylkesmuseum).

Kirken kendes før nedrivningen fra 2 malerier, Müllers detaljerede beskrivelse i 1750, Martin Friedrich Arendts genopdagede, vigtige planopmåling fra 1797-1814 (fig 12) og nævnte bykort. Klüwer tegnede dens grundplan (fig 13) og beskrev den efter folks hukommelse i 1823.

Fra tomten haves to møntskatte fra henholdsvis 1200-tallet og 1400-tallet og andre løsfund. Adskillige granitkvadre, en dekoreret bygningssten og 2 granitkapitæler (fig 14). Siden Arendts opmåling er kun foretaget én arkæologisk undersøgelse: Fischer iagttog i 1939 murrester under den nuværende domkirke med en anden orientering<sup>64</sup>.

En analyse og beskrivelse af kirkens arkitektur må fortrinsvis bygge på en analyse af Arendts grundplan, som selv mangler en forklaring. Det er forsøgt af Bernt C. Lange (1968) ved publiceringen af den genopdagede grundplan og af Inger-Helene Vibe Müller (1971) i en upubliceret magistergradsafhandling om de østnorske basilika-anlæg og skal her sammenfattes:

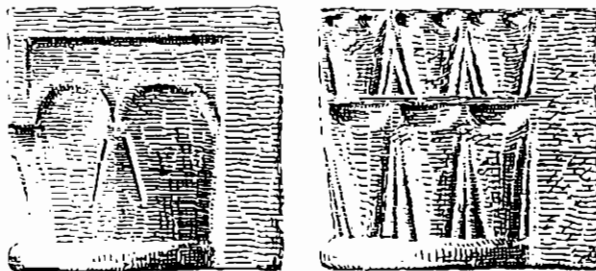


Fig 14. To kapitæler fra Laurentiuskirken (Pettersen 1904 s 236).

<sup>64</sup> Oversigt i bilag 2. Fischers iagttagelser er kun dokumenteret i hans dagbog, som er vanskelig at læse.

Laurentiuskirken var ved nedrivningen en langkirke sammensat af en romansk vestdel med tværskib og centraltårn over korsskæringen, basilikalt skib og markeret vestfront og en gotisk østdel med polygonal afslutning, treskibet kor og en tilbygning, måske et sakristi i nord, ialt ca 41 m lang opført med anvendelse af granitkvadre. Centraltårnet hvilede på 4 kraftige piller, og tværskibet var udvendig markeret med gavl mod nord og syd, men havde omtrent samme bredde som det korte skib. Skibet havde kvadratiske arkadepiller og en portal i syd med 3 par søjler. Det brede vestparti havde en tilsvarende søjleportal centralt i gavlen og tykke mure, der havde båret eller var planlagt for hjørnetårne over de 2 hjørnekapeller med kryds- og tøndehvælv. I hele vestgavlens murliv var et trappeløb. Østafslutningen havde ribbehvælv, koret rektangulære piller og sideskibe med krydshvælv, én dør i nord og to i syd<sup>65</sup>.

Kirken må ved nedbrydningen have været præget af mange ændringer. Den kan være blevet beskadiget ved branden 1536. Årstallet 1622 på østafslutningen kunne markere en ombygning. Den brændte 1683 og blev repareret flere gange i 1700-tallet<sup>66</sup>. De varierende murtykkelser og forskellige hvælvtyper viser også en kompliceret bygningshistorie i middelalderen.

Fredrik Pettersen (1904) daterede Laurentiuskirken til 1100-tallets begyndelse på de to kapitælers normanniske form<sup>67</sup>. Harry Fett (1909) knyttede kirken til en gruppe af søndenfjeldske treskibede kirker med centraltårn fra 1100-tallet og frem til gotikken. Hallvardskirken - domkirken i Oslo, Gamle Aker, Hamar domkirke, Gran, Ringsaker og Hof kirker. Han mente, at den som Hamar domkirke havde haft to vesttårne<sup>68</sup>. Gjessing (1913) og Johnsen (1929) fulgte Pettersens datering og Fetts gruppering og betegnede den som byens hovedkirke - en kollegiatkirke med patronatsretten ved Oslo domkapitel og måske tidligere bispekirke<sup>69</sup>. Også Bugge (1933) daterede kirken til tidligt 1100-tal samtidig med den beslægtede Tjølling kirke i Vestfold<sup>70</sup>. Meyer (1939) rekonstruerede kirkens grundplan som Gamle Aker kirke<sup>71</sup>. Lange (1968) fremhæver ved sin publicering af Arendts grundplan fællesskabet med Mariakirken i Bergen i vestfrontens to tårne, trappen, søjleportalen og pillerne samt korafslutningens lighed med Olavskirkens kor i Bergen og afviser lighed med Gamle Aker kirke. Den nordlige tilbygning anses for et 1600-tals gravkapel<sup>72</sup>.

Vibe Müller (1971) mener i sin afhandling, at tværskibet tilhørte sanctuariet, da dets vestre arkade mod midtskibet var reduceret i bredde. Kirkens specielle status som Tønsbergs

<sup>65</sup> Lange 1968 s 117-22, Vibe Müller 1971 s 100-08

<sup>66</sup> Bilag 2, Johnsen 1929 II s 353, NGL IV s 428 (1536)

<sup>67</sup> Pettersen 1904 s 237

<sup>68</sup> Fett 1909 s 19-20

<sup>69</sup> Gjessing 1913 s 93-95, Johnsen 1929 s 178, 180, 184-85

<sup>70</sup> Bugge 1933 s 214

<sup>71</sup> Meyer 1939 illustr s 6

<sup>72</sup> Lange 1968 s 117-22

hovedkirke med flere funktioner og mulig tidligere bispekirke var afgørende for en planløsning som ved forbillederne Hallvardskirken og Hamar domkirke. Hun placerer den efter Hamar, hvis opførelse var knyttet til bispedømmets oprettelse i 1152, og mener, at den var forbillede for Tjølling kirke. Den rekonstrueres efter Hallvardskirken og Gamle Aker kirke med apsidal østafslutning<sup>73</sup>.

Senest har Lidén (1981) knyttet kirken til denne gruppe af basilikaer. Han mener, at kirken som Mariakirken og Nicolaikirken i Bergen, Kristkirken i Trondheim og måske Hallvardskirken og Hamar domkirke havde et vestgalleri. Den og de to førstnævnte bykirker skulle have haft en speciel status muligvis med direkte patronatslig tilknytning til kongen<sup>74</sup>.

Ligheden med Mariakirken i Bergen fra ca 1140-70<sup>75</sup> og Hamar domkirke sandsynliggør en datering af Laurentiuskirkens romanske del til 1100-tallets anden halvdel. Den gotiske del med den polygonale afslutning kan som Mikaelsskirkens kor dateres bredt til ca 1300 og må sættes i forbindelse med kollegiatkapitlets oprettelse eller funktion. Kapitlet dokumenteres første gang i diplomerne i 1320, men var antagelig ældre.

Da biskop Helge og domkapitlet i Oslo i 1315 stadfæstede Audunssons stiftelse af et alter<sup>76</sup>, må patronatsretten have ligget hos disse. Den basilikale planløsning, vestfronten muligvis med galleri og det korte skib viser, at kirken næppe kan være bygget som sognekirke. Funktionen som sognekirke er kun belagt én gang og ikke i forbindelse med et geografisk område-sandsynligvis var det en sekundær funktion.

Sagaens oplysning om, at kongen opbevarede gods her i 1235 og beliggenheden nær kongsgården taler for, at den tidligere var knyttet til kongen. Håkon Håkonssons murede kongsgård kan have haft en forgænger, hvortil Laurentiuskirken hørte.

Når provsteembedet ved Laurentiuskirken i senmiddelalderen i flere tilfælde blev ivaretaget af kanniker i Oslo, kan det være en løsning i en tid med minskede indtægter for at underholde disse og næppe en oprindelig ordning ved domkapitlet som foreslået af Gudmund Sandvik (1969) ved de nordlige basilikaer ved Hamar til forklaring af arkitekturen<sup>77</sup>. "skulamestaranom", som betænkes i et testamente i 1398, kan indicere en skole ved Laurentiuskirken<sup>78</sup>. Kirkegården kendes ikke arkæologisk.

### Peterskirken

Peterskirken omtales 55 gange i middelalderen, første gang i 1298 da "Sigwardus rector ecclesie sancti Petri Tunsbergensis" forekommer i et diplom. Kirkens sogn nævnes første gang i 1333, kirkegården 1343 og et Maria alter 1349.

<sup>73</sup> Müller 1971 spec s 98-99, 105, 172-73, 187-90

<sup>74</sup> Lidén 1981 s 33, 38, 41-43

<sup>75</sup> Lidén 1981 s 41

<sup>76</sup> DN IV 112 (1315)

<sup>77</sup> Sandvik 1969

<sup>78</sup> DN XI 93 (1398), Johnsen 1929 s 247-48

Bygningen selv fremtræder i 1398, da præsten Steinar Thorgillson valgte "lægerstadh j sanghuseno<sup>79</sup> nørdræuægen a golfueno vndir æin litin huitan lægerstain", og 1435 da en sag blev afgjort "j sancte Pæders kirkiu gardhe westau at sanghusduinom j Tonsberge". Den optræder hyppigt i 13-1400-tallet som sognekirke ved stedsangivelser, ved begravelser eller i forbindelse med præsten eller dens ombudsmand. Kirkens jordegods blev opregnet i biskop Eysteins jordebog i 1399 med 73 ejendomme til mensa og 16 til "vmbota" (fabrica). Fra 1448 nævnes Peterskirken og Mariakirken med fælles præst, og sognet omtales sidste gang 1535. Kirken og dens klokke omtales ved biskop Niels Glostrups visitas i 1622, og kirkegården ved en handel i 1655<sup>80</sup>.

I diplommet fra 1343 med uklar topografisk beskrivelse placeres Peterskirkens kirkegård nær stråde og almenning altså centralt i byen. Identifikationen med resterne af en kirke (fig 15) afdækket mellem Tollbodgaten og Møllegaten bygger imidlertid helt på Müller (1750), der kendte kirkens placering: "Det samme Steds staar nu en Hest=Mølle, og seer man under samme et Stykke af den gamle Kirke=Muur, som er brugd for Heste=Møllens Bygning". Hestemøllen lå på matr. 159 svarende til Øvre Langgate 69 (1- fig 15). Dog viser fundet af dele af en døbefont i ruinens løsmasser, at kirken var en af Tønsbergs sognekirker - det kan da kun være Peterskirken.

Skeletter blev påtruffet i dette område allerede i 1842 på "Grenagergaards Tomt" svarende til Øvre Langgate 67 (2). En mur med en grav (3) blev fundet ca 1875 i Øvre Langgate 69 og et fundament og skeletter (4) i 1886 i Øvre Langgate 69. I 1924 blev der fundet "en slags rullestensmur" måske orientert NØ-SV og måske skeletter (6) i Kammevægen 4.

Den første egentlige undersøgelse blev foretaget af Fischer i 1930 i Øvre Langgate 65, hvor der blev fundet et murhjørne og grave (7) - tolket som korets sydøstre hjørne (fig 16). Skeletter og et murhjørne (8) blev påtruffet i 1965 ved gravning i Øvre Langgate 69-71, men ikke dokumenteret.

Kirkens velbevarede vestparti (9) blev helt uventet påtruffet i 1972 ved fundamenteringsarbejder, og en kortvarig undersøgelse blev foretaget koncentreret om murene. Partiet fik ikke lov at bli stående, men vestportalen er genopstillet på Vestfold Fylkesmuseum. Sidst blev i 1981 i Baglergaten 4 ved en større arkæologisk undersøgelse påtruffet 6 grave (10)<sup>81</sup>.

Under et planeringslag for stenkirken og delvist under fundamentet var 5 grave med en orientering ca 35° mod nord i forhold til stenkirken, som indicerer en ældre kirke i området<sup>82</sup>.

Vestdelen af den romanske stenkirkes skib og sydøsthjørnet af en gotisk korforlængelse kendes: Skibet havde et fundament af marksten på træpæle i undergrundsleret. Dets mure var opført i

---

79 Dvs koret

80 DN IV 32 (1298), V 97 (1333), XI 30 (1343), XI 39 (1349), XI 93 (1398), XI 157 (1435), RB s 195-200 (1399), DN XI 187 (1448), Glostrup s 16, 18-19 (1622), NRR XI s 361-62 (1655)-oversigt i bilag 1

81 Bilag 2

82 Graven indenfor korets hjørne (fig 16) kan også have tilhørt den ældre kirke.

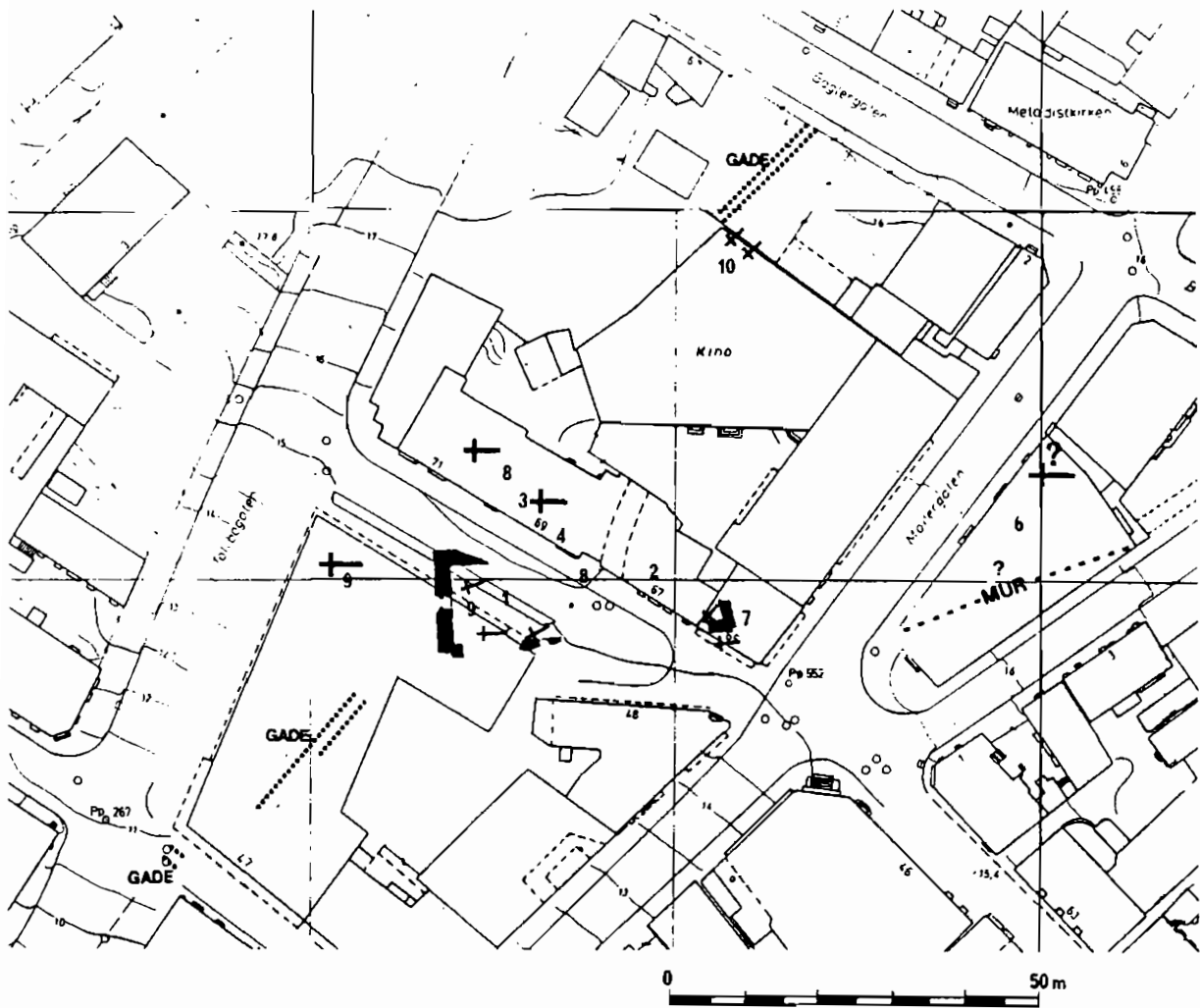


Fig 15. Peterskirken.

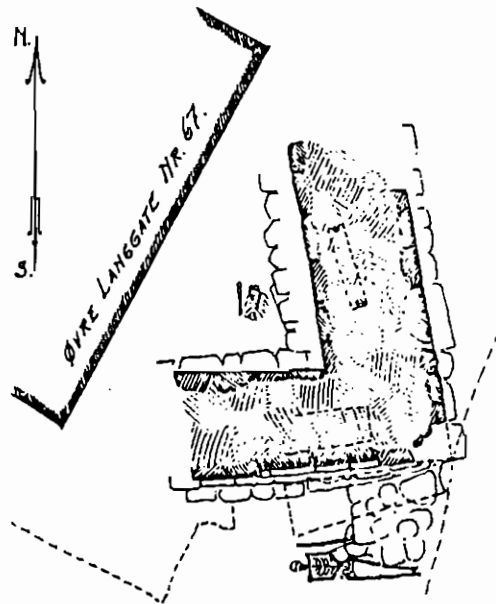


Fig 16. Fischers tegning 1930 af hjørnet til Peterskirkens kor (RaCe).



kløvet granit i regelmæssige skifter med utvendig sokkel og kvadre ved hjørner og åbninger. Centralt i skibets vestmur var en portal med to ydre recesser. Krumme kvadre i korets hjørne kan have tilhørt denne kirkes apside. Et fragment af en 3/4-søjle kan være fra korbuen, en sten fra et vindu med indre smig og en vederlagssten af kalk måske fra en portal.

Efter en brand blev kirken genopbygget med anvendelse af tegl, gulvet blev hævet og en vindeltrappe indbygget ved skibets nordvesthjørne. Formentlig samtidigt blev koret forlænget. Det havde tegl i mürkernen lige som partiet ved vindeltrappen. Kirkens længde blev da ca 41 m - derav skibets mindst 17 m. Efter genopbygningen fulgte endnu to brande. Efter den sidste blev kirken opgivet. Blandt løsfundene var dele af en døbefont i klæbersten.

Grave tilhørende stenkirken er fundet under koret og syd for dette, inde i skibet og vest for dette - længst mod vest i den nordre del - og i Baglergaten 4. Under stenskipet og de ældre grave var et profant kulturlag fra en ældre bebyggelse<sup>83</sup>.

Johnsen (1929) knyttede Peterskirken med en placering i byens udkant til bebyggelsens udvidelse mod øst og mente derfor, at den var yngre end Laurentiuskirken og Mariakirken. Alternativt kunde den være bygget som sognekirke for Slagen, da den havde sogn i Ræl og Husvik<sup>84</sup>.

Fischer (1930) formodede, at koret var en del av en stenkirke fra 1290'erne, da apsidestenenene måtte være fra Mikaelsskirken, der på denne tid fik sit nye kor. Stenkirken skulle have afløst en ældre trækirke, da der var en begravelse under fundamentet<sup>85</sup>.

Vibe Müller (1973) kunne på baggrund af den nye gravning tolke hjørnet som en korudvidelse i sammenhæng med den første brand, men en nærmere datering var ikke mulig. Den romanske stenkirke daterer hun på murverket til sidste halvdel af 1100-tallet<sup>86</sup>.

Finn A Wang (1972) har foreslået i en aviskronik, at stormanden Vatnorm Dagsson i 1100-tallets første halvdel byggede Peterskirken, da han skulle være stamfader til de slægter som i 13-1400-tallet skænkede den gods<sup>87</sup>.

Bjarne Stenberg 1977 har ligeledes i en aviskronik antydnet en rekonstruktion (fig 17) af den genopbyggede kirke med forbehold for eventuelle tilbygninger - ved koret var et fundament mod syd<sup>88</sup>.

Kirkens arkitektoniske elementer kan genfindes i Vestfolds kirker, portalen således i Borre og Ramnes, apsiden i Hedrum, Tanum, Sandar og oprindeligt i Nykirke og Nøtterøy kirker. Enkeltsmigede vinduer er det almindelige, og kirken i Borre har

---

83 Fischer 1930a, 1930b

84 Johnsen 1929 s 200

85 Fischer 1930b

86 Müller 1973

87 Wang 1972, Johnsen 1929 s 77

88 Stenberg 1977

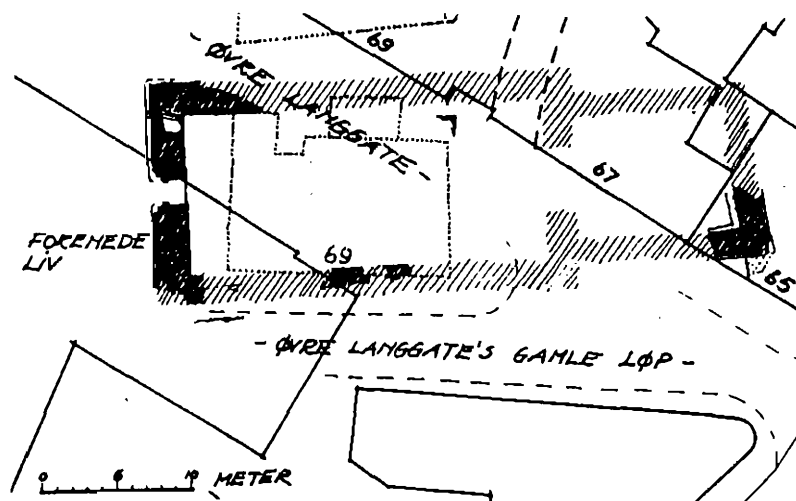


Fig 17. Stenbergs rekonstruktion 1977 af Peterskirken (Stenberg 1977).

et skib med omtrent samme bredde<sup>89</sup>.

Koret må være en forlængelse af det oprindelige, da det dækker en grav med samme orientering som stenkirken. Skibet har derfor været kortere end vist på Stenbergs rekonstruktion.

Kirkegården synes at have været størst på kirkens nordside formodentlig begrænset af den gade (12), hvis forlængelse endnu antydes i en matrikelgrænse. Muren i Kamme-gaten 4 kan have været en kirkegårds-mur i øst?.

Stenkirken opførelse kan måske knyttes til niveau IV i bebyggelsen på Forenede Livs tomt i Storgaten 47, dateret til ca 1175-1225 og den ældre kirke til niveau III fra ca. 1175-1200<sup>90</sup>.

"Anno domini md xxxvj<sup>to</sup> (1536) tha bran tonsbergis by med kloster og kirkier Sancti Peders afften" blev der skrevet ca 1550 i et kalendarium. Det er muligt, at denne brand endeligt ødelagde Peterskirken, som ved denne tid forsvandt fra kilderne. Biskop Glostrup må have forvekslet den i 1622 med Mariakirken, da han selv skriver, at byen havde to kirker, men blot nævner Laurentiuskirken og Peterskirken, skønt Mariakirken vides at have været i anvendelse<sup>91</sup>. Derimod synes kirkegården at have været i funktion eller synlig endnu i 1655.

### Mariakirken

Mariakirken omtales 40 gange i middelalderlige kilder, første gang i 1217 i Håkon Håkonssons saga, da der var forligsmøde i "Mariokirkio i Tvnsbergi". Bygningen og kirkegården nævnes i et diplom i 1316 - "at ther vitar at ver varom j hia firir kordurunnum i Maria kirkiu garde" - sognet første gang i 1380 og et Maria alter i 1464. Kirkens jordegods blev opregnet i biskop Eysteins jordebog i 1399 med 65 ejendomme "vndir prestbordet" (mensa), 10 "til byggingar" (fabrica) og 5 uden oplysning. Kirken nævnes hyppigt i 13-1400-tallet som sognekirke ved stedsangiv-

<sup>89</sup> Oplysninger i RaCe

<sup>90</sup> Jvf igangværende rapportarbejde med Forenede Livs tomt

<sup>91</sup> NGL IV s 428 (1536), Johnsen 1929 s 2-3, Glostrup s 16-22

elser, begravelser, overdragelse af jordegods og i forbindelse med dens præst eller ombudsmand<sup>92</sup>.

Et diplom i 1376 meddeler, at Jonsgården "wider Ware Fru kirkiu" lå "fra nødri strätene ok til thet øfwra"<sup>93</sup>. Kirkens placering ved torvet mellem Øvre Langgate og Storgaten (fig 18) er velkendt, da Mariakirken fortsatte som sognekirke til 1858 og først blev nedrevet i 1864. Den og dens kirkegård ses således på et reguleringskort fra 1822 og Holters kort fra 1847 (fig 34)<sup>94</sup>.

Mariakirken er kendt fra flere malerier (fig 19), tegninger, en opmåling og et genopdaget fotografi. Vigtig er foruden kortene Müllers beskrivelse i 1750, Klüwers iagttagelser i 1823 med en planskitse (fig. 20), brandtaksationen i 1837, et interiør-maleri fra koret og Henrik Thrap-Meyers opmåling i 1861 (fig 21). Dertil haves 3 tegninger af middelalderlige gravsten. Bevaret af det middelalderlige inventar er kun en klokke fra 1534 nu i Tønsberg Domkirke.

Skeletter blev påtruffet i Storgaten 37 i 1880 (16), ud for Torvet 1 i 1912 (17) og sammen med en del af tårnets sydmur og skibets nordmur i en grøft på torvet i 1920 (18). Murkernen og fundamentet til en apside blev fremgravet i 1958 (19) sammen med skeletter i Øvre Langgate 42, men på nær en notis i avisen med et fotografi først dokumenteret ét år senere, da en møntskat på 36 gylden nedlagt i sidste halvdel af 1400-tallet blev fundet i skibets udvendige mur (20). Omtrent samme parti blev påtruffet i 1975 (21). Skeletter er fundet bag Torvet 1 i 1977 (22), kirkegårdsmuren nederst på torvet i 1980 (23) og skeletter øverst på torvet i 1981 (24)<sup>95</sup>.

Mariakirken bestod ved nedrivningen af et romansk kor og skib med en formodentlig gotisk korforlængelse og et middelalderligt, måske romansk tårn - ialt ca 40 m lang opført af sten med anvendelse af granitkvadre. Et formodentlig gotisk sakristi ved korets nordside senere anvendt som gravkapel forsvandt før 1823. Den romanske kirke havde apside, et kor med en smal, rundbuet dør mod syd ligesom en døråbning i skibets sydmur kan have været oprindelig. Tårnbuens vederlag og tårnets trappe i murlivet antyder, at tårnet hørte til det romanske anlæg. Koret blev forlænget og delt i to af en spidsbue. Müller (1750) skrev, at kirken havde "et simpelt Loft af Bræder, som, allene i Choret, er maled", men Thrap-Meyers opmåling viser et krydshvælv<sup>96</sup>, der om man skal tro Lerches interiør-maleri, hvilede på lange 3/4-søjler med kapitæl og skaftringe. På maleriet ses også en spidsbuet døråbning til sakristiet.

Meyer (1925) placerede kirken i en gruppe fra ca 1050-1150, mens Bugge og Johnsen (1929) sammenlignede den med Værnes kirke i Trøndelag og derfor daterede den til 1000-tallets sidste tredje

<sup>92</sup> CodFris s 406 m fl, DN II 125 (1316), XI 68 (1380), XI 215 (1464), RB s 200-204 - oversigt i bilag 1

<sup>93</sup> DN XI 63 (1376)

<sup>94</sup> Johnsen 1954 s 302-304, 415-21, bilag 2. Kirken er vist forkert (ca 10 m for lang og lidt for langt mod syd) på Krums rekonstruktion fra 1883, som ligger til grund for Fischers rekonstruktion.

<sup>95</sup> Bilag 2

<sup>96</sup> Længdesnittet antyder fejlslagtigt et tøndehvælv.

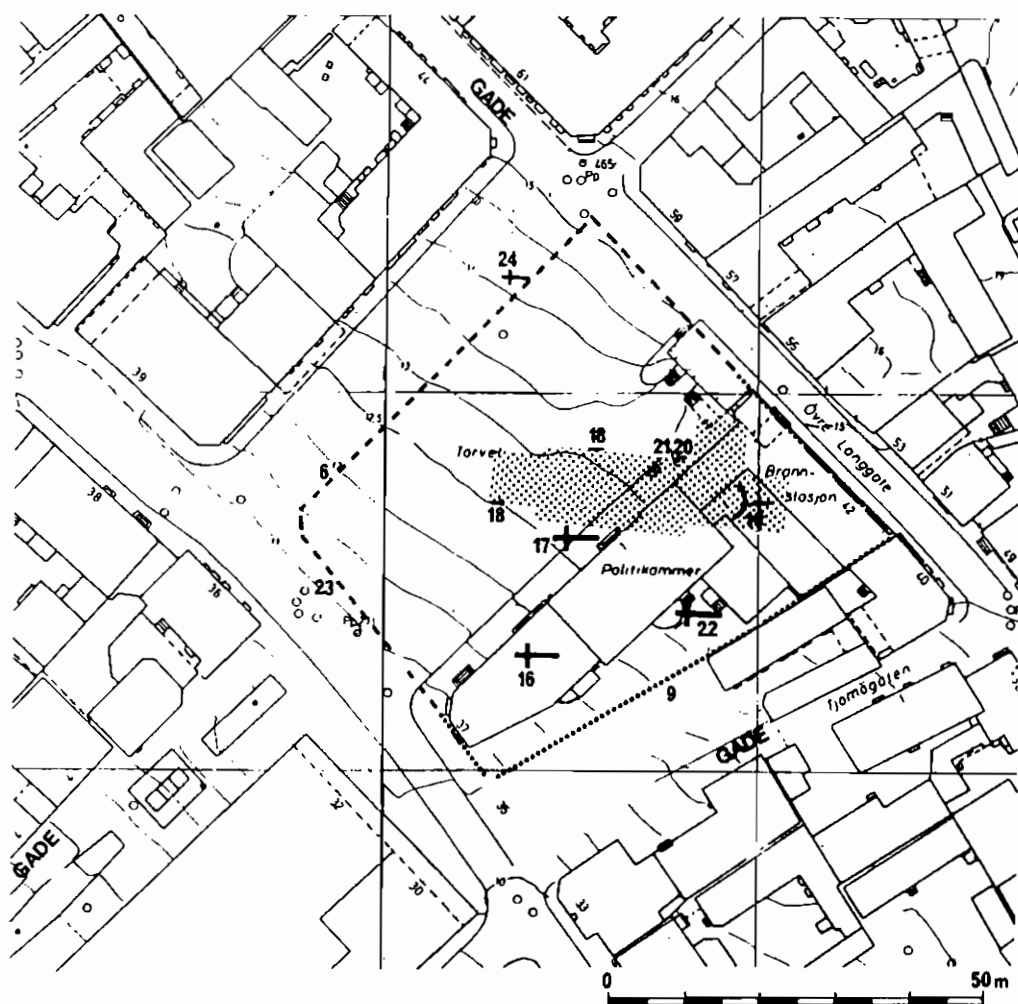


Fig 18. Mariakirken.



Fig 19. Mariakirken (Johnsen 1929 s 190).

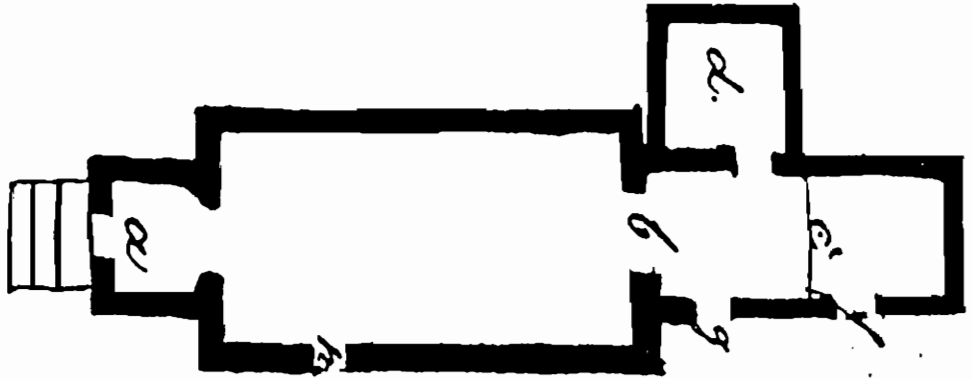


Fig 20. Klüwers planskitse 1823 af Mariakirken (Klüwer 1823 s 34).

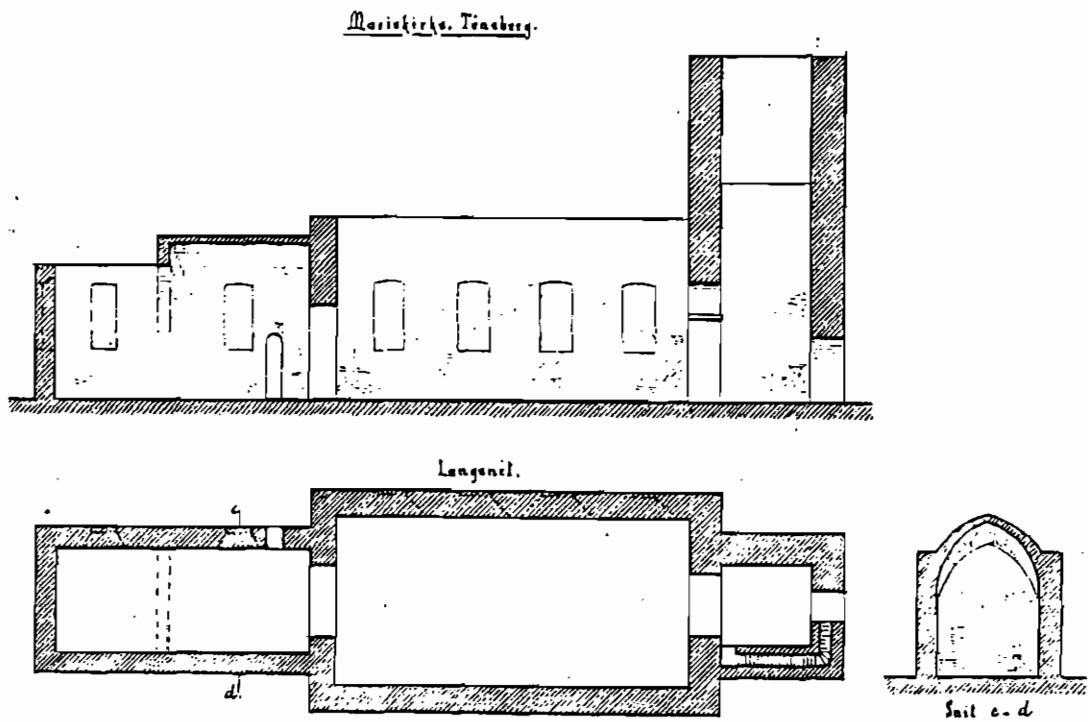


Fig 21. Thrap-Meyers opmåling 1861 af Mariakirken (RaCe).

del. Johnsen påpegede også ligheden med Tjøme kirke, der som Varnes kirke havde ret korafslutning, og mente, at kirkegårdsmuren, som ses på reguleringskortet fra 1822, var middelalderlig<sup>97</sup>. Fischer (1942) rekonstruerede den middelalderlige kirkegård efter denne mur og helt frem til Tjømegaten.

Lidén (1969) sammenligner kirken med Mariakirken i Bergen og Margrethakirken i Trondheim og mener, at Mariakirken i Tønsberg med en tilsvarende placering ved torvet havde samme funktion som byens hovedkirke tilknyttet bygildet<sup>98</sup>.

Apsider fandtes som nævnt i Hedrum, Tanum, Sandar, Nykirke og Nøtterøy kirker, hvoraf de 3 sidste også havde døre i skibets sydmur og Vestfolds eneste murede vesttårne udenfor Tønsberg. Smalle præstedøre findes i adskillige kirker eksempelvis Sem og Ramners, lige som vederlagssten var almindelige<sup>99</sup>.

Kirkegårdens udstrækning kendes fra de påtrufne skeletter, reguleringskortet fra 1822 (5) og Holters kort fra 1847 (8), hvor den vestlige del er mindsket, mens grænsen mod øst endnu ses i en ejendomsgrænse gennem kvartalet. Kirkegård blev ikke påtruffet syd for denne linje ved gravning i Storgaten 35 i 1974<sup>100</sup>. Dens udstrækning var således mindre mod sydøst end Fischer antog, til gengæld er skeletfundene øverst på torvet (23) udenfor kirkegårdsmuren, så her må have været ændringer.

Tårnet tjente sandsynligvis som klokketårn med et gennemgangsrum eller dåbskapel nederst. Tårnet og apsiden viser en veludstyret kirke af den såkaldte "store kirketype" og ikke specielle stilimpulser eller funktioner. Dateringen af den romanske kirke falder sandsynligvis i 1100-tallet, men en mere præcis datering er foreløbig ikke mulig. Den lignende kirke på Nøtterøy og også Hedrum og Sem kirker hørte til en østnorsk gruppe af kirker med granitskulptur beslægtet med den jyske granitskulptur uden dette dog kan indsnævre dateringen<sup>101</sup>.

---

<sup>97</sup> Meyer 1925 s 139, Johnsen 1929 s 190-92

<sup>98</sup> Lidén 1969b s 3-5

<sup>99</sup> Oplysninger i RaCe

<sup>100</sup> Eriksson 1975

<sup>101</sup> Christie & Christie 1959 I s 11-49, Lidén 1981 s 34, 37, 43-44, 67

### Thomaskirken

Thomaskirken omtales kun i 1218 i Håkon Håkonssons saga, da "Baglar fengo niosn af theim ok leto blasa ollu lidino vpp a Hauga med vapnom. Enn er myrkva tok for mart lidit fyrir ofan Thomasskirkio"<sup>102</sup>.

Kirkens eksistens kan ikke drages i tvivl i betragtning af denne sagas normale troværdighed og nøjagtighed<sup>103</sup>. Det er sandsynligt, at Haugar var stedet baglerne lagde sig til at sove, men deraf fremgår det ikke, at Thomaskirken lå på selve fjeldet, som det har været formodet, siden Nicolay Nicolaysen (1870) skrev, at den ruin (1), som Klüwer iagttog i 1823, kunne være rester af kirken. Ruinen lå 18 skridt dvs. ca 14 m syd for den søndre gravhøj, hvor nu Sjømannsskolen kan have ødelagt alle spor (fig 22)<sup>104</sup>.

Beskrivelsen passer imidlertid dårligt med en kirkegrundplan, og det er påfaldende, at en ruin skulle være synlig i 1800-tallet, når kirken selv kun omtales én gang i de skriftlige kilder og da sandsynligvis har forsvundet tidligt. Kirken kan ifølge sagaen lige så godt have ligget nedenfor Haugar. Var den en trækirke, som gråbrødrene overtog, der skiftede patrocinium og derfor forsvinder ud af kilderne?

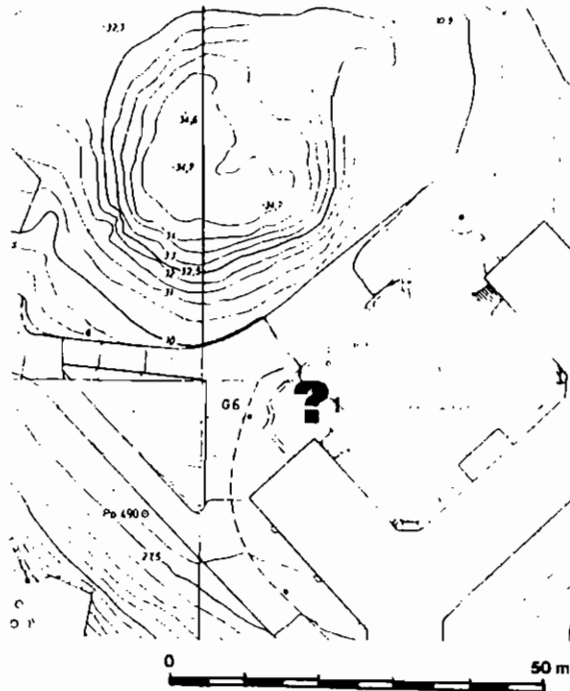


Fig 22. Thomaskirken.

<sup>102</sup> CodFris s 408-409 m fl; I oversættelse: "Baglerne fikk nyss om det og lot blåse hæren opp på Haugar om kvelden med våpen. Og da det tok til å mørkne, gikk en del av styrken opp ovenfor Thomaskirken og sov der om natta". - Norges kongesagaer 4 s 52

<sup>103</sup> Norges kongesagaer 4 s 7-17

<sup>104</sup> Klüwer 1823 s 36, Nicolaysen 1870 s 128-29, bilag 2

## Gråbrødreklosteret

Gråbrødreklosteret omtales 25 gange i de middelalderlige kilder, første gang i Håkon Håkonssøns saga, hvor det om kongen skrives "hann let gera Berfættavbrædra kirkio í Tvnsbergi. ok var hon sidan færð svdr i Dragsmork". Flytningen blev også omtalt i Magnus Lagabøters værnebrev til præmonstratenserkløsteret i Dragsmark, Bohuslän. Et sakristi nævnes 1330, et Anna alter i 1525 og konventstuen 1535. 1551 blev klosteret omtalt som "afbrudt" og klostret med øen "Munke-Aarø" og haven "Munkelykken" blev lagt til skolen. Munkene blev skiftende kaldt "fratrum minorum" og "berföta brøddra", identiske som det fremgår af værnebrevet, og 1320 blev de første gang kaldt for gråbrødre<sup>105</sup>.

Klosterets placering antydes i Magnus Lagabøters bylov ca 1280, hvor vægterne skulle gå "æyfra med brædra garde" og i et diplom 1377 kundgjort "hia vppi at grabrødh(r)a j stofu"<sup>106</sup>.

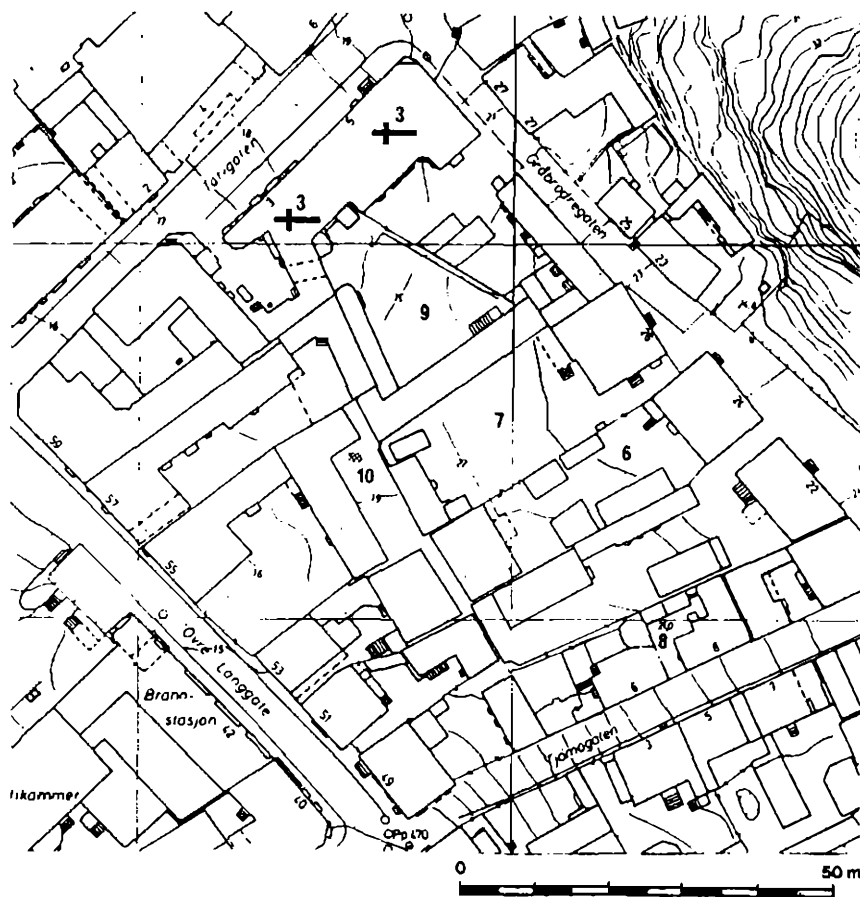


Fig 23. Gråbrødreklosteret.

<sup>105</sup> CodFris s 582 m fl (1217-63); I oversættelse: "Han lot sette opp barfotbrødrenes kirke i Tønsberg. Den ble siden ført sør til Dragsmark". - Norges kongesagaer 4 s 341. DS I 882 (1261-80), DN I 207 (1330), XI 409 (1525), XI 629 (1535), NRR I s 136-37 (1551) - oversigt i bilag 1

<sup>106</sup> Bilag 3, DN XI 91 (1377)



Müller (1750) placerede klosteret ved fattigkirkegården benævnt "Graabrødre Kirkegaard"<sup>107</sup>, som Klüwer (1823) lagttog 100 alen dvs ca 63 m nordøst for Mariakirken. Netop her (fig 23) i Torvgaten 3 og 5 blev i 1890 fundet skeletter (3), og i jord herfra fandtes gråbrødreguardianens seglstampe. I 1982 fandtes desuden omrodede skeletdele (9) i samme område. Dette område passer med kildernes antydning af en placering i byområdet og oppe i terrænet. Klosters placering er således kendt.

Johnsen (1929) mente, at kirkegården havde omfattet Torvgaten 3 og 5 og Gråbrødregaten 26 med grundene i deres helhed<sup>108</sup>. Klosteret havde sandsynligvis en kirkegård i dette område, som fortsatte som fattigkirkegård, men derfor behøver de ikke have haft samme udstrækning.

Nord og vest for kirkegården vides fra nyere arkæologiske undersøgelser at have været almindelig bebyggelse<sup>109</sup>, og øst for kirkegården spærrede fjeldet, så klosterbygningen må have været i syd.

Fund af glasserede gulvfliser (6) i Gråbrødregaten 24, en 1300-talls gravsten (7) i Gråbrødregaten 26, mundtlige oplysninger om fund af mure (8) i Tjømegaten 6-8 og afdækning i 1982 af en mur (10) orienteret øst-vest i Øvre Langgate 55 styrker dette. Murens orientering på tværs af bebyggelsen taler for, at den var en del af klostret og ikke en profan kælder. Kirken selv må have ligget ved kirkegården i nord.

Gråbrødrenes arkitektur er velkendt fra andre byer. Anlægget var normalt 4-fløjet med 2 etager og kirken enten i nord eller syd. I Norge er Olavskirken i Bergen bevaret, og kirkens kor er kendt i Oslo<sup>110</sup>.

Den nævnte flytning har sandsynligvis kun omfattet kirken og da en trækirke, som Lange (1856) og Johnsen (1929) formodede det, men en deling eller flytning af klostresamfundet kan ikke udelukkes<sup>111</sup>.

Klosteret må være grundlagt i Håkon Håkonssons regeringstid 1217-63 - efter 1228 da franciskanerne formodentlig havde deres første fremstød i Norge<sup>112</sup>.

Da St Katharina er afbildet både på guardianens seglstampe og på konventets segl på et diplom fra 1535, må klostret have haft hende som værnehelgen<sup>113</sup>.

---

107 Müller antog barfodbrødrene for en anden orden med kloster, hvor Olavsklosteret nu kan identificeres.

108 Johnsen 1929 s 234

109 Brendalsmo 1979, 1982

110 Skov 1959, Fischer 1950 s 132-33

111 Lange 1856 s 453-54, Johnsen 1929 s 233-34, også Bakken 1957, Grieg 1971

112 Molland 1969

113 Tønsbergs Blad 9 sept 1912, Trøtteberg 1963 s 554-57

## Olavsklosteret

Olavsklosteret nevnes 73 gange i middelalderen, første gang og indirekte i 1191, da det i Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam fortælles, at Mikaelkirken underholdt kanniker af præmonstratenserordenen i Tønsberg. Olavskirken nevnes første gang i 1207 i Baglerssagaen, da Erling Steinvegg døde i Tønsberg: "var tha iardat likit at Olafs kirkiu konungrinn var lagdr i steinuegginn neyrdra utar fra alltarinu", og senere samme år da Philipp af Veigin blev begravet. I Håkon Håkonssøns saga fortælles, at biskop Henrik af Hole på Island blev begravet i kirken i 1260. Kirkegården omtales ca 1280 i Magnus Lagabøters bylov. Et kloster ved Olavskirken dokumenteres første gang i 1296-97 i Akershusregisteret af 1622, men først med sikkerhed i en samtidig kilde i 1308-09. Klosterets "firmimni" (?) nevnes 1351, "storostofuunnæ" 1352, "gangunum" 1353 og 1355 og "Stofune theire nest stender steinhusinu vider raustit nædaste" i 1390. Klosterets jordegods opregnes i biskop Eysteins jordebog i 1399 med 208 ejendomme. Det nevnes hyppigt i 13-1400-tallet i forbindelse med gaver, handler, møder, dets abbed og andet. Det blev en verdslig forlening i 1532. Biskop Hans Reff af Oslo skrev i 1533 om det: "eth hederligt abesie som wore forfeddre pie recordationis fwderett oc stycktett haffue som wij kunne och wille clarlige nock bewisze"<sup>114</sup>.

Munkeliv, som måske kan identificeres med Olavsklosteret, nevnes i 1190 i Sverres saga: "fecc Eiric Jarl sott tha var hann i Tunsbergi oc er sottin dro at honom. tha gaf hann sic til munclifis toc munca-clædi"<sup>115</sup>. Næste og sidste gang i 1257, da det om Håkon Håkonsson skrives i hans saga: "Enn er hann kom avstan at Folldinni her tha honom sottin. let hann tha roa med sig a skutu einni yfir Folldina til Tvnsbergs. ok let hann færa sig vpp til mvnclifis ok la thar"<sup>116</sup>.

Klosterets placering ved byens sydlige udkant fremgår af Håkon Håkonssøns saga, hvor Stefans hospital siges at ligge syd for Olavskirken, af vægterruten i Magnus Lagabøters bylov og lovens afgrænsning af havnekajen, hvor klosteret lå ved den sydlige ende - lige som havnekajen ved klosteret nevnes i et

---

<sup>114</sup> ScrMin II s 473-74 m fl (1191), Eirsp s 456 (I oversættelse: "og liket ble jordet i Olavskirken. Kongen ble lagt i den nordre steinveggen ut fra alteret". - Norges kongesagaer 4 s 314), 458 m fl (1207), CodFris s 561 m fl (1260), NGL II s 241 (ca 1280), AkReg 2026 (1296-97), DN XI 1 (1308-09), IV 351 (1351), II 311 (1352), IV 362 (1353), XI 45 (1355), I 525 (1390) (I oversættelse: "Stuen, som står nærmest stenhuset ved det nederste skur". - Johnsen 1929 s 218), RB s 204-211 (1399), NRR I s 38 (1532), DN X 667 (1533) - oversigt i bilag 2

<sup>115</sup> Sver s 121 m fl (1190); I oversættelse: "ble Eirik jarl sjuk. Han var da i Tønsberg. Da sjukdommen ble verre, gav han seg i kloster og tok munkeklær". - Norges kongesagaer 3 s 169

<sup>116</sup> CodFris s 552 m fl (1257); I oversættelse: "men da han kom øst i Folden, ble sjukdommen verre. Han gikk da over på en skute og lot seg ro over fjorden til Tønsberg og føre opp til Munkeliv kloster og lå der". - Norges kongesagaer 4 s 286

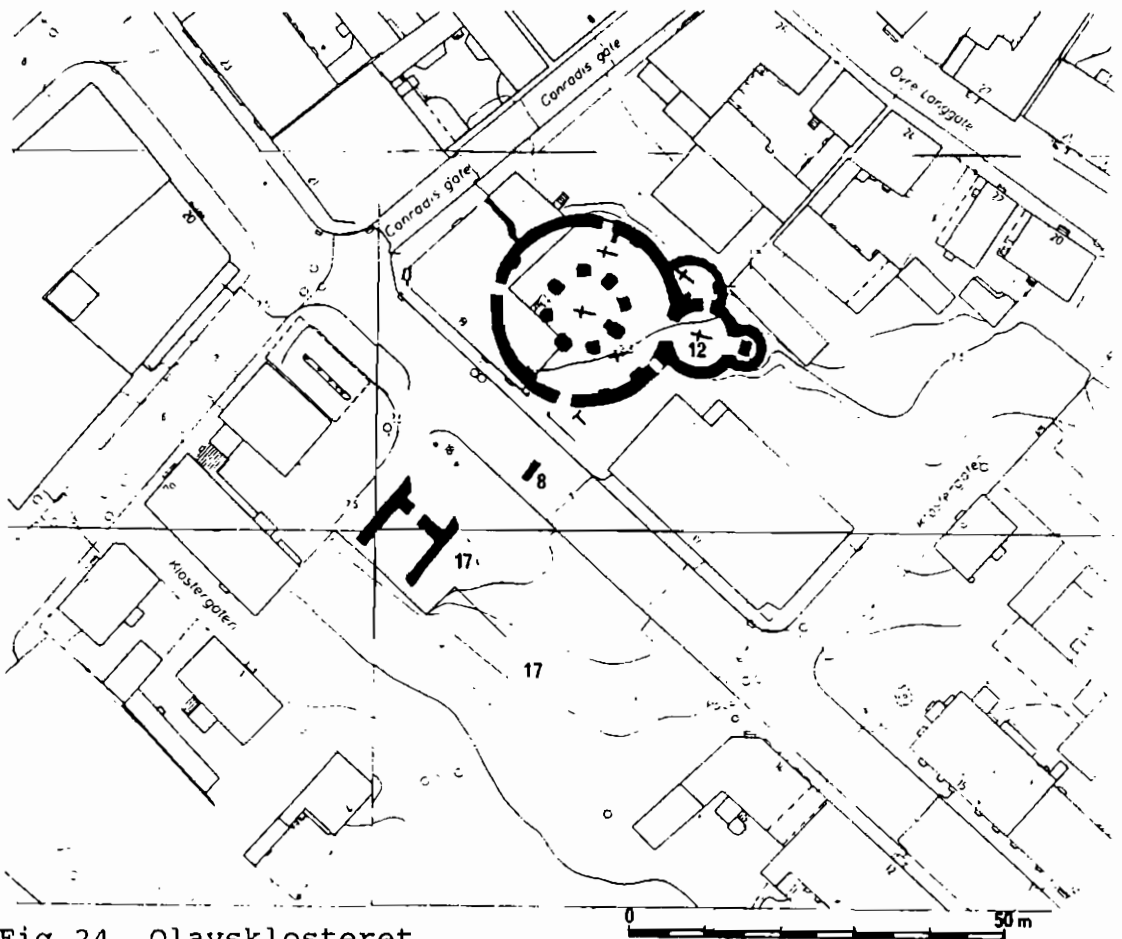


Fig 24. Olavsklosteret.

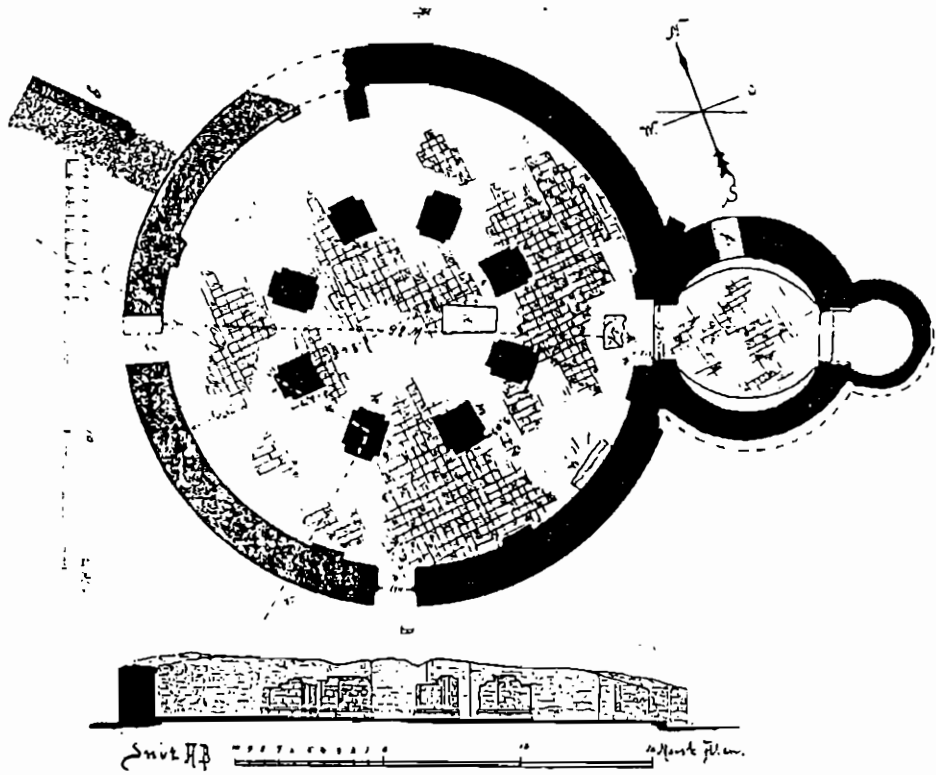


Fig 25. Thorsens opmåling 1878 af Olavskirken (Frölen 1910-11 II s 12).

og  
in  
af  
te  
g:  
i  
da  
l-  
i  
Et  
i  
ig  
o-  
st  
ts  
08  
ed  
ig  
t:  
is  
ge  
  
t,  
unn  
il  
da  
com  
ned  
era  
  
af  
syd  
og  
ten  
  
et-  
ten  
s  
241  
351  
90)  
det  
R I  
  
arl  
seg  
  
han  
en  
til

diplom i 1394<sup>117</sup>. Det kan da identificeres med en rundkirke og tilhørende stenbygning i Storgaten 18-19 ved middelalderbyens sydlige udkant (fig 24).

Skeletter blev fundet her allerede i 1735. Kirkeruinen blev fremgravet af Thorsen 1877-78, der kun efterlod nogle tegninger (fig 25), men hvis forsvundne notater blev anvendt af Hugo F Frölen (1910-11) i "Nordens befästa rundkyrkor". Murværk og skeletter blev påtruffet i 1912, men det er usikkert hvor. Fischer foretog prøvegravninger i kirken i 1928, som korrigerede kendskabet til grundplanen og gav anledning til forslag om en ruinpark eller genopbygning, der dog ikke blev realiseret. I 1959 blev en mur (8) påtruffet ud for Storgaten 19. I perioden 1964-67 blev kirkeruinen fremgravet igen, opmålt, sakristiet fundet, pillerne genopmuret efter Thorsens tegninger og dele af især koret og apsis rekonstrueret og hele ruinen konserveret. I den forbindelse blev en grav (12) i 1967 undersøgt midt i koret. Øivind Lunde foretog i 1969 og 1970 supplerende undersøgelser i kirken og sammenfattede undersøgelserne 1964-69 i 1970 i en detaljeret rapport, som sammen med hans artikel (1971) om klostret danner hovedgrundlaget for beskrivelsen nedenfor. Endelig er i 1970-71 foretaget udgravninger i Storgaten 16-18 på "Esso-tomten", hvor der fandtes en middelalderlig stenbygning (17) - og måske middelalderlige kældere<sup>118</sup>.

Den romanske kirke (fig 26) var antagelig bygget på et tyndt kulturlag. Den bestod af et rundt kor med apside, et rundhus opdelt i midtrum og omgang af 8 arkadepiller, samt et halvrundt sakristi mellem kor og rundhus i nord. Kirken var ialt ca 39 m lang og rundhuset ca 23 m i invendig diameter. Over fundamentet var den opbygget i kløvet granit i regelmæssige skifter med granitkvadre ved hjørner, i pillerne og apsidens sokkel. Apsiden havde en kvaderstenssokkel med attisk profil. Midtrumets piller havde skiftesvis skråkantsokkel og sokkel med en vulst over en hulkel. Sidstnævnte piller havde en pilaster mod midtrummet, mens de alle havde pilastre mod omgangen modsvarende ydervæggens pilastre. Rundhuset havde en portal mod vest, en portal i nord som tidlig blev genmuret, en portal i syd, en smal portal øst i søndre omgang, som kunne lukkes udenfra. Fra koret har en portal med anvendelse af tegl ført ind til sakristiet. Den blev siden fornyet. Og i skæringen mellem kor og rundhus i sakristiet var en sekundær pilaster. I både kor og rundhus er påvist to gulvniveauer, ældst et trægulv og yngst et gulv med glaserede teglfliser, mens apsiden og sakristiet havde stengulv. Foruden hovedalteret i apsiden var der spor af et alter i sakristiet, et ved rundhusets nordportal, et ved østportalen, et ved midtrummet som kan være blevet afløst af en større trækonstruktion med flisegulvet, og måske et alter ved en ommuring nord for korbuen. Dele af skjoldbueprofiler er fundet i rundhusets løsmasser og smeltet bronze over midtrumets flisegulv. Grave er fundet adskillige steder og med varierende orientering således i koret, rundhuset, sakristiet og ud for sydportalen, men ingen under fundamentterne. Og flere gravsten er bevaret.

---

<sup>117</sup> CodFris s 582 m fl (1217-63), NGL II s 241, 250 (ca 1280), DN IV 635 (1394)

<sup>118</sup> Bilag 2, Lunde 1971b. En rapport for Esso-tomten vil først blive skrevet efter denne undersøgelse, hvorfor dette materiale ikke vil blive inddraget her.

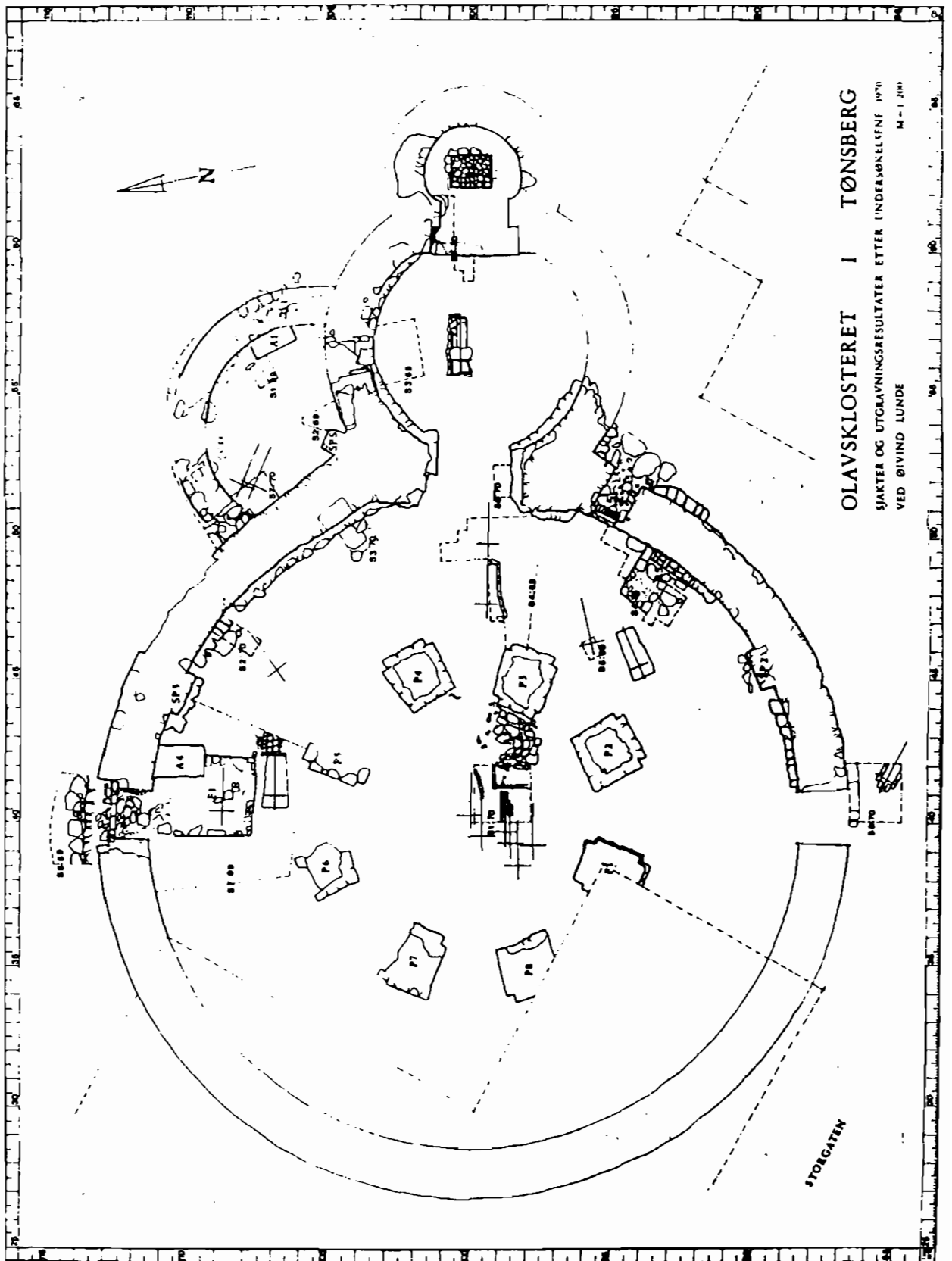


Fig 26. Olavskirkens grundplan (Opmåling ved Lunde 1970).

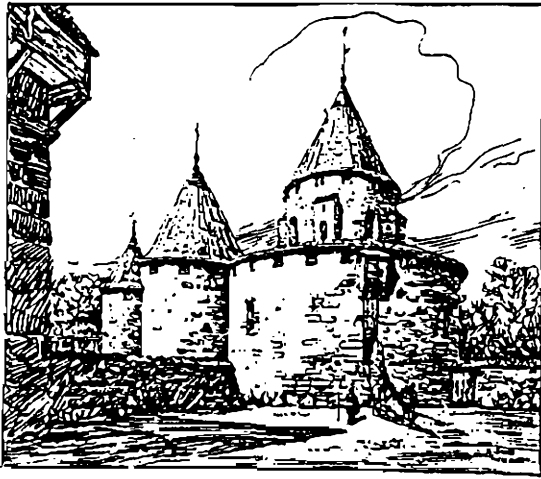


Fig 28. Sunds rekonstruktion af Olavskirken (Bugge 1932 s 87).

Bugge har i en artikel med illustrationer af Harald Sund udviklet teorien om en forsvarskirke. Den blev rekonstrueret med krenelering og trappe i rundhusets nordmur, muren i nordvest og murfremspringet i skæringen mellem kor og rundhus blev opfattet som rester af en ringmur og diplomets "steinhusinu" som vidnesbyrd om mindst to kasteller (fig 28). Sammen udgjorde disse dele en vigtig del af Tønsbergs befæstning til beherskelse af indsejlingen i syd. Tilknytningen til Mikaelkirken viser, at kongemagten dvs Erling Skakke eller sønnen Magnus Erlingsson (1161-77) må have støttet stiftelsen af klostret og kirkens byggeri. Dens lighed med de danske rundkirker, især Mikaelkirken i Slesvig kan da forklares ved Vikens tilknytning til Danmark og Valdemar den Stores mulige overherredømme<sup>123</sup>.

Rolf Mowinckel har kraftigt imødegået, at overhovedet nogen af de norske kirker var bygget til forsvar. Befæstede kirker hørte til i grænseområder mod hedninger, der var udsatte for angreb, og han påviste, hvordan udnyttelsen af de norske kirker i kamp var knyttet til kirkens status som et hellig område, der gav asyl. Ingen af de norske kirker viser fortifikatoriske træk, og Olavskirken var ingen forsvarskirke, blot fordi den var rund, da der kendes mange rundkirker, der ikke var det<sup>124</sup>.

Lunde (1971) har opsummeret de tidligere arkæologiske undersøgelser og ved at kombinere disse med egne udgravninger fået et grundlag for en ny beskrivelse og en verbal rekonstruktion svarende til den ovenfor. Teorien om en forsvarskirke mener han ikke helt kan afvises, da klosteret lå strategisk ved byens indfart. De eventuelle klosterbygninger præsenteres kort. 1500-tals fund giver her grundlag for at tro, at dele af klosteret har været i anvendelse også efter 1536<sup>125</sup>.

Sidst har Lidén (1981) påpeget Olavskirkens lighed med tempelherrenes kirker i Frankrig og England fra 1100-tallets anden halvdel. De byggede sine rundkirker efter forbillede af ordenens kirke i Jerusalem, der igen efterlignede Den hellige

<sup>123</sup> Bugge 1932, også 1933 s 222-23, 1947 s 104-05

<sup>124</sup> Mowinckel 1928

<sup>125</sup> Lunde 1971a, 1971b

Gravs kirke. Derimod peger støtteveksel, de korsformede piller og profilerne mod håndværkere fra Sydsandinavien eller Tyskland<sup>126</sup>.

Olavsklosteret er den kirkelige institution i Tønsberg, hvor flest skriftlige kilder er bevaret, flest arkæologiske undersøgelser er foretaget og interessen været størst og alligevel eller netop derfor - rejser vigtige spørgsmål sig om kirkens udseende, oprindelige funktion og datering, forholdet til Mikaelkirken og Munkeliv, klostrets oprindelse og omfang. Mikaelkirken i Slesvig, Olavskirkens nærmeste parallel, blev arkæologisk undersøgt i 1971-72, og det viste sig da, at der oprindeligt havde været en lille rundkirke, som var blevet utvidet til den kendte størrelse. Den ældste rundkirke kan måske have været kapel for en kongsgård og utvidelsen knyttet til et benediktinerkloster, som nævnes ved 1100-tallets slutning<sup>127</sup>.

Olavskirken var én blandt mange af korstogstidens kirker som frit kopierede Den hellige Gravs kirke gennem flere led ved at kopiere centrale træk som den runde form, omgangen og pillerne i en udformning præget af lokale forudsætninger. En egentlig lighed var vanskelig at opnå og ikke nødvendig efter middelalderens tankegang og opfattelse af begrebet "kopi"<sup>128</sup>. Og den må anses for Norges eneste rundkirke, da en rundkirke ved Nidarholm kloster udenfor Trondheim er yderst tvivlsom<sup>129</sup>.

Fröléns teori, om at alle de nordiske rundkirker var forsvarskirker, må nu anses for forkert. Kun de bornholmske og enkelte svenske rundkirker i en speciel position havde fortifikatoriske træk. Flere af de øvrige kan derimod have været stormandskirker<sup>130</sup>.

Der er ingenting som viser, at Olavskirken var en forsvarskirke. Murfremspringet mellem kor og rundhus var en hvælpille i sakristiet, og da mindst en af klosterbygningerne vides at have været muret, kan den i forvejen spinkle teori om kasteller ikke opretholdes. Rundhusets mange portaler, hvoraf én kunne lukkes udefra og kirkens "udsatte" placering nedenfor Haugar langt fra fjordens indsnævring og lavt uden særlige muligheder for udkig taler klart imod en funktion som forsvarskirke.

Olavskirken var i anvendelse i 1207 og må derfor være påbegyndt tidligere. Dens usædvanlige form og størrelse gør det sandsynligt, at den blev bygget til klosterkirke. Det betyder, at præmonstratenserklosteret lå her allerede i 1100-tallets anden halvdel, og tilknytningen til Mikaelkirken var en midlertidig ordning, måske mens byggeriet var igang og det økonomiske grundlag endnu ikke sikret. Da er Munkeliv nævnt i 1190 identisk med Olavsklostret. Det er derimod påfaldende, at Munkeliv nævnes i 1257 i Håkon Håkonssons saga, som må anses for pålidelig, omtrent samtidig med at Olavskirken nævnes ved biskop Henrik af Hole's begravelse. Munkeliv skal måske blot opfattes som et andet ord for kloster.

---

126 Lidén 1981 s 30-32

127 Velle 1973a, 1973b

128 Johansen & Smidt 1981 s 105-06, Krautheimer 1971 spec s 117-26, 130

129 Lunde 1977 s 148-52

130 Jvf seminar om centralkirker ved Jens Velle, Afdelingen for middelalderarkæologi, Århus Universitet 1980.

Oplysningen, om at Oslo-biskoppens "forfeddre" stiftede klostret, er klar og må godtages, samtidig med at tilknytningen til Mikaelkirken og jordegodset i Sem viser en medvirken af kongemagten. Forudsætningerne herfor var tilstede under Magnus Erlingssons periode af samarbejde med kirken og kan forklare den valgte planløsning. Kirken kan da ses som en parallel eller et bevidst modstykke til Oktogonen - Hellig Olavs gravkirke i Trondheim, der blev bygget på denne tid i et område Magnus aldrig rigtig fik herredømmet over.

Bortset fra kirken er klosteret relativt ukendt. Kirkegården kan have ligget i nord med muren i nordvest som en eventuel kirkegårdsmur. Som hypotese kan det tænkes, at Klostergangens krumme forløb i sydvest og Øvre Langgates i nord afspejler klosterets område. Der er almindelig enighed om, at klostret blev ødelagt ved branden i 1536, hvilket støttes af brandsporene i rundhuset, men dele kan have overlevet.

### Hospitalerne

Der kendes 3 hospitaler i Tønsberg: Et hospital tilknyttet Laurentiuskirken som her vil blive kaldt Laurentii hospital, Stefans hospital og et fattighospital. Da det ikke er muligt at henføre alle skriftlige kilder til enten den ene, anden eller tredje af disse, bliver de behandlet sammen:

Laurentii hospital nævnes første gang, da det blev stiftet i 1319 af ridderen, fehirden på Tunsberghus Bjarne Audunsson. dets placering antydes i stiftelsesbrevet "vett sancte Lares kirke" og i et diplom i 1320 "norden for sancte Lare(n)ti kircke". Det fremgår også af diplomet i 1320, at det var et fattighospital. Hospitalets jordegods opregnes i biskop Eysteins jordebog i 1399 med 27 ejendomme. Af jordebogen fremgår det også, at hospitalet lå til "Stulkuna" - et Maria alter i Laurentiuskirken stiftet af Audunsson i 1315. Hospitalet blev i 1551 beskrevet som repareret eller genopført<sup>131</sup>. Hospitalet kendes ikke arkæologisk.

Stefans hospital nævnes mindst 12 gange i middelalderlige kilder, første gang i Håkon Håkonssons saga hvor det om kongen skrives, at "hann let ok gera spital fyrir svnan Olafskirkio ok gaf til .XXX. marka bol"<sup>132</sup>. I 1308 blev det nævnt blandt de 14 kongelige kapeller. Et register over dets jordegods kendes fra 1445 med 122 ejendomme, og hvor det da blev kaldt St Stefan og St Georgs hospital. Det var en verdslig forlening i 1525 og overgik 1547 til hospitalet i Oslo - da kun kaldt St Jørgens hospital<sup>133</sup>.

Hospitalets placering antydes i sagaen, i diplomet 1349, hvor det kaldes "then sydra", og i 1532 hvor det placeres "udenfor Tunsberg"<sup>134</sup>.

<sup>131</sup> DN IV 139 (1319-20), XVI 2 (1320), RB s 194-95 (1399), IV 112 (1315), NRR I s 136 (1551)

<sup>132</sup> CodFris s 582 m fl; I oversættelse: "Sør for Olavskirken lot han bygge et hospital og gav tretti markebol til det".- Norges kongesagaer 4 s 341

<sup>133</sup> DN IV 3 (1277), I 113 (1308), IX 295 (1445), NRR I s 8 (1525), s 96 (1547)

<sup>134</sup> DN IX 40 (1349), NRR I s 38 (1532)





## Teie kapel

Et kapel på Teie nævnes i et diplom 1387: "j capellæno j Tæighum"<sup>141</sup>. Teie nævnes første gang som et stedsnavn ca 1280 ved afgrænsning af takmarken og siden i 22 diplomer. Oslo-biskoppen havde her en gård, hvor han ofte opholdt sig. "Sættstofwonne" og "summarhallenæ" nævnes i 1377 og 1378 og "malstofuonne" i 1395<sup>142</sup>.

Stedet kan identificeres med området ved Teie hovedgård (fig 30). Müller (1750) antog, at Olafsklosteret lå på Teie og så "endnu ved samme Gaard Levninger af Kloster=Muurene", og Klüwer (1823) tegnede sporene af to stenbygninger (fig 31), hvor den ene (B) skulle være kirken. Mure af sten og tegl af middelalderlig karakter er påtruffet i 1928 (4), 1943 (5) og 1978 (7), som kan tilvare Klüwers iagttagelser<sup>143</sup>. Johnsen (1929) mente, at Teie oprindeligt var bispesæde i missionstiden og fulgte Klüwers identifikation af den "gamle bispekirke" blandt ruinerne<sup>144</sup>.

Murene kendes kun fra grøfter og små felter, som ikke giver grundlag for et overblik, identifikation af kapellet, datering eller udskillelse af yngre dele. Bispens gård har antagelig været et større anlæg, hvor kapellet kun udgjorde en lille og integreret del, som det var tilfældet i bispegården i Oslo<sup>145</sup>.

Der er intet kildegrundlag for at føre bispens gård tilbage til 1000-1100-tallet. Den må antagelig ses som en parallel til kongsgården, hvor dens eksistens skyldes bispens behov for nærhed til kongen og hans administration.

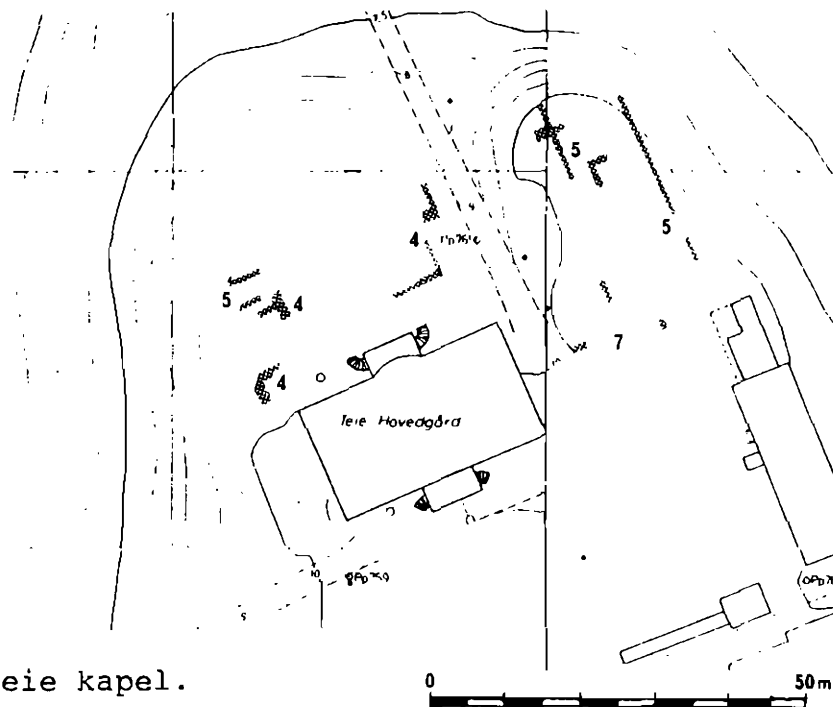


Fig 30. Teie kapel.

<sup>141</sup> DN IV 539 (1387)

<sup>142</sup> DN III 409 (1377), III 419 (1378), IV 642 (1395)-oversigt i bilag 1

<sup>143</sup> Bilag 2

<sup>144</sup> Johnsen 1929 s 240-45. Se afsnittet om bispesæde.

<sup>145</sup> Fischer 1950 s 102-11

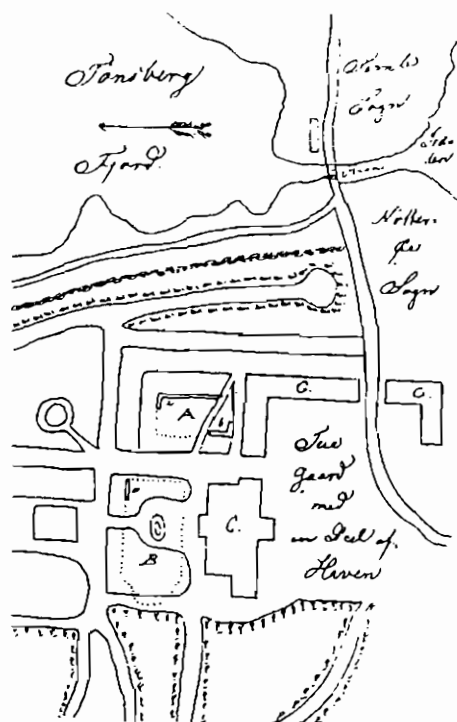


Fig 31. Klüwers skitse 1823 af Teie (Johnsen 1929 s 242).

#### 4 DEN KIRKELIGE TOPOGRAFI

##### Indledning

Begrebet "kirkelig topografi" vil her blive anvendt traditionelt om en række fænomener, der kan have rumslig karakter: Institutionernes patrociner eller værnehelgener, deres placering lokalt i forhold til verdenshjørnerne, hinanden, terrænet, bebyggelsen og hele riget, videre sogneinddelingen, dvs sognenes antal, udstrækning og oprindelse, provstiet eller provstens embedsdistrikt og sidst et eventuelt bispesæde i Tønsberg.

##### Patrociner

Kirkernes patrociner er blevet anvendt til belysning af kirkerens placering, funktioner og datering. Der skal her blot gives en introduktion til emnet.

Ellen Jørgensen (1909) påpegede, at Mikaelkirkerne ofte lå højt, at der blandt dem var enkelte hulekirker, og at St Katharina var en populær værnehelgen ved tiggerklostrene<sup>146</sup>.

Paul Johansen (1968) har i forbindelse med sin teori om købmandskirker ment, at patrocinet kunde vidne om handelsforbindelser, og hvilke købmænd der havde grundlagt kirkerne-eksempelvis Clemenskirkerne en forbindelse med England, Nicolauskirkerne med Tyskland og Martinskirkerne med Frisland<sup>147</sup>.

Erik Cinthio (1968, 1969) har argumenteret for, at Clemens- og Salvatorkirkerne<sup>148</sup> var 1000-tals kirker i byer eller centre, der udviklede sig til byer: Clemenskirkerne som kongsgårdskirker og Salvatorkirkerne knyttet til torvet. Også de tidlige Nicolauskirker tilhørte denne gruppe, hvor valget af patrocinium var betinget af tilgængelige relikvier og dermed politiske forhold, mens valget med 1100-tallet blev knyttet til egenskaber hos værnehelgenen<sup>149</sup>.

Lidén derimod mener, at de danske og norske Salvatorkirker, som var domkirker, havde katedralen i Canterbury som forbillede, og at Mariakirkerne hørte til de ældste kirker, hvoraf nogle som kongsgårdskirker havde forbillede efter kejserligelig paladskirker<sup>150</sup>.

Endelig har en sammenligning af patrocinerne for de tre stiftsbyer Lund, Roskilde og Viborg ledt til den formodning, at Trinitatis-, Maria-, Peters-, Mikael- og muligvis Jakobspatrocinerne i disse byer markerede den ældste bebyggelse<sup>151</sup>.

I Tønsberg kendes 9 patrociner for de kirkelige institutioner nemlig St Mikael nævnt første gang 1191, St Laurentius

<sup>146</sup> Jørgensen 1909 s 8-9, 27-29

<sup>147</sup> Johansen 1968a s 101-02, 109, 112-13, 1968b

<sup>148</sup> Drottens-, Krist- eller Trinitatiskirker

<sup>149</sup> Cinthio 1968 spec s 110-13, 1969

<sup>150</sup> Lidén 1970 spec s 20-24, 1969a

<sup>151</sup> Jansen m fl 1977 s 42-47

1200, St Peter 1298, St Maria 1217, St Thomas 1218, St Katharina i 1300-tallet, St Olav 1207, St Stefan 1277 og St Georg<sup>152</sup>.

Mikaelskirken i Tønsberg føjer sig ind i rækken af højtliggende Mikaelskirker med kendte eksempler i Helsingborg, Slagelse og Slesvig. I Norge kendes 28 kirker viet til St Mikael - de fleste netop omkring Oslofjorden<sup>153</sup>. Ingen af Vestfolds 4 andre Mikaelskirker ligger dog tilsvarende højt i forhold til omgivelserne<sup>154</sup>.

Laurentius-, Peters-, Maria- og Olavspatrociniernes hørte til de hyppigste med henholdsvis 24, 30, 60 og 49 kendte patrociner i Norge<sup>155</sup>.

Thomas - apostlen Thomas eller Thomas Becket - og Stefan hørte til de sjældne med henholdsvis 4 og 2 dedikationer i Norge. Katharina af Alexandria var en populær værnehelgen for tiggerklostrene, således ved eksempelvis gråbrødreklostrene i Lund, København og Flensborg og kendes med 7 dedikationer i Norge<sup>156</sup>. St Georg eller St Jørgen blev værnehelgen for spedalskhedshospitallerne i Norden efter sortedøden og kendes fra mange lokaliteter - i Norge også fra Oslo, Bergen og Hamar<sup>157</sup>.

Ingen af patrociniernes i Tønsberg kan knyttes til Johansens eller Cinthios teorier, og kun Peterskirken og Mariakirken findes ved den ældste bebyggelse - ikke Mikaelskirken.

Derimod kan sognekirkernes patrociner St Laurentius, St Peter og St Maria genfindes blandt Vestfolds sognekirker tillige med St Mikael og St Olav<sup>158</sup>. Der er her ingen forskel mellem land og by, og der synes ikke at være grund til at tillægge patrociniernes i Tønsberg større betydning i en topografisk sammenhæng.

## Placering

En række synspunkter er blevet fremsat på de kirkelige institutioners placering i forhold til verdenshjørnerne, hinanden, terrænet og især bebyggelsen, både generelt og for enkelte byer - især de kirkerige stiftsbyer:

Betydningen af kirkernes orientering er diskuteret af Eide (1974) i forbindelse med Clemenskirken i Oslo og dens forgænger. Konklusionen er, at solens stilling ved jævndøgn, altså øst-vestaksen var tilsigtet med fravigelser ved tilpasning til lokale forhold<sup>159</sup>.

<sup>152</sup> Se afsnittet om de enkelte institutioner

<sup>153</sup> Gad 1966

<sup>154</sup> Undrumsdal, Fon, Tjølling og Hedrum: RB s 49, 51, 64, 80

<sup>155</sup> Fredrik B Wallem formoder, der var over 200 Olavskirker i Norge i middelalderen: Wallem 1930

<sup>156</sup> Jørgensen 1909 s 139, Dietrichson 1888 s 499, 501

<sup>157</sup> Gundersen 1961, Møller-Christensen 1961

<sup>158</sup> Oversigt i Helland 1914-15, RB

<sup>159</sup> Eide 1974 s 243-49, Lidén 1975 s 107-14

Lidén har iagttaget en indbyrdes afstand på 50-100 m mellem kirkerne i Trondheim og Bergen<sup>160</sup>.

Et ottonsk ideal med en krans af kirker om en central dom- eller klosterkirke er foreslået som forklaring på nogle af kirkerne i de danske stiftsbyer og diskuteret af Thomas Hall (1974) i forbindelse med Sigtuna<sup>161</sup>. En højtliggende placering i terrænet for at opnå et tørt og stabilt underlag er anvendt som forklaring for placeringer i Sigtuna, Lund og Visby<sup>162</sup>.

Sådanne tekniske krav, mener Göran Dahlbäck (1980) udgjorde en stor del af forklaringen på placeringen af kirkerne perifert i bebyggelsen, på række eller i en krans, med Viborg, Sigtuna og Visby som vigtige eksempler. Ligeledes lå klostrene i byernes udkant. En anden forklaring kunne være, at bykernen var fuldt udbygget, da institutionerne tilkom. Og nogle tiggerklostres beliggenhed inde mellem sognekirkerne skulle vise befolkningskoncentrationer på en vis afstand fra hinanden. Herimod mener Andrén (1980) for Lund, at dominikanerklosteret og to sognekirkers placering på ældre bebyggelse, viser, at ejendomsforholdene og ikke tilfældige åbninger i bebyggelsen var afgørende for placeringen. Kirkerne kunde også være placeret langs en hovedfartsvej som ved Hærvejen i Viborg. Og tanken er fremsat, at udendørs processionser var bestemmende for enkelte gader og kirkeplaceringer i Århus, Ribe og Lund. Endelig lå hospitalerne i byernes udkant eller længere borte p gr af smittefaren<sup>163</sup>.

Kun Müller (1750) og Tollnes (1972) har fremsat generelle synspunkter på placeringen af de kirkelige institutioner i Tønsberg: Müller skrev, "at man har gjort Byen saa lang i Nord og saa bred i Øster, paa det man kunde finde Plads til saa mange Kirker." Og Tollnes mener, at kredsen af kirker og klostre markerede grænserne for byen<sup>164</sup>.

Mikaelskirkens romanske del var orienteret 88° og det gotiske koret 85° altså omtrent øst-vest<sup>165</sup>. Kirken lå markant på fjeldets højeste punkt og fjernt fra bebyggelsen. Det er naturligt at forbinde dette med dedikationen til St Mikael, men det er uvist, hvad der var årsag og virkning.

Saxo beretter om Valdemar den Stores togt til Tønsberg i 1167: "Rex, superato clivo, collustratæ rupis cacumen miratus, inexpugnabile loci præsidium comprobabat, artis opus transcendentem

<sup>160</sup> Lidén 1971 s 661-62

<sup>161</sup> Jansen m fl 1977 s 44-45, Hall 1974 s 79-81

<sup>162</sup> Douglas 1978 s 63, Andrén 1980 s 66, Andersson-Westholm 1982 s 181-82

<sup>163</sup> Dahlbäck 1980 s 60-61, Nielsen 1966 s 153, 168-69, Schück 1926 s 129-31, 452-53, Douglas 1978 s 63, Andersson-Westholm 1982 s 178, 180-82, Andersson 1977 s 118-21, Andersson & Redin 1980 s 24-25, 55-57, Helle 1977 s 229, Jansen m fl 1977 s 47, 77-78, Andrén 1980 s 66-67, Malmer 1961

<sup>164</sup> Müller 1750 s 6, Tollnes 1972 s 47

<sup>165</sup> Her og i det følgende anvendes en cirkel med 360° og stigende gradtal fra nord over øst mod syd. En kirke orienteret øst-vest har således gradtallet 90°: Jvf Eide 1974 s 243

natura"<sup>166</sup>. En træbefæstning på Slotsfjeldet kan altså tænkes allerede da, men er ikke kendt arkæologisk. Trækasteller omtales ved Sverre Sigurdssons belejring af fjeldet 1201-02, da kirken forlængst var opført, mens ringmuren i sten først tilkom ind i 1200-tallet under Håkon Håkonsson, og Teglkastellet blev fuldført i 1276 af Magnus Lagabøter. Kirken kom til at ligge centralt i dette fæstningskompleks, og det kan ikke udelukkes, at dens placering skyldes en funktion som borgkapel i en tidlig og ikke påvist befæstning. Forbindelsesgangen mellem kirken og Bredestuen, som Meyer rekonstruerede, er dog gætværk<sup>167</sup>.

Laurentiuskirken vides fra Fischers iagttagelser i 1939 at have været orienteret omtrent øst-vest. Dele af Håkon Håkonssons kongsgård måske opført ca 1234, en stenhal og ringmur, blev fremdraget i 1960 ca 60 m vest for kirken med en anden orientering. Anlægget lignede hans bedre kendte kongsgård i Oslo, hvortil hørte Mariakirken. Stenkirkens forgænger dér, en lille trekirke fra 1000-tallet kan have fungeret sammen med en ældre kongsgård, hvoraf der er fundet spor<sup>168</sup>. Tilsvarende er det sandsynligt, at Laurentiuskirken har indgået i Tønsbergs kongsgård, og måske har også denne haft en forgænger, således at kirken var opført som kongsgårdskirke. Alene basilikaens placering her i 1100-tallet antyder en vis status for området.

Peterskirkens stenskip var orienteret ca 84°, altså med nogen afvigelse fra øst-vest retningen, og de ældre grave indicerer en kirke orienteret ca 50°. Både de ældre grave og stenkirken lå over et kulturlag, som viser, at kirken lå i en ældre bebyggelse. Almenningen afdækket på Forenede-Livs tomt, som ledte op mod vestfronten af stenkirken, må have haft omtrent samme orientering som den ældre kirke. Almenningen tilhørte lige som et stykke af strædet i Storgaten udgravningens niveau II-VII dateret fra c. 1125-75 til ca 1275-1350. Det er derfor sandsynligt som formodet af Vibe Müller (1974), at den ældre kirke var orienteret efter en eksisterende bebyggelse. Også bebyggelsen i Baglergaten 2-4 med gader i fase 3a til 9a dateret fra sen 1100-tal til ca 1300, som kan have afgrænset kirkegården mod nord, må med sin orientering afspejle denne ældre bebyggelse. Med opførelsen af stenkirken blev orienteringen frigjort fra bebyggelsen og tilnærmet øst-vest akse. Vibe Müller mener videre, at Øvre Langgate i middelalderen havde et forløb nord om kirken, men det kan ikke have været tilfældet, da gravene i Baglergaten 2-4 viser, at dette område var optaget af kirkegård. Enten har gaden

---

<sup>166</sup> Saxo I s 462 (1167); I oversættelse: "Kongen steg nu op paa Toppen af Klippen, saa med Undren det Skue og sandede, at Borgen var uindtagelig som den laa der paa Bjærgget, der bød bedre Værn end noget kunstigt Virke". - Saksens Danesaga IV s 117

<sup>167</sup> Fischer 1971 s 34-39, Johnsen 1929 s 96-99, 139-41, 153

<sup>168</sup> CodFris s 483 m fl (1234): "Um varit er Hakon konvngvgr sat i Tvnsbergi let hann efla miog steinmurinn vm bergit. ok thar let hann husa konvngsgard". I oversættelse: "Da kong Håkon satt i Tunsberg om våren lot han styrke meget steinveggen om Berget, og der lot han husa kongsgård." - Fischer 1971 s 37, Lange 1960, Eriksson Thoresen 1976 s 45, Fischer 1950 s 58-59, 80, Christie 1966

sluttet her, eller den har trods gravene syd for korbjørnet fortsat syd om kirken, som i nyere tid<sup>169</sup>.

På samme måde var orienteringen af Clemenskirken forgænger i Oslo fra ca 1000 tilpasset ældre vejforløb, mens stenkirken fra ca 1100 lå omtrent øst-vest<sup>170</sup>. I Bergen var Nicolaikirken måske fra tidlig 1100-tal, Peterskirken måske fra 1100-tallets første halvdel og en mulig forgænger til Mariakirken orienteret og placeret efter en ældre bebyggelse<sup>171</sup>.

Mariakirkens orientering kendes fra reguleringskortet 1822 og Holters bykort 1847 med et gradtal på 92-95°, altså omtrent øst-vest<sup>172</sup>. Kirken lå centralt i bebyggelsen sydøst for Torvet, som formodentlig var identisk med torvet nævnt i Magnus Lagabøters bylov<sup>173</sup>.

Den centrale placering ved torvet, det at dens kirkegård kunne beslaglægge en så stor del af byområdet og dedikationen får Lidén (1969) til at mene, at Mariakirken var byens hovedkirke tilknyttet bygildet lige som Mariakirken i Bergen og Margrethakirken i Trondheim<sup>174</sup>. Et Olavsgilde og St Anna gilde kendes fra Tønsberg, men ingen af dem kan knyttes til Mariakirken, tværtimod kan det tænkes, at Olavsgildet var knyttet til Laurentiuskirken, der havde et Olavsalter og St Anna gildet til gråbrødreklosteret med et St Anna alter<sup>175</sup>.

Lunde (1977) har i sin afhandling om Trondheim vist, at Margrethakirken på Ørene lå i et udkantsområde, der nok var tingsted og centrum for fylket, men ikke for byen selv. Byens lagting var knyttet til Korsgildet og Korskirken i en anden del af byen. Derimod lå den yngre Mariakirke i Trondheim i byens centrum, skilte sig ud ved sin størrelse, og det er hævdet, at den oprindeligt var treskibet som Mariakirken i Bergen, hvorfor den kunne have været byens hovedkirke, selv om der ikke kendes noget gilde til den<sup>176</sup>.

Men Mariakirken i Tønsberg markerede sig ikke ved sin størrelse, og et gilde kan ikke knyttes til den. Den har Mariadedikationen fælles med mange by- og landkirker, som ikke havde en særlig funktion. Der er derfor næppe noget grundlag for at tillægge Mariakirkens placering særlig betydning.

Thomaskirkens placering må anses for ukendt. Derimod var gråbrødreklosteret sandsynligvis orienteret omtrent øst-vest uafhængigt af bebyggelsen og vejene, som må have eksisteret, da klosteret blev grundlagt ind i 1200-tallet. Det vides ikke, om en ældre bebyggelse blev fjernet, eller om området var ubebygget

---

<sup>169</sup> Müller 1974 s 21-23, igangværende rapportarbejde med Baglergaten 2-4 og Forenede-Livs tomt

<sup>170</sup> Eide 1974 s 247-49, 1975 s 8-9

<sup>171</sup> Helle 1982 s 134, 140-42, 149, Lidén & Magerøy 1980 s 11-12

<sup>172</sup> Johnsen 1934 s 439, Holter 1847

<sup>173</sup> Bilag 3, Johnsen 1929 s 445, 1934 s 438-39

<sup>174</sup> Lidén 1969b s 3-5

<sup>175</sup> Johnsen 1929 s 251-52

<sup>176</sup> Lunde 1977 s 63-65, 212, 214, 230-32



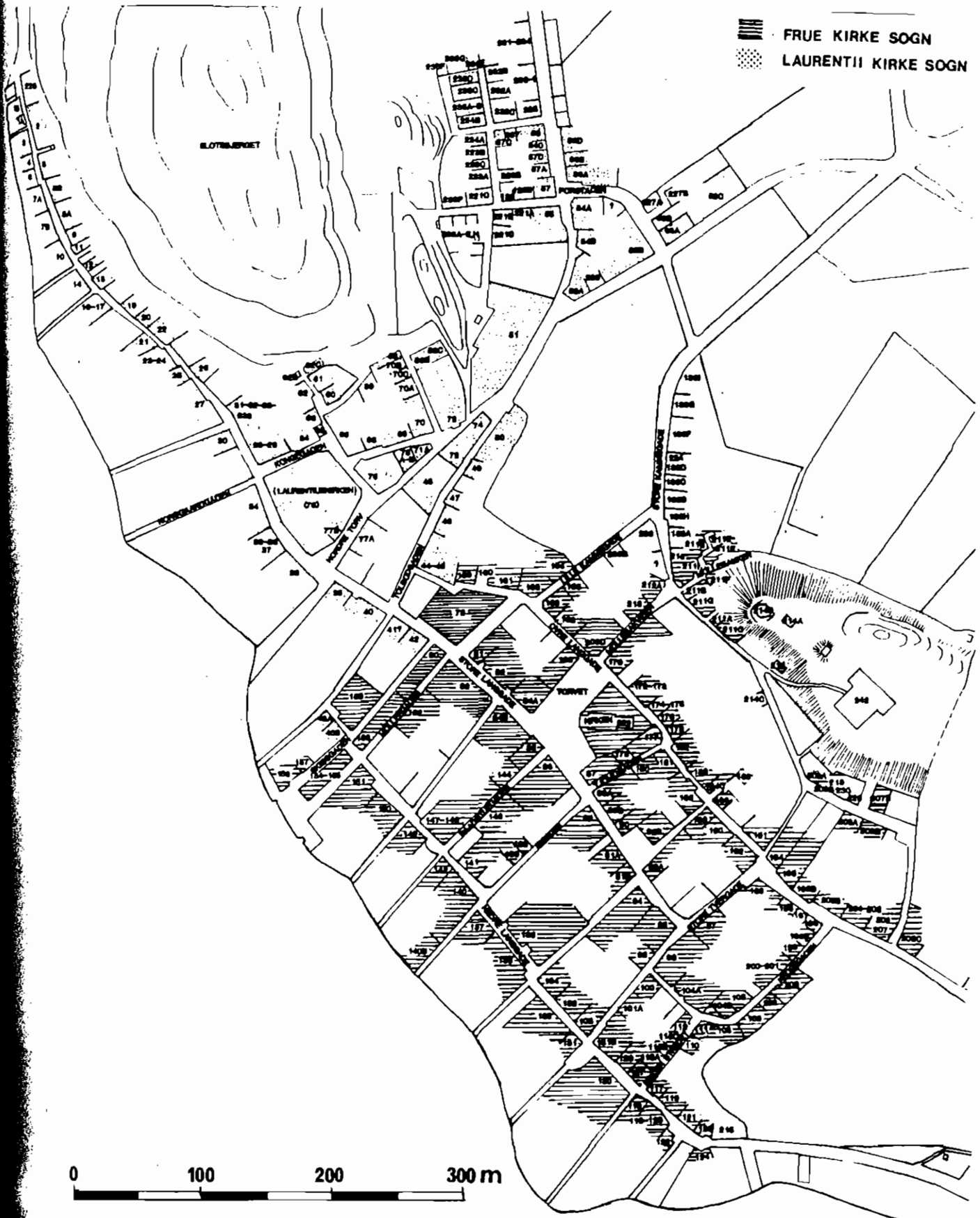


Fig 34. Rekonstruktion af Tønsbergs sogneinddeling 1767. Holters matrikelkort fra 1847 i et forenklet udsnit påført oplysninger om sogn ifølge brandtaksationen af 1867.

Svarer disse grænser til middelalderens, og ses her summen af Laurentius-, Peters- og Mariakirkens sogne? En test kan foretages ved at lokalisere alle de gårde, som ifølge middelalderlige kilder udtrykkeligt lå i et af de 4 nabosogne (fig 35) og undersøge, om der er ændringer i forhold til situationen i 1832: 21 af Nøtterøys 25 gårde kan stedfæstes og er derfor markeret, 27 af Stokkes 30 gårde, 41 af Sems 53 gårde og 23 af Slagens 26 gårde. Dertil er Husvik og Råel i Peterskirkens sogn markeret<sup>200</sup>.

Gårdene er stedfæstet ved hjælp af Oluf Rygh's "Norske Gaardnavne" (1907). Næsten alle gårdene er at finde i de senere kendte sogne. Enkelte lige udenfor kan indicere mindre ændringer af grænserne. En Stokke-gård centralt i Sem sogn og én fjernt i Andebu sogn, én Sem-gård i Undrumsdal sogn og én i Slagen sogn viser klart fejl i Rygh's identifikationer: Han synes at have forsøgt at stedfæste forsvundne gårdsnavne til nærliggende sogn, hvor samme navn optræder. Endelig kan tre Nøtterøy-gårde på Tjøme forklares ved en åbenlys fejl i biskop Eysteins jordebog. Det bemærkes, at Husvik ifølge diplomer i 1369, 1485 og 1535 lå i Peterskirkens sogn, men i et diplom i 1469 henføres til Slagen sogn, og tilsvarende at Råel i biskop Eysteins jordebog placeres i begge sogne<sup>201</sup>.

Har der været tvivl om gårdenes tilhørighed eller har denne faktisk skiftet? Lå Øvre og Nedre Råel i hver sit sogn?

Peter Claussøn (1743) oplyste i sin "Jarlsberg Grevskabs Beskrivelse" om en række lokaliteters tilhørighed: Han placerede gården Ness på Bytangen i Frue kirkes kald, men skrev også, at Tønsberg by lå i Sem sogn<sup>202</sup>.

Müller (1750) med et godt lokalkendskab som byens præst henførte til "Frue kirke: Gaarden Huusvig, Nordre Næs, som har 2. Opsiddere, Sydre Næs, Teyen, Nedre Raael, og til Laurentii Kirke en Gaard paa den liden Øe Husøe"<sup>203</sup>.

Endelig erklæres i en overhofretsdom i 1757, at 4 gårde på Bytangen nemlig Nes Nordre, Søndre, Teigen og Husvik "med altergang og kirke, ting og stevne stedse har ligget under Tønsberg by"<sup>204</sup>.

Resultatet er ikke entydigt: Selve testen er forbundet med usikkerhed ved placeringen af gårdene, og de middelalderlige kilder synes at være selvmodsigende. I hovedtræk må dog konklusionen være, at sognene havde samme udstrækning i senmiddelalderen som i 1832. Det kan derfor anses for sandsynliggjort, at Peterskirken havde et landsogn på Bytangen, og at byens sogne sammenlagt omfattede det samme som i 1832 nemlig byen selv, jordene til Kilen, Bytangen, Husø, Jarlsø og andre mindre øer i skærgården.

Laurentiuskirken havde en sognepræst, men sognet selv nævnes ikke i middelalderen. Det er derfor sandsynligt, at et eventuelt sogn har ligget udenfor bykernen. Det kan have omfattet folkene på Tønsberghus og kongsgården og været en sen og sekundær

200 Gårdene nævnes i DN og især RB

201 Rygh 1907, bilag 4, DN XI 224 (1469), RB s 231 (1396)

202 Claussøn 1933 s 28-29, 37-38. Tønsberg havde fælles præst med Sem en tid.

203 Müller 1750 s 89

204 Johnsen 1929 s 341 note 2

- GÅRDE: ■ NØTTERØY SOGN  
 ○ STOKKE SOGN  
 ● SEM SOGN  
 ▼ SLAGEN SOGN  
 ○ PETERSKIRKENS SOGN
- SOGNEGRÆNSE: - - - -  
 SOGNEKIRKE: +

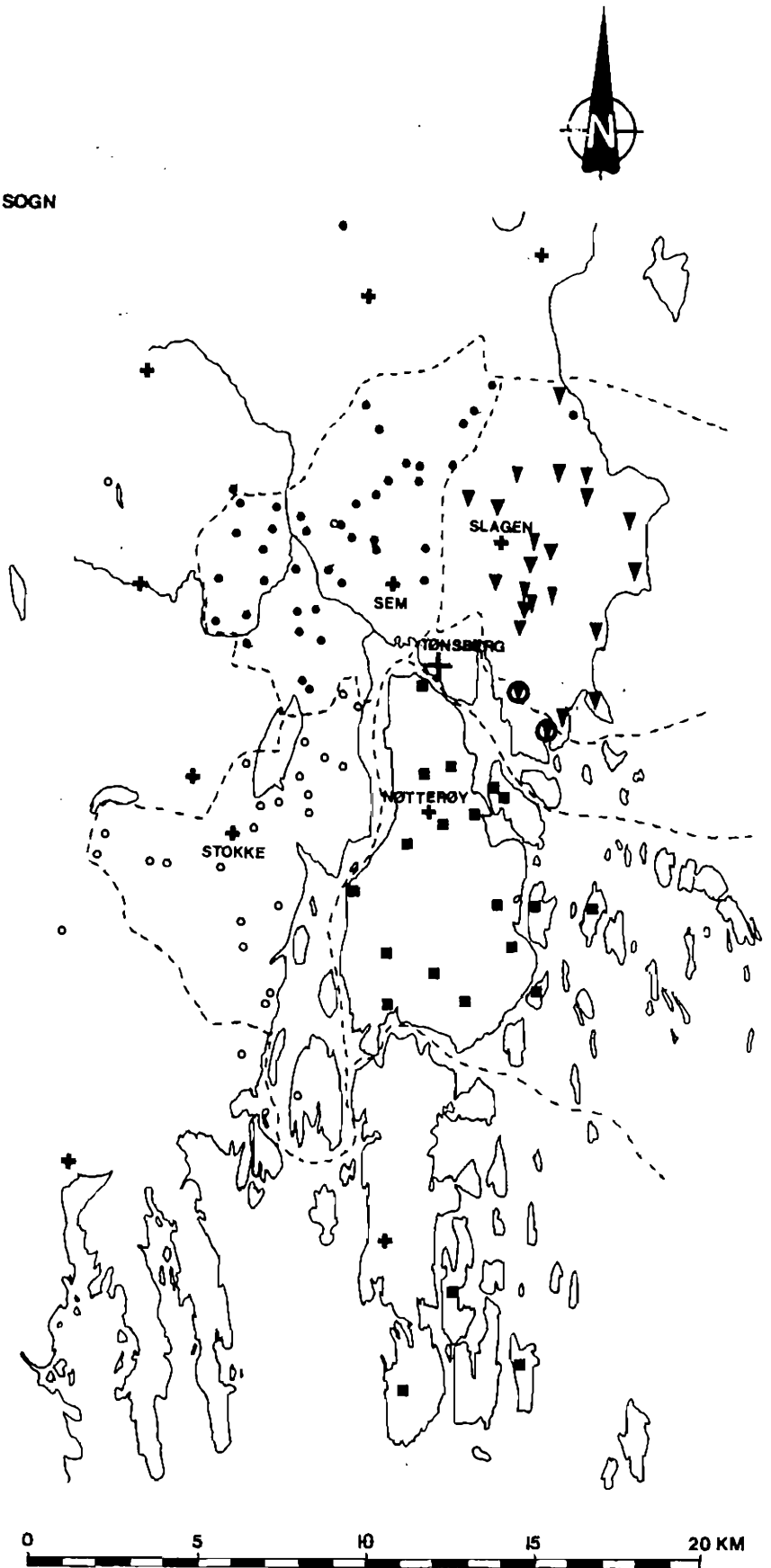


Fig 35. Gårde i Nøtterøy, Stokke, Sem, Slagen og Peterskirken sogn ifølge middelalderlige kilder. Gårdene er stedfæstede efter Rygh "Norske gaardnavne" (1907) og sognegrænserne følger Ramm og Munthes kort fra 1832.

funktion ved kirken.

Kirkerne i Vestfold var ujævnt fordelt og havde sogne af forskellig størrelse (fig 36) med Lågensdalens kirker i vest som en gruppe og kirkerne langs kysten og i jordbrugsbygderne som en anden gruppe. Fordelingen afspejler en ujævn fordeling af befolkningen i det stærkt varierende terræn. Sognene dannede ikke noget system med kirkerne som centralpunkt, der kan beskrives med Thiessen-polygoner. Sognene i Tønsberg var de absolut mindste i Vestfold og dannede sammen et område af usædvanlig form opsplittet af havet. Det bemærkes, at de ydre grænser for byens sogne ikke sammenfaldt med takmarke.

I Trondheim kendes 9 sognekirker i middelalderen: Andreaskirken, Gregorius-, Clemens-, Kors-, Maria-, Martins-, Mikael- og Olavskirken samt Hospitalskirken<sup>205</sup>. Bergen havde mindst 10 sognekirker: Lille Kristkirken, Maria-, Peters-, Nicolai-, Martins-, Hallwards-, Kors-, Mikaelkirken i Vågsbotn og Allehelgenskirken samt muligvis Olavskirken på Bakkene. Sogneinddelingen belyses i de første tiår af 1300-tallet ved en strid mellem biskoppen og den kongelige kapelgejstlighed om det kongelige kapel Allehelgenskirkenes sognerettigheder. Biskoppen bestemte her i 1320, at kongsgårdens folk skulle høre til Lille Kristkirken, skomagerne øst for Sutarestrete til Halvardskirken og skomagerne vest for Sutarestrete til Mikaelkirken i Vågsbotn og hele Stranden syd for Vågen til Korskirken. Dertil kan sognene til Maria-, Peters- og Martinskirken fastlægges i 13-1400-tallet. Antallet af sognekirker blev reduceret til 5 ind i 1400-tallet med en mindre befolkning, faldende kirkelige indtægter og flere brande<sup>206</sup>.

Stavanger havde to sognekirker, Martinskirken og Mariakirken, hvor sidstnævnte havde et større landsogn rundt om byen<sup>207</sup>. Også Oslo havde to sognekirker nemlig Korskirken med sogn nord for domkirken og Clemenskirken med sogn i syd<sup>208</sup>. Hamar domkirke fungerede antagelig også som byens eneste sognekirke<sup>209</sup>.

Sogneinddelingen i de norske byer rejser flere spørgsmål: Hvordan og hvornår fandt sogneinddelingen sted? Var høj- og senmiddelalderens sognekirker også opført som sognekirker? Hvad betød det stærkt varierende antal sognekirker? Hvad var kirkernes økonomiske grundlag? Og hvorfor havde enkelte bykirker et landsogn?

I 1000-tallet fandtes en kirkeorganisation med hoved- eller fylkeskirker for et større område, hvis opførelse var knyttet til kongemagten, mindre sognekirker - herredskirker af lavere rang samt privatkirker - høgjendeskirker.

Fylkeskirkerne var de ældste kirker og i begyndelsen de eneste dåbs- og gravkirker. I Borgartingslovens område var der således to hovedkirker i hvert fylke, i Vestfold Sem og Hedrum kirker. En geografisk inddeling kan have eksisteret allerede da, men den egentlige sogneinddeling må sættes i forbindelse med en indførelse af en årlig tiende i Sigurd Jorsalfars (1103-30) tid,

<sup>205</sup> Lunde 1977 s 208-19

<sup>206</sup> Helle 1982 s 584-89, 857-61, Hamre 1970

<sup>207</sup> Helle 1975 s 114-19

<sup>208</sup> Fischer 1950 s 30, 93-94, 126-27

<sup>209</sup> Lidén 1971 med en oversigt

endelig lovfæstet med Magnus Erlingssons (1161-67) lovrevision<sup>210</sup>.

Sogneinddelingen i Lund, hvor 9 kirker blev opført ca 1050 sættes af i direkte sammenhæng med en ny stiftsorganisation. En opfattelse af sognet som en geografisk enhed skulle først være udviklet i 1200-tallet<sup>211</sup>.

Hvis noget lignende kan overføres til Norge, skal sogneinddelingen have fundet sted ved etableringen af faste bispesæder. Da diplomer med bytopografiske oplysninger først kendes ind i 1200-tallet er der ingen muligheder for at kontrollere, om anvendelsen af sognet ved stedfæstelse af ejendomme da var noget nyt. Den ældste Peterskirke og Mariakirken eller dens eventuelle forgænger skulle kunne være opført som sognekirker ved tiden for indførelsen af tienden i 1100-tallet samtidig med en omorganisering af landsbygdens kirker.

Adskillige danske kirker havde et landsogn. Det var eksempelvis tilfældet med 4 kirker i Lund, tre i Roskilde, én eller to i Ribe, to i Hjørring og to i København. Det samme kan iagttages i det middelalderlige Sverige.

Der var rene bysogne, rene landsogne og sogne med både land og by, hvilket betyder, at byen ikke kirkeorganisatorisk havde nogen særstilling<sup>212</sup>. I denne sammenhæng må også Peterskirkens landsogn forstås. Der er altså ingen grund til at antage, at Peterskirken var sognekirke for det senere Slagen sogn. Slagen kirke var iøvrigt også en romansk stenkirke.

Jarlsø var gennem hele middelalderen et vigtigt rigspolitisk mødested og muligvis en udhavn for byen<sup>213</sup>. At netop Bytangen med denne ø kom til et bysogn, kan da måske have sin forklaring i et ønske om tiendeindtægter herfra, men da er det påfaldende, at området ikke også var indenfor takmarken.

## Provsti

Efter rigsmøtet i Bergen 1273 fremstod i Norge provsten som biskoppens lokale repræsentant i jurisdiktionen modsvarende kongens syssel- og lagmænd. Oslo blev indelt i 9 provstier<sup>214</sup>.

Provsten i Tønsberg eller Tønsberg provsti optræder i skriftlige kilder fra 1218. I langt de fleste tilfælde er det provsten, som omtales - enten som provsten i Tønsberg eller provsten ved Laurentiuskirken. En provst nævnes ved Mikaelkirken i 1317. Hverken han eller den Jofreyr, der tituleres provst i Tønsberg i Håkon Håkonssøns saga allerede i 1218 eller 1223 kan have været biskoppens repræsentant, men må have ledet et præstekollegium ved Mikaelkirken eller Laurentiuskirken.

<sup>210</sup> Hamre 1971, 1974, Smedberg 1973 s 34-63, 126-54, Andersen 1977 s 319-23

<sup>211</sup> Andrén 1980 s 67-68, 1984

<sup>212</sup> Andrén 1984, Nielsen 1980b s 140-41, 1980a s 118, Dahlerup 1971 s 658, Andersson 1977 s 118-20

<sup>213</sup> Daae 1886

<sup>214</sup> Seip 1942 s 68, 75-81, RB s XVII-XXII. Munch 1849 s 14 nævner istedet 10 provstier.

Provstiet blev vekslende kaldt "Thunsbergs profuastdæme" og "Vestfold profastadøme". Sammenhængen mellem dette geografiske område og Laurentiuskirken kom frem f eks i 1377: "Thorgæir Haraldzson prestar at Lafranzsz kirkiu j Tunsberghi ok profwaster aa Vestfoldenne". Kilderne kulminerer i antal ca 1400, da Halbiorn Biorsson var provst ved Laurentiuskirken. Han og flere af efterfølgerne var dessuden kanniker i Oslo. I 1400-tallet bliver provstiets funktion som indtægtskilde tydeligere<sup>215</sup>.

Udstrækningen af Tønsberg provsti kan bestemmes med hjælp af biskop Eysteins jordebog, hvor kirkerne i Oslo stift er opdelt på provstier. Til provstiet hørte i 1395-1398 ialt 38 kirker inklusive Laurentiuskirken selv. Dertil må føjes Peterskirken, Mariakirken, Olavsklosteret og Laurentii hospital, der er optegnet for sig selv i jordebogen<sup>216</sup>. Gråbrødreklosteret er ikke med i jordebogen, da franciskanerne principielt ikke måtte besidde jordegods<sup>217</sup>. Når derimod Vassås kirke savnes, må det skyldes en forglemmelse, da denne middelalderkirke var helt omgivet af kirker i provstiet.

Provstiet kan nu rekonstrueres ved at kombinere oplysningerne fra jordebogen med kort fra 1832 og 1854, som er de ældste med sognegrænserne markeret (fig 36)<sup>218</sup>.

Jens Arup Seip (1942) mente med henvisning til Asgaut Steinnes (1933) undersøgelser, at provstierne havde samme udstrækning som syslerne<sup>219</sup>. Thoresen (1970) har foretaget en undersøgelse af Tønsberg syssel, som var det kongelige forvaltningsdistrikt: Det omfattede det nuværende fylke samt Sandsvær, Skoger sogn og mere løst Eiker<sup>220</sup>. Hermed kan det ikke i detaljen opretholdes, at provstiet og syslet havde samme udstrækning, for Sande og Skoger sogne samt Haug og Fiskum sogne i Eiker hørte til Oslo provsti<sup>221</sup>.

Denne situation i Vestfold ca 1400 tilsvarede den i Jylland, hvor provstiinddelingen var knyttet til syslerne uden at følge disse præcist, mens der ikke var nogen forbindelse mellem den verdslige og geistlige inddeling på Fyn og Sjælland<sup>222</sup>.

Hverken provstiet eller syslet behøver imidlertid have været stationære og kan derfor oprindeligt have været identiske. Generelt har man formodentlig ved inddelingen benyttet sig af eksisterende naturgeografiske og administrative enheder.

---

<sup>215</sup> CodFris s 414 (1218) m fl, Stockh s 52-53 m fl (1223), DN I 310 (1348), III 409 (1377), RB s 1 (1398), III 110 (1317), bilag 1, Hamre 1968

<sup>216</sup> RB s 42-86, 181-88, 194-211

<sup>217</sup> Gallén 1959 s 567.

<sup>218</sup> Istre og Løvøya var kapeller.

<sup>219</sup> Seip 1942 s 78, Steinnes 1933 s 73, også Eriksson & Thoresen 1976 s 38-39

<sup>220</sup> Thoresen 1970 s 1, 13-14, 32-38

<sup>221</sup> RB s 86, 90, 102-03

<sup>222</sup> Dahlerup 1968a s 386-89, 1968b s 537, 1972

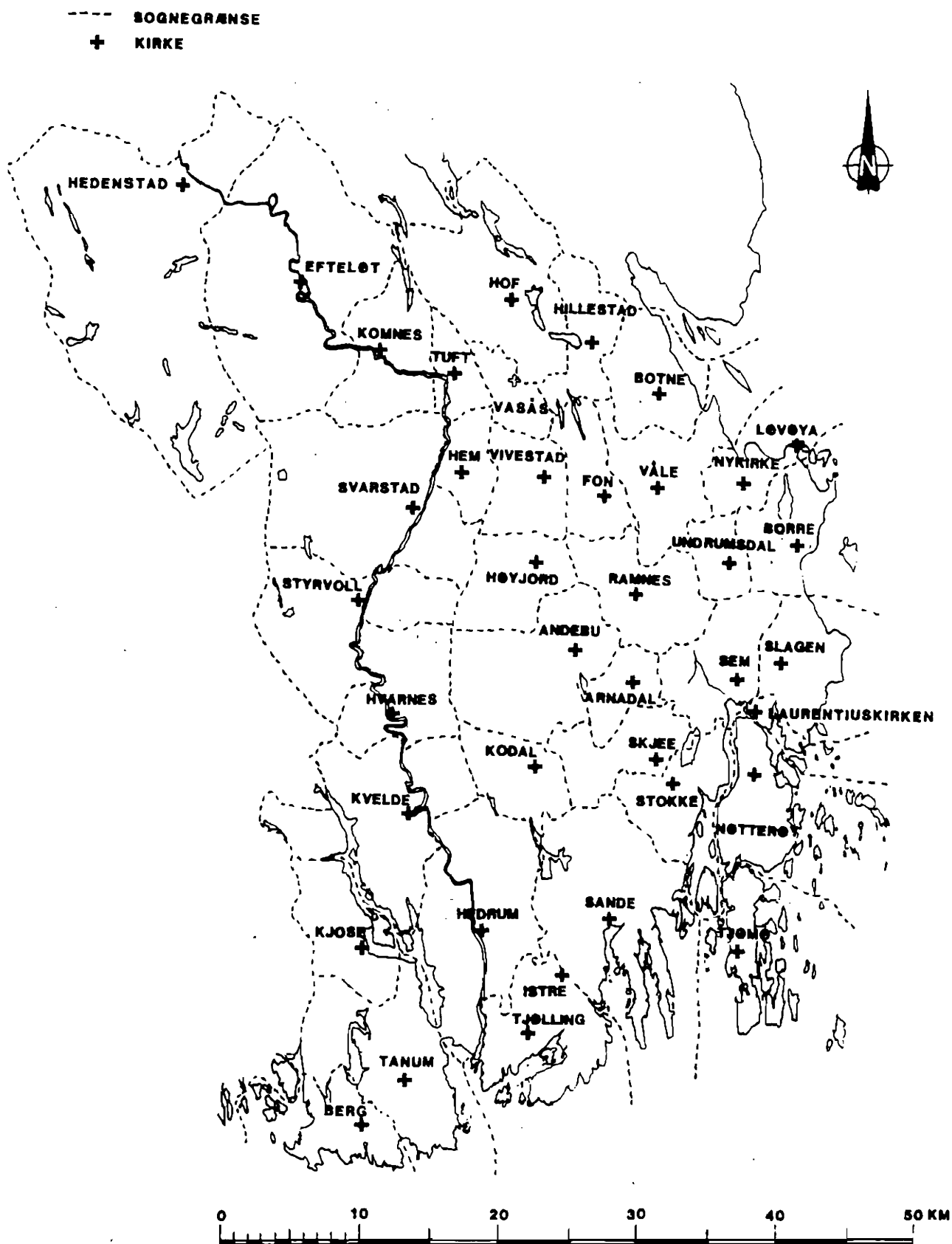


Fig 36. Kirkerne i Tønsberg provsti ifølge biskop Eysteins jordebog. Sognegrænserne som på Ramm og Munthes "Kart over Grevskabernes Amt" (1832) samt Gjessings "Kart over Buskeruds Amt" (1854).

## Bispesæde

Johnsen (1929) hævdede i sin byhistorie, at Teie ved Tønsberg havde været bispesæde i missionstiden før Vikens biskop ca 1120 fik fast sæde i Oslo og satte udviklingen af de kirkelige institutioner i forbindelse med dette. Argumenterne var, at Tønsberg lå centralt i et tidligt kristnet område og var den ældste og vigtigste - eller eneste by og civitas der, og da netop på Teie hvor der senere i middelalderen kendes en vigtig bispesæde<sup>223</sup>.

Hvornår ophørte Vikens biskop med at være omrejsende og fik Oslo som fast bispesæde?

Dette har Sveaas Andersen (1971) korrekt knyttet til spørgsmålet, hvornår St Hallvard's translokation til Oslo fandt sted, og dermed hvornår Hallvardskirken blev bygget. Sigurd Jorsalfar blev gravlagt i korets stenvæg i 1130, så kirken må have været funktionsdygtig da og anses normalt for påbegyndt ca 1100 og måske færdigbygget ca 1150<sup>224</sup>.

En vigtig kilde er "Firenze-listen" fra ca 1120 med en fortegnelse over de nordiske bispesæder, hvor Oslo - "Alpsa"-nævnes sammen med Bergen og Trondheim. Listen er muligvis fra ca 1103, da ærkebispesædet blev oprettet i Lund<sup>225</sup>. En missionsbiskops virksomhed må altså placeres i 1000-tallet.

Da Tønsberg ikke længere kan anses for områdets ældste by, men omtrent samtidig med Oslo, Sarpsborg og Kongahälla bortfalder et vigtigt argument for en biskop her frem for andre steder. Biskoppens gård kendt fra slutningen af 1200-tallet er ikke i sig selv et argument, men må ses i sammenhæng med bispens behov for et tilholdssted nær kongen og hans administration.

Missions- eller hirdbispen kan, som foreslået af Lidén (1970) reelt have haft kongsgårdskirkerne som bispekirker - i Oslo Mariakirken<sup>226</sup>. Den romanske Laurentiuskirke blev opført, da bispesædet var oprettet i Oslo, hvorfor dens planløsning ikke kan forklares med, at den var bispekirke, men en eventuel forgænger kan have haft denne funktion ved en ældre kongsgård.

Det karakteristiske var, at bispen var omrejsende, så det er misvisende at kalde Tønsberg et bispesæde.

---

<sup>223</sup> Johnsen 1929 s 69-73 (her bispesædet i Oslo med Hallvardskirken ca 1150), 240-45, også 1947

<sup>224</sup> Andersen 1971 s 24-25, 1977 s 313-14, Eide 1974 s 112, Lidén 1981 s 19

<sup>225</sup> Helle 1982 s 92-93

<sup>226</sup> Lidén 1970 s 30-32



## 5 KIRKENS ROLLE I BYUDVIKLINGEN

### Indledning

Hvilken rolle spillede kirken i Tønsberg ved byens opståen og udvikling: Hvad var kirkens egentlige funktion i den tidlige middelalder og senere? Var kirken den byskabende faktor, eller forudsætning for bydannelsen eller en byudviklende faktor blandt flere?

Disse spørgsmål skal diskuteres og vurderes efter først at have undersøgt, hvem der var kirkens initiativtagere, og hvad der var dens økonomiske grundlag og funktioner. Som indledning vil der blive redegjort for nogle teorier om kirkernes rolle i byen.

### Teorier om bykirkerne

En by som London havde 104 sognekirker, og blandt de danske stiftsbyer havde Lund 19 (men 22 sogne), Roskilde 14, Viborg 11 og Ribe 6 sognekirker - langt de fleste opført i romansk tid<sup>227</sup>. I Norge havde Trondheim 16 bykirker<sup>228</sup> deraf 9 sognekirker, Stavanger 2-4 bykirker deraf 2 sognekirker, Oslo 5 bykirker deraf 2 sognekirker, Sarpsborg 3 bykirker, Uddevalla 2, Kongahälla 3, Skien 2, Borgund 4, Veøy 2 og Tønsberg 6 bykirker deraf 3 sognekirker<sup>229</sup>.

Hvad var oprindelsen til alle disse kirker og deres økonomiske grundlag? Var de sognekirker fra begyndelsen, eller havde de andre funktioner, før de optrådte som sognekirker?

De mange kirker - især i stiftsbyerne - er blevet forklaret som købmanskirker, gildekirker, valfartskirker, kirker for tilrejsende, sognekirker og egenkirker - funktioner der ikke udelukker hinanden i flere beslægtede teorier og ad hoc forklaringer, som her kort skal præsenteres:

Allerede Adolf Schück (1926) foreslog, at flere af kirkerne i Sigtuna i lighed med Peterskirken i Novgorod var købmanskirker (faktori) eller gildekirker, og teorien om købmanskirker opført af fremmede købmænd har i Paul Johansens (1965) udformning fået en dominerende plads. I Norden skulle have været købmanskirker i Visby, Sigtuna, Lund, Falsterbo, Roskilde, Viborg og Slesvig - og i Trondheim Margrethakirken og Clemenskirken. Kirkernes patronier skulde antyde købmændenes oprindelse<sup>230</sup>.

Cinthio (1968) mener i modsætning hertil, at Clemenskirkerne

<sup>227</sup> Brooke 1975 s 123-25, Andrén 1980 s 6, Nielsen 1980b s 136-40, 1980a s 115-17, Andersen 1980 s 184

<sup>228</sup> Betegnelsen bykirke er her anvendt generelt om kirkerne i byen med kongsgårds- og sognekirker samt kapeller, men undtaget dom-, kloster- og hospitalskirker.

<sup>229</sup> Lunde 1977 s 209-15, Lidén & Magerøy 1980, Helle 1975 s 110-23, Hasselmo 1980b s 36, 1980a s 29-31, Lidén 1971, Helle 1971 s 246-47

<sup>230</sup> Schück 1926 s 127-31, Johansen 1965a, 1965b, Andersson 1977 s 114, 117-18, Jansen m fl 1977 s 48

var kongsgårdskirker og Nicolaikirkerne grundlagt af stormænd over ny erhvervede relikvier - ikke af handelsfolk<sup>231</sup>.

Hugo Yrwing (1980) har senest efter en ny undersøgelse af kildematerialet rettet en vægtig kritik mod Johansens tolkning af de få kilder, som er selve grundlaget for teorien om købmandskirker. Konklusionen er en overbevisende afvisning af begrebet og dets mulighed for at forklare de mange bykirker. Yrwing mener istedet, at fromhed, kult over relikvier og byernes rigdom kunne være årsagen<sup>232</sup>.

Der sættes nu også spørgsmålstegn ved omfanget af den fjernhandel for de nævnte byer i den tidlige middelalder, som var selve forudsætningen for eksistensen af købmandskirker i denne periode<sup>233</sup>.

Som en variant af teorien har Levin Nielsen (1966) foreslået, at kirkerne i Viborg skulle være opført af lokale dvs. jyske høvdinge og storbønder, der var tidens købmænd, for de periodiske markeder<sup>234</sup>.

Lidén (1969) mener, at Clemenskirken fra ca 1100 og Edmundskirken på Hovedøya i og ved Oslo var købmandskirker for fremmede eller måske lokale købmænd, og at der var en glidende overgang til gildeskirker som Mariakirken i Bergen. Da købmændene slog sig ned i byen overgik kirkerne til at blive sognekirker. Oslokirkerne tolkes som købmandskirker ikke på deres patrociner, men på deres særlige toskibede udformning med en trappe op til en overetage, der kan have været magasin. Lidén antyder dog selv, at kirken på Hovedøya også oprindeligt var en klosterkirke<sup>235</sup>.

Eide (1974) mener imidlertid i sin afhandling om de toskibede kirker i Oslo, at den ældre gravplads under Clemenskirken med lige mange mands- og kvindegrave og mange barnegrave var vanskelig at forene med funktionen af en gildekirke. Og Clemenspatrocinet var ikke kun knyttet til søfarer eller specielt til kongsmagtens kirker. Arkitekturen havde ikke sin oprindelse i England som måske patrocinerne, men var opstået af et lokalt behov, som han ikke kan bestemme<sup>236</sup>.

Tilbage af teorien om købmandskirker er i Norge således kun, at enkelte kirker kan have været benyttet som magasin for varer af lokale købmænd samtidig med en normal funktion som sognekirke, og kun indicier ligger til grund herfor. Det kan ikke forklare de mange andre bykirkers oprindelse.

Lidén (1971) har også sat antallet af kirker i forbindelse med de mange tilrejsende, der kunde tilføre sognekirkerne ekstra indtægter<sup>237</sup>. Helle (1977) mener for Bergen, at der var både

231 Cinthio 1968, 1969

232 Yrwing 1980

233 Cinthio 1982

234 Nielsen 1966 s 168-71, 1969 s 64

235 Lidén 1969b, 1971 s 665-66, 1975 s 116-21, 1976 s 431-32, 1981 s 26, 37-38 med mindre variationer indbyrdes, også Johnsen 1974 s 44-45

236 Eide 1974 s 81, 149, 162-66, 232-41

237 Lidén 1971 s 665

gildekirker, sognekirker, valfartskirker, kapeller for sejltiden og stævner samt kapeller for tilrejsende gejstlige<sup>238</sup>.

Brooke (1975) mener, at mange af kirkerne i London oprindeligt var egenkirker opretholdt af gaver og ikke tiende. De blev opført af enkelte stormænd eller grupper af naboer, der foretrak at have gudstjeneste i egne små kirker. En udgravning af St Mary i Tanner Street i Winchester viste endog, at denne kirke en tid kun havde indgang fra en privat ejendom<sup>239</sup>.

Andrén (1984) mener, at Ebbe Nyborgs teori (1979), om at sognekirkerne oprindeligt var ejet af en eller flere private i tilknytning til eje af jord, og at ejendomsretten i 1200-tallet blev ændret til en patronatsret, i princip også var gældende for Lunds sognekirker: Landets storgårde kan i byen være modsvaret af teglhusene, der lå jævnt fordelt i sognene, hvor et byaristokrati kan have haft patronatsretten. Denne overgik siden til domkapitlet med dets godserhvervelser i byen. De oprindelige byggherrer og ejere kan da have været stormænd knyttet til kongen og hans administration i byen. Med overgangen til patronatsretten fik kirkerne et eget jordegods, der oftest lå nærmere end 15 km fra byen, og som kunne tilsvare det område, hvor byaristokratiet havde ejendomme. Endelig kan den rumslige opfattelse af sognet knyttes til menighedens medindflydelse fra 1200-tallet. Teorien ophæver forskellen mellem land og by: Ejendomsforholdene, patrociner og kirkearkitektur var fælles<sup>240</sup>.

Forudsætningen for denne nytolkning er det rige kilde-materiale fra Lund med mulighed for sikkert at kombinere arkæologiske og skriftlige kilder og bedre end måske noget andet sted at udføre retrospektive studier. Ingen norsk by har et kildemateriale, som kan måle sig med det i Lund, og det er tvivlsomt, om teorien overhovedet kan testes her. Og kan den overføres til Norge med en anden missionshistorie, statsdannelse, urbanisering, social struktur og kirkelovgivning?

De norske landskabslove viser et nuanceret billede med forskellige kirketyper. Foruden høggjendeskirkerne, som var egenkirker opført på privat jord, var der således fylkes- eller hovedkirker for større områder knyttet til kongemagten og herredskirker ejet af bønder. Alle kunne de være sognekirker.

Kongerne i 1000-tallet byggede egenkirker på deres gårde på landet og i byerne, og stormændene kan have fulgt deres eksempel. Spørgsmålet bliver så, hvem bønderne var, og hvilken ret-ejendomsret knyttet til jord, kollektiv ejendomsret eller dispositiosret - de havde til kirkerne. En officiel overgang fra ejendomsret til patronatsret fandt sted i 1152-53 i forbindelse med oprettelsen af ærkesædet i Trondheim, men reelt over en lang periode i en aldrig definitivt afklaret magtkamp mellem konge og kirke. Både patronats- og menighedskirker var i besiddelse af jordejendomme fra 1100-tallets anden halvdel<sup>241</sup>.

Byerne får ingen speciel placering i landskabslovene, så opdelingen i flere kirketyper kan også have været gældende her uden forskel mellem land og by.

238 Helle 1977 s 246, 1982 s 590-91

239 Brooke 1975 s 122-48, 1977 s 470-71

240 Andrén 1984, Nyborg 1979

241 Smedberg 1973 spec s 24-63, 126-54

Sammenfattende kan bykirkerne have haft forskellige oprindelse og funktioner. Der kan have været egenkirker bygget af kongen og stormænd, sognekirker bygget af grupper af byboere, kapeller og kirker for tilrejsende og særlige begivenheder samt valfartskirker, og nogle kan samtidigt have fungeret som gildekirker, men egentlige købmandskirker har næppe eksisteret.

### Kirkens initiativtagere

Hvem tog initiativet til de kirkelige institutioner i Tønsberg og de andre norske middelalderbyer? Hvem byggede, stiftede, ejede eller havde rettigheder i de kirkelige institutioner?.

Mikaelskirken var en kongelig patronatskirke i 1308 som et kongeligt kapel. Både den specielle udformning med tværskib og centraltårn i lighed med St Per i Sigtuna, der var en kongelig kirke, og placeringen på Slotsfjeldet, der vides at have været befæstet i 1100-tallets anden halvdel og måske tidligere, tyder på, at den var opført af kongen - antagelig som borgkapel.

Patronatsretten til Laurentiuskirken lå i 1315 til domkapitlet i Oslo, men vestfronten formodentlig med et galleri, oplysningen om at kongen opbevarede gods her i 1325 og beliggenheden nær 1200-tallets kongsgård antyder, at kirken tidligere var kongelig.

Peterskirkens og Mariakirkens initiativtagere er ukendte, men ligheden med Vestfolds øvrige sognekirker antyder, at de havde samme type initiativtagere som disse - stormænd eller en gruppe af jordejere.

Thomaskirkens initiativtagere er ukendte.

Håkon Håkonsson "let gere" gråbrødrenes kirke og har derfor antagelig været klostrets stifter.

Olavsklosteret blev stiftet af biskop Hans Reff's "forfedre" dvs. af tidligere Oslo-bisper og antagelig i samarbejde med kongen (Magnus Erlingsson?), da præmonstratenserne i 1191 blev underholdt af Mikaelskirkens jordegods, og klosteret havde en del ejendomme i Sem sogn.

Laurentii hospital blev stiftet af ridderen, fehirden på Tunsberghus Bjarne Audunsson. Hospitalet var knyttet til et Maria alter i Laurentiuskirken, som han også havde stiftet.

Håkon Håkonsson "let ok gera" Stefans hospital, og som kongeligt kapel forblev patronatsretten hos kongen.

Fattighospitalet skulle være stiftet af biskop Anders Mus.

Teie kapel kan tænkes stiftet af Oslo-bispen som gårdskapel.

Sammenfattende var kongemagten således initiativtager ved gråbrødreklosteret og Stefans hospital i 1200-tallet og antagelig ved Olavsklosteret, Mikaelskirken og Laurentiuskirken i 1100-tallet (eller tidligere), altså ved 5 institutioner. Biskoppen var initiativtager ved Olavsklostret i 1100-tallet, Teie kapel i 1300-tallet eller tidligere og et fattighospital i 1500-tallet, altså ved 3 institutioner. Endelig var en stormand initiativtager ved Laurentii hospital i 1300-tallet, mens oprindelsen til 3 institutioner er ukendt<sup>242</sup>.

Denne fordeling af initiativtagere med kongen som den dominerende er nok typisk for de norske byer, som var centre i den kongelige administration.

Klarest er forholdene i Trondheim, hvor Olav Haraldsson (1015-30) grundlagde Clemenskirken, Magnus Olavsson (1035-47)

<sup>242</sup> Se afsnittet om de enkelte institutioner.

Olavskirken, Harald Sigurdsson (1046-66) Gregoriuskirken og Mariakirken, Eystein Magnusson (1103-23) Nicolaikirken, Knud den Store (1028-30) eller Magnus Barfots lendmand Sigurd Ullstreng Nidarholm kloster, og endelig var et Mariakapel måske grundlagt af Håkon Håkonsson (1217-63). Erkebiskop Eystein (1100-tallets anden halvdel) grundlagde Elgeseter kloster, erkebiskop Jon Raude (1270'erne) et fattighospital og gildebrødrene Margrethakirken<sup>243</sup>.

Det var kongerne og stormændene, der tog initiativet til landets kristning, og som byggede de første kirker. Kongerne byggede kirker ved deres gårde i og udenfor byerne, var initiativtagere til fylkeskirkerne og ikke mindst ved etableringen af bispesæderne, således Olav Kyrre (1067-93) i Trondheim og Bergen og Sigurd Jorsalfar (1103-30) i Oslo og Stavanger<sup>244</sup>.

Inden det kan diskuteres, hvilke funktioner de kirkelige institutioner havde, hvilken rolle de fik i byudviklingen, og hvorfor især kongen og stormændene tog initiativet til dem, skal deres økonomiske grundlag undersøges.

### Kirkens økonomiske grundlag

Kirkens økonomiske grundlag blev sikret ved en række indtægter, der varierede i betydning for de enkelte typer af institutioner: Landskyld, tiende, gaver, ofringer, afgifter, bøder og gæsteri.

Vigtigst var landskylden fra kirkens jordegods som overføring af bøndernes produktionsoverskud. Før en kirke blev indviet skulle bispren således sikre sig, at den var forsynet med tilstrækkeligt jordgods. Dette gods var erhvervet ved små og store donationer, sjælegaver, bøder og køb for andre indtægter og blev stadig øget og beskyttet af privilegiebreve, værnebrev og særlige retsregler. Kirkens jordgods udgjorde således ca 41 % af landets jordegods udtrykt i landskyld før ca 1350.

Tiende var den næstvigtigste form for overføring af jordbrugsoverskuddet og blev - omend omstridt - også betalt af bl a handel, håndverk, fiskeri og møller. Formelt blev tienden delt i fire dele til biskop, præst, kirke og de fattige<sup>245</sup>.

For de kirkelige institutioner i Tønsberg findes enkelte oplysninger om penge, klæder, inventar etc som gaver, om tiende, aflad og almisser, men af helt tilfældig karakter. Diplomerne og biskop Eysteins jordebog giver derimod en god mulighed for at undersøge kirkegodset i senmiddelalderen og dermed den vigtigste del af kirkens økonomiske grundlag.

Johnsen (1929) har i sin byhistorie beskrevet institutionernes jordegods, dets omfang, omtrentlige placering og oprindelse, men ikke systematisk så en sammenligning er mulig<sup>246</sup>. Håkon V Magnussons gave til Mikaelkirken i 1317 er identificeret af Johnsen (1905) i forbindelse med en undersøgelse af Bohusläns ejendomsforhold, og Stefans hospitals gods er diskuteret af

<sup>243</sup> Lunde 1977 s 200-20

<sup>244</sup> Lidén 1964, Smedberg 1973 s 126-28, 134-37, Helle 1977 s 222

<sup>245</sup> Dahlerup 1964, Hamre 1964, Smedberg 1973 s 152, Lunden 1976 s 277-94

<sup>246</sup> Johnsen 1929 s 144-53, 177-240

Halvard Bjørkvik (1970) sammen med godset til andre kongelige kapeller<sup>247</sup>.

Det skal her forsøges i grove træk at rekonstruere kirkegodsets størrelse, placering og oprindelse<sup>248</sup>.

Den absolut vigtigste kilde er biskop Eystein Aslakssons (1386-1407) jordebog ført i perioden 1388-1401 ved visitatser med oplysninger om kirkegodset for de fleste institutioner i Oslo stift med undtagelse af de kongelige kapeller og enkelte klostre. Ejendommene er her opført med navn, for det meste sogn eller egn, jordskyld og i enkelte tilfælde med oplysninger om giver, mageskifte, udlejning, tiendekøb og andet. Jordebogen har oplysninger om godset til Laurentius-, Peters- og Mariakirken, Olavsklosteret og Laurentii hospital<sup>249</sup>. Jordegodset til Stefans hospital opregnes i et eget register fra 1445<sup>250</sup>.

Det må pointeres, at disse registre viser kirkens krav og ikke de faktiske indtægter: Både strid med arvinger om testamentariske gaver og agrarkrisen kan have betydet en forskel mellem krav og indtægt, men da det rammer hele stiftet forbliver en sammenligning mulig. Jordebogens landskyld viser antagelig situationen før ca 1350.

Kirkegodset udtrykt i antal ejendomme og landskyld i markebol (forkortes mb)<sup>251</sup> for 6 af byens institutioner i 1396-99 og 1445 er sammenfattet i tabel 1:

**Tabel 1 Kirkens jordegods i Tønsberg:**

	1396-99	1445
Laurentiuskirken	231 (216 mb)	
Peterskirken	89 (53 mb)	
Mariakirken	80 (59 mb)	
Olavsklosteret	208 (316 mb)	
Laurentii hospital	27 (30 mb)	
Stefans hospital		123

Gråbrødreklosteret måtte ikke eje jordegods, men fik dog gården Huswiigh i 1525, som det i 1535 solgte for 100 lod sølv og et stykke klæde<sup>252</sup>.

<sup>247</sup> Johnsen 1905 s 104-06, Bjørkvik 1970 s 55-57

<sup>248</sup> Jvf bilag 5. En systematisk undersøgelse af både diplomerne og jordebogen for kirkegodsets præcise placering, størrelse og oprindelse kan med anvendelse af kulturgeografiske metoder sikkert tilføre helt nye perspektiver.

<sup>249</sup> RB, Hamre 1959

<sup>250</sup> DN IX 295 (1445)

<sup>251</sup> Jordskylden angives oftest i markebol, laupsland, øresbol, ørtugbol og penningbol, der kan sammenregnes efter formlen: 1 markebol = 3 laup = 8 øresbol = 24 ørtugbol = 480 penningbol. Det er ikke forsøgt at sammenregne flere af enhederne, som varierer i tid og rum: Steinnes 1936 spec s 141-47

<sup>252</sup> DN XI 409 (1525), XI 629 (1535)

Til sammenligning havde på denne tid bispestolen i Oslo 382 ejendomme, domkapitlet 166, Hallvardskirken 731, Clemenskirken 34 og Nonneseter kloster 215 ejendomme<sup>253</sup>. Og ingen af sognekirkerne ude i Vestfold havde så mange ejendomme som sognekirkerne i Tønsberg: Flest havde Tjølling kirke med 62, Sandar med 61, Våle med 58 og Ramnes med 50. Fylkeskirkerne Sem og Hedrum havde kun henholdsvis 33 og 43, og mange havde betydelig mindre<sup>254</sup>.

Kirkegodset var spredt over et stort område på Østlandet med enkelte ejendomme længere bort, men de fleste i Østfold og især Vestfold (fig 39-45). Dette illustreres i tabel 2 ved at vise andelen af de ejendomme, der kan stedfæstes, som lå i Tønsberg provsti:

**Tabel 2. Andel ejendomme 1396-99 og 1445 i Tønsberg provsti:**

	antal	procent
Laurentiuskirken	166	84,3
Peterskirken	69	89,6
Mariakirken	56	82,4
Olavsklosteret	146	80,7
Laurentii hospital	26	100,0
Stefans hospital	36	37,9

Andelen af de ejendomme, der kan stedfæstes, som lå i Tønsbergs umiddelbare nærhed dvs i Tønsberg eller nabosognene Nøtterøy, Stokke, Sem eller Slagen vises i tabel 3:

**Tabel 3. Andel ejendomme 1396-99 og 1445 i Tønsberg, Nøtterøy, Stokke, Sem og Slagen sogne:**

	antal	procent
Laurentiuskirken	41	20,8
Peterskirken	22	28,6
Mariakirken	31	45,6
Olavsklosteret	76	42,0
Laurentii hospital	19	73,1
Stefans hospital	1	1,1

Det ses, at 80 % eller mere af kirkegodset lå i provstiet med undtagelse af godset til Stefans hospital, som lå spredt over et større område - måske p gr af dets sene tilkomst. En betydelig mindre og mere varieret andel lå i Tønsbergs nærhed, flest for Laurentii hospital og absolut færrest for Stefans hospital. Placeringen har primært været afhængig af arten af givere, og hvor disse kunne og ønskede at avhænde jordegods. Sekundært har institutionerne selv kunnet bestemme placeringen gennem mageskifter og køb. Man har da antagelig tilstræbt at have ejendomme i nærheden, der eventuelt kunne dyrkes direkte fra ladegårde eller ind til gode transportveje, og sådant fordelt i landskabet,

<sup>253</sup> Andersen 1974 s 34-35, Eide 1974 s 194

<sup>254</sup> RB s 42-86 (1395-98)

Kirkegodsets oprindelse kan også spores ved at undersøge størrelsen af de enkelte ejendomme. Det er hævdet som en hypotese, at kongen gav hele, ikke skylddelte ejendomme. På Østlandet var en helgård før 1350 ca 1,5-2,0 mb<sup>258</sup>. I tabel 5 er vist landskylden i gennemsnit pr ejendom i en række gaver:

**Tabel 5. Den gennemsnitlige landskyld pr ejendom i nogle gaver:<sup>259</sup>**

Håkon Håkonsson til St Stefan	1,08 mb	(34 ejend)
Magnus Lagabøter 1277 til St Stefan	0,93 mb	(23 ejend)
Håkon V Magnusson 1317 til St Mikael	1,15 mb	(94 ejend)
Bjarne Audunsson 1315 til St Laurentius	1,08 mb	(22 ejend)
Helge af Oslo 1320 til St Laurentius	1,07 mb	(15 ejend)

Det må altså konstateres, at konge, feird og biskop i 12-1300-tallet gav ejendomme til de kirkelige institutioner i Tønsberg, som var mindre end en helgård. Til sammenligning vises i tabel 6 den gennemsnitlige landskyld pr ejendom ved de kirkelige institutioner ifølge biskop Eysteins jordebog:

**Tabel 6. Den gennemsnitlige landskyld pr ejendom 1396-99:**

Laurentiuskirken	0.97 mb	(223 ejend)
Peterskirken	0.69 mb	( 75 ejend)
Mariakirken	0.81 mb	( 73 ejend)
Olavsklostret	1.61 mb	(197 ejend)
Laurentii hospital	1.13 mb	( 27 ejend)

De lave tal for Peterskirken og Mariakirken kan være et indicium for, at kirkegodset er tilkommet gennem mange og mindre gaver fra andre end samfundets rigeste, og det høje tal for Olavsklosteret omvendt en antydning om en oprindelse i få og større gaver fra samfundets rigeste.

Når Olavsklosterets største ejendomme på 3-6 mb alle 32 lå i Vestfold, heraf de 27 i Tønsbergs nabosogne, så kan det ikke være en tilfældighed, men må skyldes en større donation ved stiftelsen fra en godsejer i området - antagelig kongen.

Kirkegodsets størrelse giver en antydning om institutionernes relative betydning, popularitet, alder og ikke mindst givernes økonomiske formåen. Det er ikke tilfældigt, at institutioner, hvor kongen var initiativtager, havde det største gods, at Laurentiuskirken som kollegiatkirke med skole og hospital havde betydeligt flere ejendomme end de andre sognekirker, eller at Stefans hospital som et kongeligt kapel hurtigt fik et betydeligt gods, mens Laurentii hospitals gods forblev lokalt.

<sup>258</sup> Sandnes 1968 s 277, 1969 s 121

<sup>259</sup> DN II 139 (1320), III 110 (1317), IV 112 (1315), IV 146 (1320)



## Kirkens funktioner

De kirkelige institutioners funktioner kan opdeles i 5 hovedgrupper: En religiøs, en økonomisk, en juridisk-administrativ, en social-kulturel og en politisk funktion.

Kirkens primære funktion var forvaltningen af den kristne tro gennem en liturgi, som prægede alles liv fra fødsel til død gennem hele middelalderen. Kirkerne med deres specielle arkitektur, altre, den bevarede klokke, dele af en døbefont, kirkegårdene, løsfund af krucifiks, del af relikvieskrin og figurer, de skriftlige oplysninger om begravelser, altre, vokslys, bønnehold, aflad, valfart, de mange præster - belyser i glimt denne funktion. De mange institutioner har givet byen sit særpreg i arkitektur og folkeliv. Med kollegiatkapitel, flere sognekirker, klostre, hospitaler, kapeller kirkemøder og bispens nærvær har Tønsberg fået et religiøst præg, som var mere markant end på landet, og som har draget mange til fra omlandet. Denne religiøse funktion har dog været mere dominerende i stiftsbyerne med flere og større institutioner, og da måske især i Stavanger og Hamar, hvor de andre funktioner var begrænsede, og i Trondheim med Olavskulten, der tiltrak pilgrimme langvejs fra<sup>260</sup>.

Kirken havde i senmiddelalderen en vigtig økonomisk funktion som modtager og forbruger af et betydeligt produktionsoverskud gennem forskellige indtægter med landskyld og tiende som de vigtigste. Alene de 5 institutioner, hvis jordegods opregnes i biskop Eysteins jordebog i 1396-99, havde 635 ejendomme med en landskyld på mindst 674 markebol. Dertil kommer godset til Mikaelkirken, Stefans hospital og måske Teie kapel.

Betydningen af kirkegodset kan illustreres med, at Norges ca 2000 gejstlige modtog en landskyld på i gennemsnit 67 lauper mod 1,5 laup til hver af de ca 70.000 bønder - tal der dækker over store forskelle mellem biskop og præst, adel og bonde<sup>261</sup>. Johnsen (1929) skønnede antallet af gejstlige til ca 30-40 i Tønsberg før 1350 og 12-20 efter 1350<sup>262</sup>, men da disse tal er højst usikre, og kun et minimumstal kendes for landskylden, skal det ikke her forsøges at udregne indtægten pr gejstlig i Tønsberg.

Indtægterne har også givet eksistensgrundlag for et ukendt, men sikkert betydeligt antal hjælpere omkring de gejstlige og haft ringvirkninger til handlende, håndværkere og løsarbejdere. Specielt institutionernes opførelse og vedligeholdelse må have beskæftiget byggehåndværkere i store dele af middelalderen:

Et omfattende byggeri fandt sted i 11-1200-tallet med opførelsen af Mikaelkirken, Laurentius-, Peters- og Mariakirken, gråbrødreklosterets kirke, Olavskirken og Stefans hospital. Koret til Mikaelkirken og Laurentiuskirken blev nybygget ca 1300, Peters- og Mariakirkens kor blev forlænget måske ved samme tid og Laurentii hospital opført. Dertil kommer sakristier, klosterbygninger og andet. Også kirkebyggeriet i Vestfold kan være organiseret fra Tønsberg, da arkitekturen har lighedspunkter.

Kirkens juridisk-administrative funktion i byen dokumenteres i mange diplomer i senmiddelalderen, hvor de gejstlige - især provsten ved Laurentiuskirken og abbeden ved Olavsklosteret - optrådte som vidner, og ved at institutioner - Laurentius-,

<sup>260</sup> Johnsen 1929 s 247-60, Helle 1977 s 245-47

<sup>261</sup> Lunden 1976 s 277-80

<sup>262</sup> Johnsen 1929 s 246-47

Peters- og Mariakirken, gråbrødreklosteret og Olavsklosteret var ramme om forlig, møder, domme og handler. Provsten optrådte på bispens vegne som dommer og forvalter af kirkens gods. Og de gejstlige ved de kongelige kapeller kan have haft funktioner i den kongelige forvaltning - Mikaelkirken med kancelliarkiv.

Kirken havde en social-kulturel funktion ved sygepleje, hjælp til fattige, undervisning, studier og kunsthåndværk. Klostrene må have haft disse funktioner, men nu kendes kun sygeplejen ved de to hospitaler og "skulamestaranon" ved Laurentiuskirken.

Elementer fra de nævnte funktioner kan samles i en politisk funktion: Kirken var i den tidlige middelalder en vigtig del af kongens styringsapparat, der stabiliserede rigssamlingen ved at disciplinere bønderne og retfærdiggøre den ujævne fordeling af produktionsoverskuddet. Etableringen af de kirkelige institutioner og kongens store donationer til kirken kan således forklares ved en fælles afhængighed og interesse ved fordelingen af dette overskud. Under Magnus Erlingsson (1161-77) var kirken med til at skabe en officiel ideologi, der ophøjede kongedømmet til et guddommeligt embede. Med bispesædernes oprettelse og sikringen af kirkens økonomiske grundlag voksede kirkens magt, og en klar rivalisering mellem konge og kirke begyndte<sup>263</sup>. Etableringen af Olavsklosteret som en modvægt til Olavskulten i Trondheim, Mikaelkirken og Stefans hospital som kongelige kapeller og gråbrødreklosteret uafhængig af bispen i Oslo var også politiske handlinger.

### Kirkens rolle i byudviklingen

Afgørende for vurderingen af de kirkelige institutioners rolle i byudviklingen i Tønsberg er deres funktioner og betydning i forhold til faktorer som kongemagt, handel og håndværk.

Kildematerialet belyser bedst senmiddelalderen, men de fleste institutioner blev grundlagt tidligere. Da det er vanskeligt at slutte fra senmiddelalderen tilbage til tiden for byens opståen, må vurderingen af kirkens rolle blive en konsekvens af et generelt syn på byens udvikling - blot en sandsynlig hypotese med få konkrete holdepunkter i Tønsberg.

Udviklingen kan skematisk deles i 3 perioder med glidende overgange:

1. Kirken etableres af kongen som led i rigsdannelsen og konsolideringen af magten i 1000-tallet ved donationer af jordegods dvs. overføring af en del af produktionsoverskuddet. Kirken var da direkte afhængig af kongen.
2. Med kongens etablering af bispesæderne og ærkesædet i 1100-tallet og kirkens stadig større del af produktionen ved tiende og gaver blev kirkens selvstændighed og økonomisk formåen udviklet. Denne udvikling var også en tilpasning til kanonisk ret.
3. I 1300-tallet blev kongemagten reduceret, hvorfor kirken fik en relativt større økonomisk betydning trods mindsket landskyld.

Den norske by var et ideologisk og økonomisk centrum, hvor kirken og dens økonomiske grundlag var vigtige elementer. Kirken var en funktionel del af byens økonomiske system, der sammen med kongen samlede, opmagasinerede, vekslede, forbrugte og fordelte

<sup>263</sup> Helle 1974 s 57-68, 229-42, Andersen 1977 s 301-17

omlandets landbrugsoverskud med handel og håndværk som sekundære funktioner.

Kongen var den byskabende faktor i Tønsberg. De kirkelige institutioner kendes ikke i 1000-tallet, men ifølge den skitse-rede udvikling kan kirken endnu ikke have haft det økonomiske grundlag for at virke byskabende. Det kunne den først i 1100-tallet, og det nærmeste kirken kommer denne rolle er i de små stiftsbyer Hamar og Stavanger.

Norge har ingen paralleller til Sæby, Mariager eller Maribo i Danmark, hvor byer voksede op omkring en kirkelig institution.

Kongemagtens tilegnelse af et produktionsoverskud var den direkte forudsætning for bydannelsen. Kirken var ikke selv bydannende, men indirekte vigtig ved dens rolle i kongens styring og samfundets ideologi, samt ved dens del i produktionen.

Bispesædernes tilknytning til etablerede centre og deres betydning i bydannelsen har været diskuteret flere gange<sup>264</sup>. I Norge stod kongen bag oprettelsen af faste bispesæder, og med hans store donationer fik kirken her en mulighed for at virke byudviklende i en selvforstærkende proces.

Ligeledes var kirken byudviklende i Tønsberg ved at tiltrække en stadig større del af produktionen, der gav grundlag for byggeri, handel og håndværk<sup>265</sup>. En stor del af indbyggerne må således have været knyttet direkte til kongens eller kirkens aktiviteter. Specielt kirkebyggeriet må have beskæftiget mange i 11-1200-tallet.

Kirkens byudviklende og bybevarende rolle forstærkes i senmiddelalderen, da den blev dominerende som økonomisk faktor i forhold til kongemagten, selv om de faldende indtægter kan registreres i ophøret af kollegiatkapitlet ved Laurentiuskirken og den fælles præst for Peterskirken og Mariakirken.

Forholdet mellem kirke og omland er et vigtigt element i forståelsen af byens funktioner: Tønsbergs kirkelige omland kan skematisk beskrives som et landskab af influenser, hvor kirkens betydning aftog med afstanden. I centrum var de kirkelige institutioner, der passivt optog en stor del af bykernen, yderligere fikserede byplanen, spærrede for ekspansion mod syd og måske aktivt - ved Peterskirkens almenning - bidrog til byplanens udformning. Sognene var et nærområde, hvor indbyggerne havde særlig tilknytning til kirken, og hvor denne modtog tiende og andre ydelser. Provstiet udgør et andet område med centrum i Tønsberg for administrationen. Endelig dannede kirkens jordegods et større omland, hvorfra produktionsoverskuddet i konkurrence med andre institutioner blev tilegnet. Disse 4 områder kan rekonstrueres (fig 37), men hertil kommer de områder, hvorfra folk valfartede, kom til kirkefester, støttede med gaver, blev optagne i klostrene, blev undervist, fik sygepleje etc.

Omlandet til de kirkelige institutioner i Tønsberg overlappede områder til andre institutioner, og kun i Vestfold har Tønsberg været det dominerende centrum. I dette nære omland har kirken kunnet påvirke og ændre bebyggelse, ejendomsforhold og måske endog produktionen<sup>266</sup>.

---

<sup>264</sup> Schück 1926 s 176-83, Andersson 1977 s 113-14, Jansen m fl 1977 s 77

<sup>265</sup> Også Thoresen 1972

<sup>266</sup> Jvf Uppsala og Stockholm i Dahlbäck 1978



## 6 SAMMENFATNING

Det har været muligt at identificere 6 af Tønsbergs 11 kirkelige institutioner i terrænet og få et indtryk af arkitekturen ved 5 af de 6 institutioner. Der findes ikke arkæologisk spor af kirkelige institutioner, som ikke kan identificeres, men sådanne fund kan ikke helt udelukkes i fremtiden, da de arkæologiske iagttagelser er meget ujævnt fordelt over byen.

Det skriftlige kildemateriale er mest fyldig for 13-1400-tallet og nævner navngivne institutioner tilbage til 1100-tallets slutning, men 5 af kirkerne var romanske og kan være opført tilbage til ca 1150. Institutionerne der må have eksisteret før dette kendes ikke. Kun Peterskirken vides fra ældre grave at have haft en forgænger.

Den kirkelige topografi har kunnet rekonstrueres i store træk med patrociner og lokalisering. Sogneinddelingens ydre rammer, men ikke de indre, og provstiet har kunnet rekonstrueres i senmiddelalderen. Eksistensen af et bispesæde i den tidlige middelalder må afvises.

Kongen vides at have været initiativtager ved to kirker, to klostre og ét hospital, biskoppen ved ét kloster, ét hospital og ét kapel og en stormand ved ét hospital. Initiativtagerne for to sognekirker er ukendte, men arkitekturen og det økonomiske grundlag antyder en oprindelse ved stormænd eller en gruppe af jordejere.

Jordegodset, som var den vigtigste del af kirkens økonomiske grundlag, kan i stor udstrækning rekonstrueres i størrelse og udbredelse i senmiddelalderen. Oprindelsen i enkelte store og mange mindre gaver antydes i kilderne.

Der er få konkrete holdepunkter for en vurdering af kirkens rolle i Tønsbergs udvikling. Ud fra en almen vurdering af byens funktioner og udvikling må kirkens rolle dog karakteriseres som byudviklende. Kirken var en vigtig del af byens funktion som et ideologisk og økonomisk centrum, hvor omlandets overskudsproduktion blev samlet, opmagasineret, omvekslet, forbrugt og fordelt.

Muligheden for at arbejde videre med de kirkelige institutioner i Tønsberg er mange: De ældste kirker, dateringen af det romanske byggeri og dets forhold til bebyggelsen og kongsgården er uafklarede spørgsmål, der kan løses ved arkæologiske undersøgelser. Mindre udgravninger ved Laurentiuskirken, Mariakirken, gråbrødreklosteret, Olavsklosteret og kapellet på Teie skulle kunne give nye oplysninger om arkitekturen. Og diplomerne og biskop Eysteins jordebog byder et fortræffeligt udgangspunkt for studier i ejendomsforhold og bebyggelse i hele Oslo stift.

**HENVISNINGER****Anvendte arkiver:**

Gerhard Fischers arkiv i Oslo (forkortes GFa)  
 Riksantikvarens Centralarkiv på Akershus, Oslo (forkortes RaCe)  
 Riksantikvarens utgravningskontor for Tønsberg (forkortes RaTbg)  
 Tønsberg Byarkiv  
 Universitetets Myntkabinett i Oslo (forkortes UMK)  
 Universitetets Oldsaksamling i Oslo (forkortes UO)  
 Vestfold Fylkesmuseum i Tønsberg (forkortes VF)

**Aviser:**

Illustreret Nyhedsblad  
 Morgenbladet  
 Tidens Tegn  
 Tønsbergs Blad  
 Vestfold Arbeiderblad

**Kilder og litteratur:**

- Akershusregisteret af 1622. Fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og Mogens Høg paa Akershus slot over de derværende breve.  
 Ved G Tank. Kristiania 1916. (forkortes AkReg)
- Andersen, Aage 1980: Viborg. Ti byer. Diskussionsoplæg til mødet på Skarrildhus maj 1980. Projekt Middelalderbyen. Højbjerg.
- Andersen, Per Sveaas 1967: Hvorfor kom Vestfold til å danne utgangspunkt for Norges samling? Enkelte trekk til belysning av spørsmålet. Vestfoldminne 1967. Tønsberg.
- samme 1971: Oslo by i middelalderen inntil 1319. Nordisk Tidsskrift årg 47. Stockholm.
- samme 1974: Oslo i middelalderen inntil 1319. Oslo bispedømme 900 år. Oslo.
- samme 1977: Samlingen af Norge og kristningen av landet 800-1130. Handbok i Norges historie 2. Bergen/Oslo/Tromsø.
- Andersson, Hans 1977: Sverige. En forskningsöversikt. Urbaniseringsprosessen i Norden 1. red. Grethe Authen Blom. Oslo.
- Andersson, Hans & Redin, Lars 1980: Stadsarkeologi i Mellan-sverige. Läge, problem, möjligheter. RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 19. Stockholm.
- Andersson, Ingvar 1968: Petrus Olai. KLN 13. Oslo.
- Andersson-Westholm, Gun 1982: Det arkeologiska materialet och Visbys äldsta historia. Bebyggelseshistorisk tidskrift 3. Stockholm.
- Andrén, Anders 1980: Lund. RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 26. Stockholm.
- samme 1984: Lund - tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning. RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 56. Stockholm.
- Det Arnamagnæanske Haandskrift 81a Fol (Skalhóltsbok yngsta). ved A Kjær. Oslo. (forkortes Skalh)
- Bagge, Sverre H 1976: Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319. Bergen.
- Bakken, Asbjørn 1957: Tønsberg har hatt en Stavkirke - men den havnet i Dragsmark i Bohuslän. Vestfoldminne 1957. Tønsberg.
- Biskop Eysteins Jordebok (Den röde Bog). Fortegnelse over det

- geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400. ved H J Huitfeldt. Christiania 1879. (forkortes RB)
- Bjørkvik, Halvard 1970: Dei kongelige kapella. Framvokster og økonomisk grunnlag. Bergens historiske forening, Skrifter 69/70. Bergen.
- Blindheim, Charlotte 1971: "Du mer end tusindaars gamle by". Refleksjoner omkring byen under Slottsfjellet og Kaupangen ved Viksfjord. Vestfoldminne 1971. Tønsberg.
- samme 1980: Jernalder og vikingetid. Vestfold, Bygd og by i Norge. red Vilhelm Møller. Oslo.
- Blix, Einar 1964: Hadde Norge et riksarkiv i middelalderen? Historisk Tidsskrift 43. Oslo.
- Blom, Grethe Authe 1974: Magnus Lagabøters bylov og Trondheim med en innledning om Bergen bylovs overføring til rikets øvrige kjøpsteder. Trondhjemske Samlinger 8, hf 2. Trondheim.
- samme 1974: Takmark. KLNM 18. Oslo.
- samme 1975: Tønsberg bylov. KLNM 19. Oslo.
- Brendalsmo, Jan 1979: Et middelaldersk byfjøs. Vestfoldminne 1979. Tønsberg.
- samme 1982: "Østkant" og "vestkant"? Nye funn av bebyggelse fra tidlig middelalder i Tønsberg. Vestfoldminne 1982. Tønsberg.
- Brooke, Christopher N L 1975: History of London. London 800-1216: The shaping of a city. London.
- samme 1977: The Medieval Town as an Ecclesiastical Centre: General Survey. European Towns. Their Archaeology and Early History. ed M W Barley. London.
- Bugge, Anders 1932a: Fra Monte Gargano og Mont Saint Michal til Sankt Mikkels hule og Sankt Mikkels fjell. Aftenposten 1 okt 1932 nr 498. Oslo.
- samme 1932b: Nordens største rundkirke. Olavsklostret i Tønsberg. FNFMBÅ 1931. Oslo.
- samme 1933: Norge. Nordisk Kultur XXIII. Kirkebygninger og deres udstyr. red Vilhelm Lorenzen. Stockholm/Oslo/København.
- samme 1947: Vestfolds gamle kirker. Den norske Turistforeningens årbok 1947. Oslo.
- Bull, Edvard 1920: Om oprindelsen til Oslo og de andre gamle norske byene. St Hallvard 4. Kristiania.
- samme 1922: Kristianias historie I. Oslos historie. Kristiania.
- samme 1933: Byene i Norge i middelalderen. Nordisk Kultur XVIII. Byer og bybebyggelse. Stockholm/Oslo/København.
- Christie, Håkon 1966: Haralds Oslo. St Hallvard 1966 hf 3-4. Oslo.
- Christie, Sigrid & Håkon 1959: Norges kirker. Østfold 1-2. Oslo.
- Christopersen, Axel 1980: Eldste by på Nidarneset. Adresseavisen 10 dec 1980. Trondheim.
- samme 1982: Den urbane varuproduktionens oppkomst og betydning for den tidligmiddelalderske byutviklingen. Bebyggelsehistorisk tidsskrift 3. Stockholm.
- Cinthio, Erik 1968: The Churches of St Clemens in Scandinavia. Res Mediaevales Ragnar Blomqvist, Kal Mai MCMLXVIII Oblata. Archaeologica Lundensia III. Lund.
- samme 1969: Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters. Acta Visbyensia III. Visby.
- samme 1982: Den sydsandinaviska 1200-talsstaden - ett kontinuitets- och omlandsproblem. Bebyggelsehistorisk tidsskrift 3. Stockholm.
- Claussøn, Peter 1933: Jarlsberg Grevskabs Beskrivelse. Tønsberg.
- Codex Frisianus. En samling af norske Konge-Sagaer. ved C R Unger. Christiania. (forkortes CodFris)

- Daae, Ludvig 1886: Om Jarlsø (Jersø) ved Tønsberg. Historisk Tidsskrift 2 V. Kristiania.
- Dahlbäck, Göran 1978: Stad och land - en studie av förhållandet mellan medeltidsstäderna Uppsala och Stockholm och deras närmsta omland. Scandia 44 hf. 1. Lund.
- samme 1980: Institutionernas rolle i stadsutvekklingen. Handelsplats-stad-omland. Symposium om det medeltida stadsvæsedet i Mellansverige, Sigtuna 7-8 februari 1979. red Hans Andersson. RAA & SHM Rapport, Medeltidsstaden 18. Stockholm.
- Dahlerup, Troels 1964: Kyrkans finanser. KLNM 9. Oslo.
- samme 1968a: Det danske sysselprovsti i middelalderen. København.
- samme 1968b: Provst. KLNM 13. Oslo.
- samme 1971: Stadskyrka och stadsförsamling. KLNM 16. Oslo.
- Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen I-II. ved C Nyrop. Kjøbenhavn 1895-1904. (forkortes DanGild)
- Dietrichson, L 1888: Sammenligende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden. Theologisk Tidsskrift 3 II. Christiania.
- Diplomatarium Norvegicum I-XX. ved Chr C A Lange & Carl R Unger. Christiania/Oslo 1849-1915. (forkortes DN)
- Diplomatarium Svecanum I. Stockholm 1936-52. (forkortes DS)
- Douglas, Marietta 1978: Sigtuna. RAA & SHM Rapport, Medeltidsstaden 6. Stockholm.
- Eide, Ole Egil 1974: De toskippede kirker i Oslo. Bergen.
- samme 1975: De eldste norske byenes planmønster. Historisk tidsskrift 1975 hf 1. Oslo.
- Eirspennill. Am 47 fol. Noregs konunga soqur. Magnus godi - Hakon gamli. ved Finnur Jonsson. Kristiania 1916. (forkortes Eirsp)
- Eriksson, Jan E G 1975: Hvistendahl-tomten i Tønsberg. Nicolay 20. Oslo.
- samme 1977: Nåtid og fortid i bygrunnen. Kloakanlegg og arkeologi i Tønsberg 1976. Vern og Virke 1976. Oslo.
- samme 1979: Arkeologi i Tønsberg. NNF-Nytt, Meddelelser fra Norsk Numismatisk Forening 1. Fjerdingby.
- Eriksson, Jan E G & Thoresen, Per 1976: Middelalderbyen. Gamle Tønsberg 5. Tønsberg.
- Fett, Harry 1909: Norges kirker i middelalderen. Kristiania.
- Fischer, Gerhard 1928: St Olavs kirke i Tønsberg. Nordens største rundkirke. Tidens Tegn 221, 21 sept 1928. Oslo.
- samme 1930a: Levningene af Peterskirken. Tønsbergs Blad 8 jan 1930. Tønsberg.
- samme 1930b: St Peterskirke i det gamle Tønsberg. Tidens Tegn 10 febr 1930. Oslo.
- samme 1942-45: Byplan og byhus i Norge i middelalderen. Nordisk Kultur. (upubliceret manuskript i RaCe)
- samme 1950: Oslo under Eikaberg, 1050-1624-1950. Oslo.
- samme 1951: Norske kongeborger I. Oslo.
- samme 1971: Berget-Borgen-Tønsbergshus. Slottsfjellet. Gamle Tønsberg 4. red T Broch & E Eriksen. Tønsberg.
- Flateyrbok, En samling af norske Konge-Sagaer I-III. ved G Vigfusson & C R Unger. Christiania 1860-68. (forkortes Flat)
- Fornmana Sögur. Eptir Göllum handritum 9. Utgefianr ad Tilhlutun hins konungliga norræna fornfræða felags. Kaupmannahöfn 1835. (forkortes Fornm)
- Frölen, Hugo F 1910-11: Nordens befästa rundkyrkor 1-2. Stockholm.
- Gad, Tue 1966: Mikael. KLNM 11. Oslo.
- Gallén, Jarl 1959: Franciskanorden. KLNM 4. Oslo.
- Gjerlöw, Lilli 1963: Katedralskola. KLNM 8. Oslo.



- Gjessing, Helge 1913: Tunsbergs historie i middelalderen til 1536. Kristiania.
- Gjessing, S C 1854: Kart over Buskeruds Amt. Skala 1:200.000. Vestfold Fylkesbibliotek.
- Biskop Nils Glostrup Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637. ved L Daae & H J Huitfeldt-Kaas. Christiania 1895.
- Grankvist, Rolf 1982: Nidaros kirkes spital 700 år. Trondhjems hospital 1277-1977. Trondheim.
- Grieg, Sigurd 1971: Tønsbergs kirker i middelalderen. Tønsbergs Blad 5 juni 1971. Tønsberg.
- Gundersen, Dag 1961: Hospital. KLNLM 6. Oslo.
- Hakonar saga Hakonarsonar etter Sth 8 fol, Am 325 VIII, 4<sup>o</sup> og AM 304,4<sup>o</sup>. ved Marina Mundt. Oslo 1977. (forkortes Stockh)
- Hall, Thomas 1974: Sigtuna. Entstehung und Entwicklung einer mittelalterlichen Stadt. Konsthistorisk Tidskrift, årg XLIII, 1974. Stockholm.
- Hamre, Lars 1959: Eysteins jordebok. KLNLM 4. Oslo.
- samme 1963: Kapellgeistlighet. KLNLM 8. Oslo.
- samme 1964: Kyrkans finanser. KLNLM 9. Oslo.
- samme 1970: Kring biskop Audfinns brev frå 27 mars 1320 om sokneband og soknegrenser i Bergen. Bjørgvin bispestol, Byen og bispedømmet. red Per Juvkam. Bergen.
- samme 1974: Tiend. KLNLM 18. Oslo.
- Hasselmo, Margareta 1980a: Marstrand. RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 22. Stockholm.
- samme 1980b: Uddevalle. RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 23. Stockholm.
- Heimskringla. Noregs konunga sogur af Snorri Sturluson I-IV. ved Finnur Jonsson. København 1893-1900. (forkortes Heims)
- Helland, Amund 1914-15: Norges Land og Folk VII. Jarlsberg og Larvik Amt I-III. Kristiania.
- Helle, Kut 1974: Norge blir en stat 1130-1319. Handbok i Norges historie 3. Bergen/Oslo/Tromsø.
- samme 1975: Stavanger fra våg til by. Stavanger.
- samme 1982: Bergen nys historie I. Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536. Bergen.
- Helle, Knut & Nedkvitne, Arnved 1977: Norge. Sentrumsdannelse og byutvikling i norsk middelalder. Urbaniseringsprosessen i Norden 1. red Grethe Authén Blom. Oslo.
- Holm-Olsen, Ludvig 1972: Sverris saga. KLNLM 17. Oslo.
- Holmsen, Andreas 1949: Norges historie 1. Fra de eldste tider til 1660. Oslo.
- Holst, Hans 1950: Brakteatfunnet fra Tønsberg. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1950. København.
- Holter, Reutz 1847: Kart over Tønsberg Bye og sammes Udmærk. Skala 1:2000. VF.
- Holtmark, Anne 1967: Olafs saga helga. KLNLM 12. Oslo.
- Hyenstrand, Åke 1980: Mälarområdet centralortsbildning i tids- og rumsperspektiv. Handelsplats-stad-omland. Symposium om det medeltida stadsväsendet i Mellansverige, Sigtuna 7-8 februari 1979. red Hans Andersson. RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 18. Stockholm.
- Jansen, Henrik M & Nyberg, Tore & Riis, Thomas 1977: Danmark. Danske byers fremvekst og udvikling i middelalderen. Urbaniseringsprosessen i Norden 1. red Grethe Authén Blom. Oslo.
- Johannsen, Hugo & Smidt, Claus M. 1981: Kirkens huse. Danmarks arkitektur. red Hakon Lund. København.
- Johansen, Paul 1965a: Die Kaufmannskirche. Acta Visbyensia I. Visby.

- samme 1965b: Købmanskirke. KLNLM 10. Oslo.  
 Johnsen, Arne Odd 1971: Tønsberg gjennom tidene. Oslo.  
 Johnsen, Oscar Albert 1905: Bohuslens eiendomsforhold indtill omkring freden i Roskilde. Kristiania.
- samme 1929-54: Tønsbergs historie I-III. Tønsberg.  
 samme 1947: Tønsbergs historiske rett som bispesete. Tønsbergs Blad 5 juni 1947. Tønsberg.
- Jørgensen, Ellen 1909: Helgendyrkelsen i Danmark. København.  
 Klüwer, Lorentz Diderich 1823: "Antikvariske Iagttagelser" 1823, Vestfold. Vestfoldminne 1967. Tønsberg.
- Knudsen, Trygve 1966: Magnus Lagabøters bylov. KLNLM 11. Oslo.  
 Koht, Halvdan 1920: Um opphøve til Oslo og dei andre gamle norske byane. St Hallvard 4. Kristiania.
- Krautheimer, Richard 1971: Introduction to an "Iconography of medieval architecture". Studies in early christian, medieval and renaissance art. London.
- Krum, N S 1883: Kart over Tønsberg. Skala 1:2500. VF.  
 Lange, Christian C A 1856: De norske Klostres Historie i Middelalderen. Christiania.
- Lange, Bernt C 1960: Utgravningene av kongsgården under Slottsfjellet i Tønsberg. Meddelelser fra Kunsthistorisk Forening 1960 hf 3. Oslo.
- samme 1968: Lavranskirken i Tønsberg i nytt lys. FNFMBÅ 1966/67. Oslo.
- Lidén, Hans-Emil 1964: Kyrka. KLNLM 9. Oslo.  
 samme 1969a: Harald Hårdrådes Mariakirke i Oslo. Norske paralleller og utenlandske forbilder. Kirkespeilet 1969. Årbok for Oslo bispedømme. Oslo.
- samme 1969b: Noen tidlige kirketyper og deres rolle i utviklingen av norske byer i 1000- og 1100-årene. (stencil i RaCe)
- samme 1970: Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketyperne i 1000- og 1100-årene. Bjørgvin bispestol, Byen og bispedømmet. red Per Juvkam. Bergen.
- samme 1971: Stadskyrka och stadsförsamling. KLNLM 16. Oslo.  
 samme 1975: Oslo. Archaeological contributions to the early history of urban communities in Norway. ed Asbjørn Herteig et al. Oslo.
- samme 1976: Trekk av Oslo's topografiske utvikling før 1300, belyst ved nyere arkeologiske utgravninger. Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiske Historikermötet i Uppsala 1974. Uppsala.
- samme 1981: Middelalderens steinarkitektur i Norge. Norges kunsthistorie 2. Høy middelalder og hansa-tid. red Knut Berg. Oslo.
- Lidén, Hans-Emil & Magerøy, Ellen Marie 1980: Norges kirker, Bergen I. Oslo.
- Lindh, Jan & Brendalsmo, Jan 1982a: Funn fra en utgravning. Tønsberg.
- samme 1982b: Mer om arkeologien i Tønsberg, årene 1979-1982. NNF-Nytt, Meddelelser fra Norsk Numismatisk Forening 2, sept 1982. Fjerdingby.
- Lindquist, Sven-Olof 1981: Sockenbildningen på Gotland. En korologisk studie. Gotländskt Arkiv 1981, årg 53. Visby.
- Lunde, Øivind 1971a: Nye sider ved klosterhistorien etter de senere års undersøkelser. Nicolay 10, 1971. Oslo.
- samme 1971b: Premonstratenserkløsteret i Tønsberg. St. Olavs kirke - Nordens største rundkirke. Vestfoldminne 1971. Tønsberg.
- samme 1977: Trondheims fortid i bygrunnen. Riksantikvarens skrifter, 2. Trondheim.

- Lunden, Kåre 1976: Norge under Sverreætten. Norges historie 3. Oslo.
- Magnus, Axel 1868: Kart over Tønsberg. Skala 1:1000. VF.
- Magnus Lagabøters Bylov. ved Knut Robberstad. Kristiania 1923.
- Malmer, Mats P 1961: Hospitalens byggnadsskikk. KLNM 6. Oslo.
- Mecklenburgisches Urkundbuch III, 1281-1296. Schwerin 1865. (forkortes MeklUrK)
- Meyer, Johan 1925: Kirker og klostre i Middelalderen. Norsk Kunsthistorie I. red Harry Fett. Oslo.
- samme 1939: Norges landsens steinkirker fra middelalderen. En oversikt i tegninger og tekst. Askim. (Manus i RaCe)
- Molaug, Svein 1943-47: En importeret gravhell. Vestfoldminne 5, 1943-47. Tønsberg.
- Molland, Kåre 1969: Når kom fransiskanerne til Norge. Historisk Tidsskrift 48. Oslo.
- Mowinckel, Rolf 1928: Har vi hat fæstningskirker her i landet i middelalderen? Norsk teologisk tidsskrift 3 ræk, hf 9. Oslo.
- Munch, P A 1849: Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge i Middelalderen. Moss.
- Müller, Inger-Helene Vibe 1971: Østnorske basilika-anlegg. En sammenligning. Avhandling for magistergraden i kunsthistorie ved Oslo Universitet. (stencil)
- samme 1973: Peterskirken i Tønsberg. Nicolay 13, 1973. Oslo.
- samme 1974: Rapport om undersøkelse i Peterskirken i Tønsberg i tiden 17 juli - 2 august 1972. RaCe stencil.
- Müller, Jens 1750: Beskrivelse over Den ældste Kiøbstæd i Norge, Tønsberg. Kjøbenhavn. (2 udg Oslo 1971)
- Møller-Christensen, Vilhelm 1961: Hospital. KLNM 6. Oslo.
- Nicolaysen, Nicolay 1862-66: Norske Fornlevninger. Kristiania.
- Nielsen, Erik Levin 1966: Det ældste Viborg. Fra Viborg amt 1965. Viborg.
- samme 1969: Pedersstræde i Viborg. Købstadsarkæologiske undersøgelser i 1966/67. Kuml 1968. Århus.
- Nielsen, Ingrid 1980a: Ribe. Ti byer. Diskussionsoplæg til mødet på Skarrildhus maj 1980. Projekt Middelalderbyen. Højbjerg.
- samme 1980b: Roskilde. Ti byer. Diskussionsoplæg til mødet på Skarrildhus maj 1980. Projekt Middelalderbyen. Højbjerg.
- Nilsen, Helge 1976: Norrøne historieskriveres syn på de eldste norske byenes oppkomst og tidlige utvikling. Bergen.
- Norges gamle Love indtil 1387 I-V. ved R Keyser & P A Munch. Christiania 1846-95. (forkortes NGL)
- Norges historie. Historien om danernes ferd til Jerusalem. ved Astrid Salvesen. Oslo.
- Norges kongesagaer 1-4. red Finn Hødnebo & Hallvard Magerøy. Oslo 1979.
- Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede I-IV. ved H J Huitfeldt-Kaas. Christiania 1885-1906. (forkortes NRJ)
- Norske Rigsregistranter I-XII. ved Chr C A Lange. Christiania 1861-91. (forkortes NRR)
- Nyborg, Ebbe 1979: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg. København.
- Olsen, Emil 1920: Tønsberg bys takmerker. St Hallvard 4. Kristiania.
- Pettersen, Fredrik 1905: Fra Tønsberg. FNMFMBA 1904. Kristiania.
- Ramm, N A & Munthe, Gerhard 1832: Kart over Grevskabernes Amt. Skala 1:200.000. VF.
- Rasmussen, Jørgen Nybo 1968: Præmonstratenserordene. KLNM 13. Oslo.

- Recesse und Andere Akten der Hansetage von 1256-1430 II-III.  
Leipzig 1872-75. (forkortes Reces)
- Redelius, Gunnar 1975: Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid. Lidingö.
- Regesta Norvegica I-II, IV-V. ved Gustav Storm m fl. Christiania-/Oslo 1898-1979. (forkortes RN)
- Rygh, Oluf 1897-1936: Norske Gaardnavne I-XIX. Kristiania/Oslo.
- Saga Olafs konungs hins helga. Den store saga om Olav den Hellige. Efter pergamenthåndskrift i Kungla Biblioteket i Stockholm nr 2'4 med varianter fra andre håndskrifter. ved O A Johnsen & J Helgason. Oslo 1941. (forkortes Olafs)
- Sandnes, Jørn 1968: Garder, bruk og folketall i Norge i høgmedalderen. Historisk Tidsskrift 47. Oslo.
- samme 1969: Fylkeskirkene i Trøndelag i middelalderen. Årbok for Trøndelag 3. Trondheim.
- Sandvik, Gudmund 1969: Austbasilikaene si gåte. Kirkespeilet 1969. Årbok for Oslo bispedømme. Oslo.
- Sakses Danesaga. ved Jørgen Olrik. København 1908.
- Saxonis Gesta Danorum I-II. ved J Olrik & H Ræder. Haunia 1931. (forkortes Saxo)
- Schetelig, Jacob 1924-26: Hvor laa strandlinjen i det ældste Tønsberg. Vestfoldminne 1. Tønsberg.
- Schiørn, Karl 1940: Gater og gatenavn i Tønsberg 1933. Vestfoldminne 3. Tønsberg.
- Schreiner, K E 1939: Crania Norvegia I. Oslo.
- Schück, Adolf 1926: Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling. Uppsala.
- Scriptores Minores Historiæ Danicæ medii ævi II. ved M C Gertz. København 1922. (forkortes ScrMin)
- Scriptores Rerum Danicarum medii ævi I-IX. ved Jacobus Langebek et al. Hafnia 1772-1878. (forkortes SRD)
- Seip, Jens Arup 1942: Sættergjerden i Tønsberg og kirkens jurisdiksjon. Oslo.
- Skaare, Kolbjørn 1959: Gullskat under asfalt avdekket på torvet i Tønsberg. Aftenposten 29 dec 1959. Oslo.
- samme 1971: Norsk utmyntning fra Håkon Håkonssons tid. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1970. Lund.
- samme 1982: Myntfunn fra Vestfold. NNF-Nytt, Meddelelser fra Norsk Numismatisk Forening 1982 nr 2. Fjerdingby.
- Skov, Erik 1959: Franciskanerkirke og -kloster. KLNM 4. Oslo.
- Skånland, Vegard 1968: Profectio Danorum in Hierosolymam. KLNM 13. Oslo.
- Smedberg, Gunnar 1973: Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie. Lund.
- Steinnes, Asgaut 1933: Gamal skatteskipnad i Noreg II. Oslo.
- samme 1936: Mål, vekt og verderekning i Noreg i millomalderen og ei tid etter. Nordisk Kultur XXX. Stockholm/Oslo/København.
- Stenberg, Bjarne 1977: Peterskirken i Tønsberg. Tønsbergs Blad 19 marts 1977. Tønsberg.
- Storm, Gustav 1899: Dei kongelige Byanlæg i Norge i Middelalderen. Historisk Tidsskrift 3 V. Kristiania.
- Svarstad, Carsten 1960: Gyldenfunnet fra Mariakirken i Tønsberg. Nordisk numismatisk union, Medlemsblad marts 1960.
- Sverris Saga etter Cod AM 327 4. ved Gustav Indrebø. Kristiania 1920. (forkortes Sver)
- Thoresen, Per 1970: Om den verdslige lokal-administration i "Vestfold" (byen Tønsbergs oppland) på 1300-tallet. Hovedfagsoppgave i historie ved Oslo Universitet.
- samme 1972: Litt om Tønsberg, St Peters kirke og økonomisk

- forhold i middelalderen. Vestfoldbankens årsberetning 1972, Tønsberg.
- Thoresen, Per m fl 1978: Bod og brygge. Gamle Tønsberg 6. Tønsberg.
- Tollnes, Roar L 1972: Kaupang und Tønsberg als Beispiele einer Stadttopographie. Kiel Papers '72. Frühe Städte im westlichen Ostseeraum. hrsg Hermann Hinz. Neumünster.
- Trøttestad, Hallvard 1963: Klostersegl. KLNM 8. Oslo.
- Tuulse, Armin 1955: Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. KVHAA Handlingar, Antikvariska Serien 2. Stockholm.
- Udvalg af hidtil utrykte Danske Diplomer og Breve fra det XIVde og XVde Aarhundrede. ved C Molbech & N M Petersen. København 1858. (forkortes UdvDa)
- Vellef, Jens 1973a: Die Ausgrabung der Rundkirche "St. Michaelis" in Schleswig. Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte 18. Schleswig.
- samme 1973b: Vor tabte rundkirke. Skalk 1973 nr 2. Højbjerg.
- Wallem, Fredrik B 1930: Olavskirker i Norge. Det Kongelige Norske Videnskabernes Selskab Forhandlinger II nr 49. Trondheim.
- Wang, Finn A 1972: Var Peterskirken i Tønsberg en "familiekirke" og kan den være reist av Vatnorm Dagsson. Tønsbergs Blad 12 juli 1972. Tønsberg.
- Wienberg, Jes 1983: Rapport over den arkæologiske udgravning i Kammevægen 10, Tønsberg 1981. RaTbg stencil.
- Yrwing, Hugo 1980: De s k köpmanskyrkorna. Fornvännen 1980 nr 1. Stockholm.

FNFMBÅ - Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årbok

KLNM - Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid

## BILAG

## Bilag 1: Skriftlige kilder til og med 1550

Her bringes en oversigt over de skriftlige kilder til og med 1550 vedrørende de kirkelige institutioner i Tønsberg på grundlag af en registrering foretaget i 1982.

De kirkelige institutioner defineres som byens kirker, klostre og hospitaler med deres personale. Oversigten omfatter så vidt mulig alle trykte kilder. 1550 er valgt som afgrænsning for at medtage reformationstiden. "Akershusregisteret af 1622" er dog medtaget, da det omtaler en lang række nu forsvundne middelalderlige diplomer.

Kilderne er systematiseret først efter institution og dernæst kronologisk. Opdelingen følger oversigten i afsnit 3, hvor institutionerne præsenteres, suppleret med grupperne "Munkeliv", "Anonyme kirker og klostre" og "Andet". Sidstnævnte gruppe indbefatter kilder med præstegården, provstegården og personer eller provstedømmet, når de ikke kan tilknyttes en bestemt institution. Abbeder er opført under Olavsklosteret, guardianere under gråbrødreklosteret, og provster under Laurentiuskirken, selv om denne ikke nævnes direkte, hvis det af andre kilder fremgår, at de hører til her.

Hændelsen dvs diplomets udstedelse eller sagaens begivenhed markerer kronologien. Generelt følges den traditionelle kronologi for sagaerne<sup>267</sup>. I tilfælde af flere håndskrifter af samme saga angives kun ét årstal, og varianterne ordnes kronologisk efter tidspunktet for deres nedskrivning. Der oplyses dernæst om kildens art, hvor den er trykt og i kode forenklet om dens indhold.

Koder:	ab - abbed	ko - kongeligt kapel
	af - aflad/altre/valfart	pe - personale andet end abbed, guardian og provst
	be - begravelse/kirkegård	pl - placering
	by - bygningens udseende	pr - provst/provsti
	ej - ejendom/indtægt/rettighed	
	gu - guardian	so - sogn

## Mikaelskirken:

1191	Historia de profectiōne Danorum in Hierosolymam	ScrMin II s 473-74	by/ej/pl
1308	Diplom	DN I 113	af/ko
1308	"	DN I 114	af/ko
1312-19	"	DN IV 128	ej/ko/pl
1317	"	DN III 110	ej/ko/pe/pl/pr
1349	Diplom	DN IX 39	pe
1397	"	DN IV 673	ej
1405	"	UdvDa 139	af
1526	Brev	NRR I p. 10	

<sup>267</sup> Repræsenteret ved Johnsen 1929 og Norges kongesagaer 1-4

**Laurentiuskirken:**

1200	Sverris Saga	Sver s 181-82	pl
	"	Eirsp s 424	pl
	"	Skalh s 236	pl
1201	Sverris Saga	Sver s 186	by/pl
	"	Eirsp s 428	by/pl
	Sverris Saga Sigurdarsonar	Flat II s	
		693	by/pl
1217-63 <sup>268</sup>	Saga Hakonar Hakonarsonar	CodFris s	
		582	pl
	Hakonar Saga hins gamla	Flat III s	
		233	pl
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Stockh s 209	pl
1235	Hakonarsaga	Eirsp s 567	
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Stockh s 95	
	Hakonar Saga hins gamla	Flat III s 114	
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Skalh s 488	
c 1280 <sup>269</sup>	Kong Magnus Håkonssons Bylov	NGL II s 241-	
		42	by/pl
1291	Diplom	DN II 29	ej/pe
1315	"	DN IV 112	af/by/ej/ pe/pr
1317-18	"	DN XI 9	ej
1319-20	"	DN IV 139	pl/pr
1320	"	DN IV 140	be/by/ej/ pe
1320	"	DN XVI 2	af/be/pe/ pl/pr
1320	"	DN IV 146	ej/pe/so
1322	"	DN II 148	pe
1345	"	DN IV 285	
1349	"	DN XI 40	ej
1360	"	DN IV 411	ej
1366	"	DN IV 454	pe
1366	"	DN XI 55	be
1372	"	Reces II 43	
1374	"	DN I 429	af/be
1377	"	DN III 409	pe/pr
1380	"	DN XI 68	ej
1384	"	DN I 489	pr
1384	"	DN XI 70	pr
1395	"	DN IV 642	pe
1395	"	DN IV 652	pe
1395	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 97	ej
1396	Diplom	DN IV 660	ej/pe
1396	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 181-88	af/ej/pe/pr
1396	" " "	RB s 289	ej/pr
1397	Diplom	DN XI 92	pr
1398	"	DN I 566	pr
1398	"	DN XI 93	ej/pr
1398	"	DN VII 329	pr

<sup>268</sup> Håkon Håkonssøns regeringstid

<sup>269</sup> Magnus Lagabøters bylov blev lovsat i Bergen i 1276 og antagelig også kort tid efter i Tønsberg, skønt de ældste varianter er fra 1300-tallets begyndelse: Knudsen 1966, Blom 1974a s 104-05, 1975

1399	"	DN IV 689	pr
1399	"	DN VII 331	pr
1399	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 188-94	af/ej/pe
1400	Diplom	DN IV 708	pr
1400	"	DN V 401	pr
1402	"	DN XI 106	pr
1402	"	DN VI 361	pr
1403	"	DN I 586	pr
1403	"	DN I 587	pr
1404	"	DN I 595	pr
1404	"	DN I 596	pr
1405	"	DN I 598	pr
1405	"	DN I 599	pr
1405	"	DN I 601	pr
1407	"	DN XI 112	ej/pr
1407	"	DN XVII 343	
1409	"	DN II 606	pr
1410	"	DN III 596	pr
1410	"	DN III 597	pr
1426	"	DN V 575	pr
1434	"	DN XI 155	pr
1436	"	DN III 734	pr
1453-59	"	DN IX 336	pr
1464	"	DN XI 216	pr
1481	"	DN XI 247	pr
1483	"	DN XVII 730	pr <sup>270</sup>
1488	"	DN XVII 749	pr <sup>271</sup>
1541	"	DN VII 742	ej/pr
1541	"	DN IX 761	ej/pr
1545	"	DN V 1112	ej/pr
1547	"	DN V 1116	ej/pr

**Peterskirken:**

1298	Diplom	DN IV 32	pe
1317-18	"	DN XI 9	be/ej
1320	"	DN XVI 2	ej
1320	"	DN IV 146	ej/pe
1333	"	DN V 97	so
ca 1335	Calendarium	NGL IV 426-27	
1343	Diplom	DN XI 30	be/pl
1343	"	DN XI 31	be/pl
1343	"	DN XI 32	be/pl
1343	"	DN XI 33	be/pl
1346	"	DN XI 35	ej/pe
1349	"	DN XI 39	af/be/ej/pe
1349	"	DN XI 40	ej
ca 1350	"	DN XI 41	be/ej/pe
1352	"	DN II 311	ej/pe
1361	"	DN XI 50	ej/pe
1363	"	DN XI 53	be/ej
1369	"	DN XI 59	so

<sup>270</sup> Med "parrochiale[m] ecclesiam sancti Laurentii in Thonsbergh" menes her tydeligvis provstiet.

<sup>271</sup> Diplomet angår Laurentiuskirken jvf DN XVII 730, selv om kirken ikke nævnes direkte.



1375	"	DN III 397	so
1376	"	DN III 402	pe
1386	"	DN I 502	pe
1387	"	DN V 337	ej/pe
1390	"	DN II 519	pe
1390	"	DN XI 75	be/ej/pe
1390	"	DN XI 76	ej/pe
1395	"	DN IV 642	pe
1395	"	DN VI 345	pe
1398	"	DN XI 93	be/by/ej
1398	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 62-63	pe?
1399	" " "	RB s 195-200	be/ej
1400	Diplom	DN XI 101	ej/pe
1402	"	DN XI 106	
1407	"	DN XI 112	so
1408	"	DN XI 115	ej/pe
ca 1410	"	DN XI 117	ej
1412	"	DN V 486	ej/pe
1414	"	DN II 633	so
1435	"	DN XI 157	be/by/ej/pe
1442	"	DN II 749	so
1447	"	DN XI 186	
1448	"	DN XI 187	ej/pe
1456	"	DN XI 203	ej/pe
1460	"	DN XI 210	ej/pe
1465	"	DN III 869	so
1474	"	DN XI 234	be/ej/pe
1474	"	DN XI 236	ej
1474	"	DN XVIII 96	so
1479	"	DN I 924	so
1481	"	DN XI 247	pe
1485	"	DN XI 253	so
1507	"	DN IV 1047	so
1510	"	DN XI 288	ej/pe/so
1510	"	DN XI 290	ej/so
1523	"	DN IX 512	ej
1535	"	DN XI 629	so

**Mariakirken:**

(1277	Sverris Saga	Skalh s 11	by) <sup>272</sup>
1217	Saga Hakonar Hakonarsonar Hakonarsaga	CodFris s 406 Eirsp s 491	
	Hakonar saga Hakonarsonar	Stockh s 22	
	Hakonar Saga hins gamla	Flat III s 24	
	Hakonar saga Hakonarsonar	Skalh s 324	
1308-09	Diplom	DN XV 1	ej
1316	"	DN II 125	be/by
1317-18	"	DN XI 9	ej
1320	"	DN IV 146	ej/pe

<sup>272</sup> De ældre håndskrifter af Sverres saga Am 327 4<sup>o</sup> fra ca 1300, Eirspennill fra tidlig 1300-tal og Flateyjarbok fra 1300-tallets slutning angiver byens som Borg for Mariakirken, hvilket passer med placeringen ved "Raurmelfur" - Glommas nedre del. Oplysningen i Skalholtbok yngsta fra ca 1450 må således bero på en misforståelse: Sver s 9-10, Eirsp s 263, Flat II s 542, Holm-Olsen 1972

1346	"	DN XI 35	pe
1347	"	DN XI 37	
1349	"	DN XI 40	be/ej
1351	"	DN XI 42	be/ej/pe
1367	"	DN IV 464	pe
ca 1370-80	"	DN VII 309	ej/pe
1372	"	DN I 419	ej
1376	"	DN XI 63	pl
1379	"	DN VII 302	be/ej/pe
1379	"	DN VII 303	ej
1380	"	DN XI 68	so
1384	"	DN I 489	ej/so
1384	"	DN XI 70	ej/so
1391	"	DN I 532	ej
1396	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 272	ej
1398	Diplom	DN XI 93	ej/pe
1398	"	DN VII 329	ej
1399	"	DN VII 331	ej/pe
1399	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 200-04	ej/pe
1405	Diplom	DN VII 343	so
1434	"	DN XI 155	ej/pe
1446	"	DN XI 184	so
1447	"	DN XI 186	ej/pe/so
1448	"	DN XI 187	ej/pe
ca 1450 <sup>273</sup>	"	DN XI 227	so
1450	"	DN V 763	ej/pe
1452	"	DN XI 196	ej/pe
1456	"	DN XI 203	ej/pe/so
1460	"	DN XI 211	ej
1464	"	DN XI 215	ej/so
1466	"	DN XI 220	ej/pe
1481	"	DN XI 247	ej/pe/so
1491	"	DN XI 262	ej
1502	"	DN XI 281	ej/pe
1516	"	DN XI 302	so

**Thomaskirken:**

1218	Saga Hakonar Hakonarsonar	CodFris s	
		408-09	pl
	Hakonarsaga <sup>274</sup>	Eirsp s 493	
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Stockh s 25	pl
	Hakonar Saga hins gamla	Flat III s	
		26-27	pl
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Skalh s 327-	
		28	pl

**Gråbrødreklostret:**

1217-63	Saga Hakonar Hakonarsonar	CodFris s 582	by
	Hakonar Saga hins gamla	Flat III s	
		233	by
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Stockh s 209	by

273 På seglrem til diplom fra 1470.

274 Her er kirken ikke navngivet.

1261-80	Diplom	DS I 882	by
1277	Overenskomst mellem kongen og ærkebiskoppen i Tunsberg	NGL II s 463	
ca 1280	Kong Magnus Håkonssons Bylov	NGL II s 241	pl
1291	Diplom	DN VI 57	af
1293	"	MeklUrk III 2227	
1308-09	"	DN XV 1	ej
1320	"	DN XVI 2	ej
1330	"	DN I 207	by
1349	"	DN XI 40	ej
1360	"	DN IV 411	be/gu
1377	"	DN XI 91	by/pl
1381	"	DN III 435	
1396	"	DN IV 660	be/ej
1398	"	DN XI 93	ej
1434	"	DN VIII 293	
1436	"	DN III 734	gu
1464	"	DN XI 215	gu
1485	"	DN XI 253	ej/gu
1513	"	ND Ser top 44	gu
1519	"	DN III 1080	gu
1521	Regnskab for Bergens Kongsgård	NRJ III s 118	gu
1525	Diplom	DN XI 409	af/ej
1535	"	DN XI 629	by/ej/pe
udateret	Necrologium Gotlandiæ Fratrum Minorum in Wisby	SRD VI s 567	gu

Petrus Olai har i sin "Historia ordinis fratrum minorum in Dacia" optegnelser om et gråbrødrekloster i Tønsberg og om provinsialkapitler der i 1296 og 1448. Dette blev antagelig nedskrevet i 1560'erne, men må bero på nu forsvundne middelalderlige kilder: ScrMin II s 304, 308-09, Andersson 1968

### Olavsklostret:

1191	Historia de profectiōne Danorum in Hierosolymam	ScrMin II s 473-74	ej
1207	Böglungasögur Boglunga Sogur Saga Inga Bardarsonar	Eirsp s 456 Skalh s 279 Fornm s 144- 45	be/by be/by
1207	Böglungasögur Boglunga Sogur Saga Inga Bardarsonar	Eirsp s 458 Skalh s 281 Fornm s 150- 51	be be
1217-63	Saga Hakonar Hakonarsonar Hakonar Saga hins gamla	CodFris s 582 Flat III s 233	pl pl
1223	Hakonar Saga Hakonarsonar Saga Hakonar Hakonarsonar	Stockh s 209 CodFris s 434	pl ab
	Hakonar Saga Hakonarsonar Hakonar Saga hins gamla Hakonar Saga Hakonarsonar	Stockh s 52 Flat III s 53 Skalh s 377	ab ab ab
1260	Saga Hakonar Hakonarsonar Hakonar Saga hins gamla	CodFris s 561 Flat III s	be

		207	be
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Stockh s 183	be
ca 1280	Kong Magnus Hákonssons Bylov	NGL II s 241, 250	pl
1289	Diplom	DN III 26	ab
1290	"	DN III 29	
1296-97	"	AkReg 2026	ab/ej
1298	"	AkReg 2318	ej
1308-09	"	DN XV 1	ej
1316	Kong Haakon Magnussøns Retter- bod om Kjøbstevne i Byerne	NGL III s 125	pl
1318	Diplom	DN VII 82	
1320	"	AkReg 2167	ab
ca 1322	"	AkReg 1917	ab
1322	"	AkReg 2033	ab
1323	"	DN VI 110	ab
1326	"	RN IV 418a	ab/ej
1329	"	DN VI 132	ab
1330	"	DN IV 191	ab/ej
1337-38	"	AkReg 2364	ej
1339-40	"	AkReg 2350	ej
ca 1350	"	DN XI 41	ej
1351	"	DN IV 351	by
1351	"	DN XI 42	
1352	"	DN II 311	by
1353	"	DN IV 362	by
1354	"	DN III 282	
1355	"	DN XI 45	ab/by
1359	"	DN I 365	ab/ej
1368	"	DN XI 56	ab/ej
ca 1370	"	DN XVIII 28	ab/ej
1376	"	DN VII 297	
1390	"	DN I 525	by
1394	"	DN IV 635	pl
1398	"	DN XI 93	ej
1398	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 62-63	ab
1399	" " "	Rb s 204-11	ej
1400	Diplom	AkReg 2366	ej
1400-01 <sup>275</sup>	"	AkReg 2352	ej
1403	"	AkReg 2367	ab/ej
1405	"	DN I 598	ab/ej
1405	"	DN I 599	ab/ej
1405	"	DN I 600	ab/ej
1405	"	DN I 601	ab/ej
1409	"	DN II 606	ab
1411-12	"	AkReg 2325	ej
1412	"	DN V 486	ab
1415	"	DN II 637	
1418-19	"	AkReg 2353	ej
1420	"	DN I 669	ab/ej
1420	"	AkReg 2331	ej
1420-21	"	AkReg 2340	ej
1421	"	DN II 660	ab
1422	"	DN VII 373	ab
1424	"	DN IX 236	ab
1427	"	DN V 578	ab/ej
1431	"	DN II 707	ab

1431	"	AkReg 1916	ab
1432	"	AkReg 1616	ab/ej
1436	"	DN I 752	ej/pe
1436	"	DN III 734	pe
1436	"	DN VI 465	ab
1453	"	DN III 823	
ca 1456	Liber vivorum for Guds Legemslav i Aalborg	DanGild I s 652-53	ab
1458	Registrum Conventum Præmon- stratensis Ordinis Livoniæ, Daniæ, Norvegiæ & Slaviæ	SRD VIII s 317	
1497	Diplom	DN IV 1028	pl
1514	"	DN VIII 481	ab
1526	"	DN VIII 544	
1532	Forleningsbrev	NRR I s 38	ej/pe
1533	Diplom	DN XII 546	pe
1533	"	DN X 667	ab
udateret	"	AkReg 2341	ej

**Hospitalerne:**

1217-63	Saga Hakonar Hakonarsonar	CodFris s 582	ej/pl
	Hakonar Saga hins gamla	Flat III s 233	ej/pl
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Stockh s 209	ej/pl
1277	Diplom	DN IV 3	ej/pl
1308	"	DN I 113	ko
1308	"	DN I 114	ko
1315	"	DN IV 112	ej
1319-20	"	DN IV 139	ej/pl
1320	"	DN XVI 2	ej/pl
1320	"	DN II 139	ej
1349	"	DN XI 40	ej/pl
1399	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 194-95	ej
1445	Diplom	DN IX 295	ej/pe
1519	"	DN I 1055	pe
1523-29	"	DN XI 543	pe
1525	Brev	NRR I s 8	
1530	"	NRR I s 22	ej
1532	"	NRR I s 38	ej/pl
1542	Diplom	DN VIII 757	ej/pe
1547	Brev	NRR I s 96	

**Teie kapel: 276**

1387	Diplom	DN IV 539
------	--------	-----------

276 Teie nævnes ca 1280 i afgrænsningen af takmarken i NGL II s 265 og i 21 diplomer: DN II 44 (1298), Reces III 51 (1372), DN III 409 (1377), III 419 (1378), IV 535 (1386), IV 546 (1388), XI 76 (1390), III 506 (1392), IV 635 (1394), IV 637 (1394), IV 642 (1395), I 558 (1397), XI 96 (1399), I 588 (1403), I 593 (1404), V 500 (1413), VI 448 (1433), V 637 (1433), V 763 (1450), VIII 404 (1478), VII 667 (1529)

**Munkeliv:**

1190	Sverris Saga	Sver s 121
	" "	Eirsp s 363
	Sverris Saga Sigurdarsonar	Flat II s 635
	Sverris Saga	Skalh s 151
1257	Saga Hakonar Hakonarsonar	CodFris s 552 pl
	Hakonarsaga	Eirsp s 649
	Hakonar Saga hins gamla	Flat III s 195
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Skalh s 665 pl
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Stockh s 171 pl

**Anonyme kirker og klostre:**

1019	Saga Olafs konungs hins helga	Olafs s 179- 82	by
	Olafs Saga hins helga	Flat II s 88	by
	Uphaf sogu ins helga Olafs konungs	Heims II s 152-54	by
1165	Gesta Danorum	Saxo I s 449	pl
1197	Sverris Saga	Sver s 144	
	Sverris Saga	Skalh s 181	
	Sverris Saga Sigurdarsonar	Flat II s 656	
1204	Böglungasögur	Eirsp s 442	
	Boglunga Sogur	Skalh s 259	
	Saga Guttorms Sigurdarsonar	Form IX s 86- 89	
1400	Diplom	AkReg 305	ej
1536 <sup>277</sup>	Calendarium	NGL IV s 428	

**Andet:**

1161	Saga Magnus Erlingssonar	CodFris s 362	pe
	" " "	Eirsp s 227	pe
	" " "	Heims III s 436	pe
1218	Saga Hakonar Hakonarsonar	CodFris s 414	pr
	Hakonarsaga	Eirsp s 498	pr
	Hakonar saga Hakonarsonar	Stockh s 31	pr
	Hakonar Saga hins gamla	Flat III s 32	pr
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Skalh s 337- 38	pr
1223	Hakonar saga Hakonarsonar	Stockh s 52- 53	pr
	Hakonar Saga hins gamla	Flat III s 53	pr
	Hakonar Saga Hakonarsonar	Skalh s 337	pr
1315	Diplom	DN IV 112	af/by/ej/ pe/pr
1320	"	DN IV 146	ej/pe/pr/so
1348	"	DN I 310	pr
1350	"	DN II 959	pr <sup>278</sup>

277 Med hånd fra ca 1550

278 Tønsberg syssel nævnes, men der må menes provstiet.

1396	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 181-88	af/ej/pe/pe
1398	Diplom	DN XI 93	pe
1398	Biskop Eysteins Jordebog	RB s 42	pr
1401	" " "	RB s 567	pr
1409	Diplom	DN III 591	pr
ca 1410	"	DN XI 117	ej/pr
1433	"	DN VI 448	pr
1447	"	DN VI 507	pr
1481	"	AkReg 2	ej/pe
1490	"	DN II 959	pr
1490	"	DN V 951	pr
1491	"	DN XI 262	by/pe/pr/so
1499	"	DN XVIII 164	pr
1508	"	DN XI 286	pe/so
1510	"	DN XI 288	pe/so
1516	"	DN XI 302	pe/so
1518	Regnskab for Bergens Kongsgaard	NRJ I s 101	pr
1518	Regnskab for Bergens Kongsgaard	NRJ I s 143, 239	pr
1524	Diplom	DN I 1066	pr <sup>279</sup>
1527	"	DN XVIII 387	pr
1531-34	"	DN IX 750	pr
1535	"	AkReg 2375	ej/pr
1541	"	DN VII 742	ej/pr
1541	"	DN IX 761	ej/pr
1542	"	DN VIII 759	pr
1545	"	DN V 1112	ej/pr
1546	"	DN VII 766	pr
1546	"	DN II 1146	ej/pr
1546	Brev	NRR I s 87	ej/pr
1547	Diplom	DN XI 671	pe/so
1547	"	DN VII 768	ej/pr
1547	"	DN VII 769	ej/pr
1547	"	DN XV 569	pr
1547	"	DN V 1116	ej/pr

På fig 38 er de daterede kilder fordelt på 25-års perioder, således at én sagetekst tæller som én kilde uanset antallet af varianter. I tilfælde af kilder dateret indenfor et interval er placeringen sket efter det tidligste årstal. Perioderne omfatter 1000-1024, 1025-1049 etc.

---

<sup>279</sup> Påskriften fra 1400-tallet, om at Torbiorn Steinorson var sognepræst i Tønsberg, må være ukorrekt jvf DN XVI s 914.

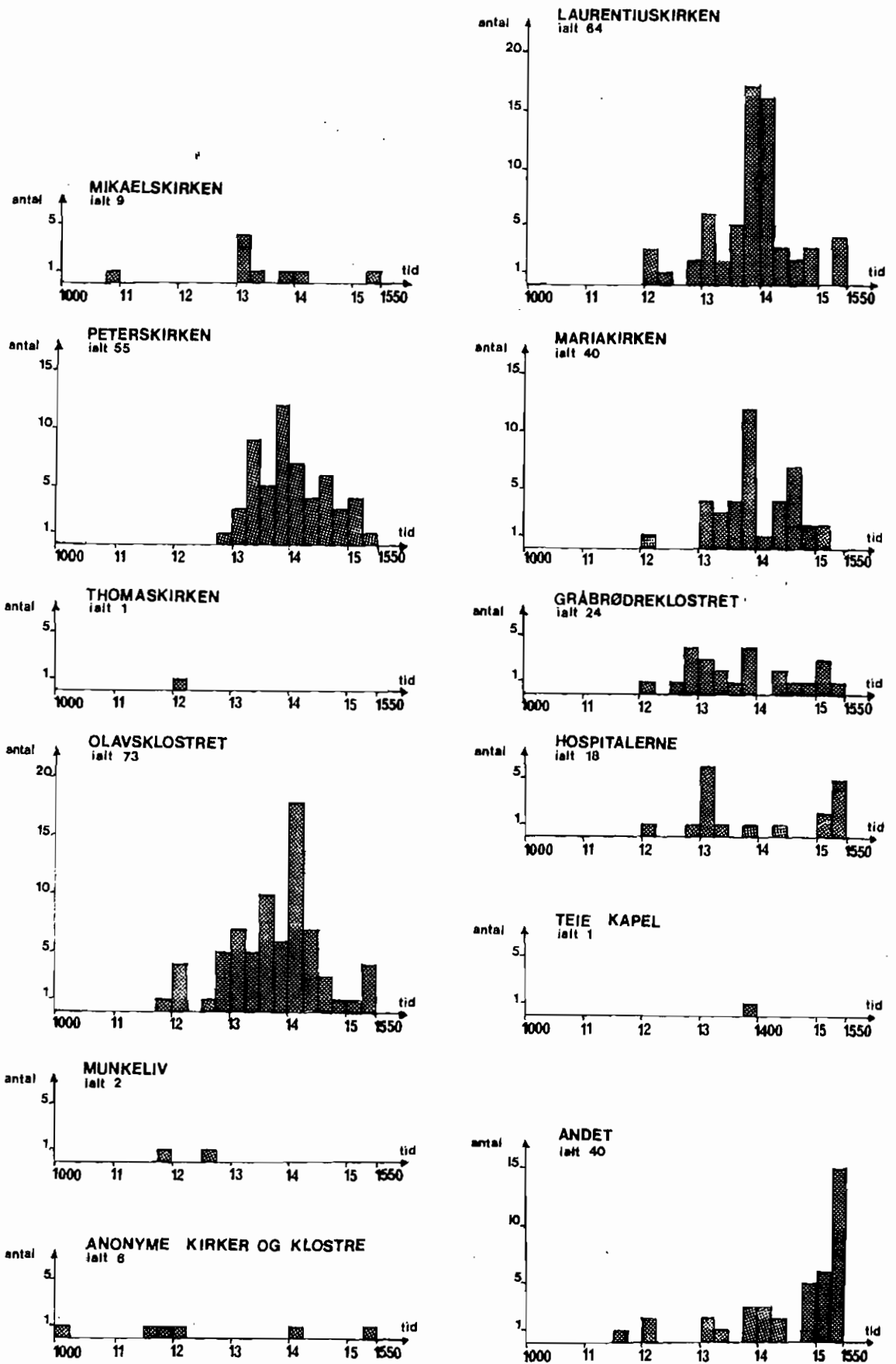


Fig 38. De kirkelige institutioner i Tønsberg: De skriftlige kilder til 1550 fordelt på 25-års perioder.



**Bilag 2: Arkæologiske kilder til og med 1982**

Denne oversigt over de arkæologiske kilder vedrørende de kirkelige institutioner i Tønsberg er udarbejdet i 1982 med udgangspunkt i "Registrering av middelalderens Tønsberg" fra 1973-75 ved en ny gennemgang af arkiver og samlinger. Oversigten omfatter tiden til og med 1982.

Kilderne er systematiseret først efter institution og dernæst kronologisk. Opdelingen følger oversigten i afsnit 3, hvor institutionerne præsenteres.

Da materialet er meget uensartet i karakter og omfang er oversigten tilsvarende ujævn i sin information. Generelt er den mest udførlig for de ældste kilder. Den er så vidt mulig fuldstændig, men omfatter kun fund/kilder, som kan knyttes til én bestemt institution - ikke f eks bygningsdele uden provinziens.

**Mikaelskirken:**1 Beskrivelse 1750:

Om St Michaels Kirke: "Man kan endnu paa Slots=Bierget ikke allene see hvor bemældte Kirke har staaet, men og af Murene, som staae tilbage, tydelig bemærke, at det har været en Kaars=Kirke, ikke af ret stort Begreb": Müller 1750 s 33

2 Jagttagelser 1823:

Planskitse over Slotsfjeldet med følgende forklaring: "Ved b findes en anden Gruushob, der synes at betegne Stedet, hvor St. Michaels Kirke har staaet, ligesom Steengjærdet (tilvenstre) synes at være Levninger af Kirkegaardsmuren": Klüwer 1823 efter Johnsen 1929 s 142

3 Fund 1831:

UO C 423: Kløverbladformet hvælvsten af tegl.

UO C 424: Nøgle af jern.

Fundoplysn: "blandt Ruinerne af St. Michaels Kirke paa Bjerget ovenfor Tunsberg".

Henvisn: Johnsen 1929 s 329

4 Beskrivelse 1866:

"Paa Slotsbjerget sees tæt ved det nye vagttaarn grunnvollen af én langkirke, som har været omtr. 25 alen fra øst til vest og formodentlig er en levning af den Mikaelskirke": Nicolaysen 1862-66 s 189

"Ved Slotsbjerget (s. 189) kan mærkes, at grunnvollen af Mikaelskirken, der også nævnes i Haakon V's testament af 1312-1319, skal være 40-50 alen lang": Nicolaysen 1862-66 s 768

5 Fund 1866:

UO C 3968: 4 formsten af tegl.

Fundoplysn: "fundne ved Tønsberg, dels paa Slotsbjerget i to derværende Grushobe, der uden tvivl er Levninger af Mikaelskirken og" - "No 5-7 og rimelig ogsaa 8 fra Kirkeruinen".

6 Udgravning 1878:

Dokumentation fra Hakon Thorsens udgravning er to tegninger i RaCe dateret nov 1878: 1 Grundplan, langsnit og tværsnit, skala 1:100. 2 Plan og snit af vindeltrappe, plan af tværskibsapside og opmålinger af profiler og formsten, skala 1:25, 1:50 og 1:5. Tegningerne er kopieret af Fredrik Pettersen 1898: VF 5786-5787

Henvisn: FNFMBÅ 1878 s 368-69, Johnsen 1929 s 144, 148, 152-53

7 Fotografi 1919:

- Postkort af "Kirkeruinene 1919": RaCe
- 8 Beskrivelse 1926 (?):  
Johan Meyers beskrivelse med tre rekonstruktionstegninger:  
Johnsen 1929 s 145-54
- 9 Fund 1943:  
VF 3174: Stenøkse.  
Fundoplysn: "Øksen ble funnet på Slottsfjellet nær Mikael-  
skirkens vestmur under det tyske befestningsarbeide sommeren  
1943".
- 10 Fotografier 1945:  
2 fotografier fra oprydningen i 1945 taget af Cato Enger:  
RaCe
- 11 Plantegning 1945:  
"Skisse over de tyske militæranlegg på Slottsfjellet i  
Tønsberg" i skala 1:250 dateret 27 juli 1945 ved John  
Horntvedh.
- 12 Restaurering 1947-48:  
1 Plantegning af ruinen i skala 1:50 målt nov1947. Usigne-  
ret, men utvivlsomt af Cato Enger. 2 Langsnit af ruinen i  
skala 1:50 udateret og usigneret, men utvivlsomt i 1947 af  
Cato Enger. 3 40 fotografier af ruinen efter restaureringen  
taget af Cato Enger. 4 Fischers dagbogsnotat: "Jeg så op på  
Konserveringene av Mikaelkirken - etter min mening for  
meget gatestein - Det var næsten for dårlig". - "Hele  
sydmuren i koret f.eks. er jo tidligere restaurert uten spor  
av forskjell mellom gammelt og nytt": Fischers dagbog V 11  
juni 1948 s 81-82
- 13 Planopmåling 1982:  
Opmåling af ruinen i skala 1:50 ved Jes Wienberg i 1982:  
Felttegning i RaTbg, forenklet rentegning i RaCe

### Laurentiuskirken:

- 1 Maleri 1747:  
Tønsberg og Jarlsberg hovedgård malet af Johannes Rach: VF  
Henvisn: Johnsen 1934 s 243
- 2 Beskrivelse 1750:  
"Laurentii Kirke er og en Steen=Bygning, 53. Skridt lang og  
25. Skridt breed. Den har mange umaadelig tykke Pillere, som  
gjør, at den baade er vanskelig at predike udi", - "Den har  
et ansseligt stor Chor, og bestaar af 3 Gange neden for  
Choret. Af hvilke den middelste er stor, men de paa Sideren  
smaa og smale. Paa Siderne er der nogle Steder Hvelvinger  
imellem Pillerne, men ellers har og denne, som Frue Kirke,  
Loft, hvilket dog overalt er smukt malet". "Ved denne Kirke  
er udi en Grund=muret Tilbygning de Langers Begravelse".  
"Nederst i Kirken, ved den store Kirke=Dør paa venstre  
Haand, naar man gaaer ud af Kirken, er et lidet Capel, hvor  
nu Kirkens Materialier forvares. Derinde ligger Bisp Torkild  
af Opsloe begravet. Hand døde Anno 1294." - "Paa høyre Haand  
ved samme Kirke=Dør, er de Oxenløvers Begravelse." - "Midt  
paa, som sædvanligt i Norge, har denne Kirke et temmeligt  
høyt Taarn og Spir, som dog, siden den afbrændte, er meget  
lavere end tilforn, og kun takt med Bræder. Anno 1683. den  
5. Octobr brændte Laurentii Kirke for saa vidt den brände  
kunde." - "Den har nu kun Steen=Tag, uden paa den aller-  
yderste Runddel af Choret, som er Bly=tækket. Paa samme  
Runddel findes med store Jern i Muren indslaget, det  
Aars=Tal 1622, med hvad samme skal betyde er mig ikke

egentlig bekiendt, dog, siden jeg har hørt, at Kirken, i Begyndelsen af forrige Seculo, skal være antændt af Lyn=Ild, tænker jeg, at det har været samme Aar": Müller 1750 s 79, 82-84

3 Maleri 1770:

Prospekt af Tønsberg malet af L Hoffmann: Norsk Folkemuseum, Oslo. Kopieret i akvarel - VF 1178, og i tegning af A Eliesen i 1815 - VF 2291.

Henvisn: Johnsen 1934 s 1

4 Planopmåling 1797-1814:<sup>280</sup>

Opmåling i skala 1:140 af Martin Friedrich Arendt (1773-1823) fundet blandt hans efterladte papirer: Nationalmuseet, København

Henvisn: Lange 1968 s 117-22

5 Tegning af gravsten 1797-1814:

Tegning blandt Arendts papirer: Majuskelindskrift hvor begyndelsen mangler: "PRESTER : ER : A(ND)ADESZ : OA ER : LIDIT : VAR : FRA : BVRD VARD : HRA : IHV : XPI : M : CC +". I oversættelse: "præst som døde da der var gået fra vor herre Jesus Kristus fødsel 1200 år": Kopieret VF 4747

Henvisn: Gjessing 1913 s 94

6 Bykort 1803-14:

Bykort med forenklet lokalisering af kirken fra perioden 1803-14, bygningen af Teie Hovedgård og Laurentiuskirkens nedrivning, i skala ca 1:8000: Kopi i VF

7 Iagttagelser 1823:

Planskitse af kirken med følgende forklaring om Laurentiuskirken: "stod endnu i 1810, men var, uagtet dens massive Murer, saa brøstfeldig, at den i Aarene 1811-1814 blev nedbrudt. Sporene af dens Grundmure i Forbindelse med, hvad endnu levende Personer vide, udbringe, at den har haft den Form og Udstrækning, som tegningen Nr. 12 Litr. A viser. Taarnet har hvilet paa de 4 svære Piller e.e.e.e. Kirken har haft tre Indgange, to mot Syd ved g og h, en Hovedindgang mod Vest ved i; d. benyttedes som Sacristi; a. var et Kapel, hvor endnu en Steenhelle, 5 Alen lang og 3 Alen bred, dækker Graven for Bisp Thorkild af Opsloe, død 1249; b. har været Begravelsessted for Familien Lange": Klüwer 1823 efter Johnsen 1929 s 179-80, planskitzen i Kgl Videnskaberne Selskap, Trondheim

Henvisn: Lange 1968 s 117-22

8 Tegning 1823 (?) :

Tuschtegning af kirken antagelig af Klüwer.

Henvisn: Klüwer 1823 s 33, Johnsen 1929 s 178

9 Fund 1832:

UO C 492: Teglsten med runeindskrift.

Fundoplysn: "Funden blandt Ruinerne af St. Laurentii Kirke i Tunsberg.

10 Fund 1833:

UO C 602: Kistebeslag af messing.

UO C 603: Låsbeslag til emaljert skrin.

UO C 604: Emaljeret Kristus-figur.

UO C 605: Emaljeret Johannes-figur.

Fundoplysn: "fundne paa Laurentii Kirkegaard i Tunsberg".

Henvisn: Johnsen 1929 s 179-81

11 Møntfund i eller før 1855:

---

280 Efter 1797 da Arendt kom til Norge og før kirkens nedrivning.

- UMK: 9 guldnobler og 2 gylden fra perioden 1377-1423 nedlagt etter 1402.  
Henvisn: Skaare 1982 s 9
- 12 Møntfund i sidste halvdel af 1850'erne:  
UMK: Skattefund af 364 brakteater og 22 fragmenter fra Håkon Håkonssons tid.  
Henvisn: Holst 1950, Skaare 1971 s 13-18, 1982 s 8-9
- 13 Møntfund 1876:  
UMK 1274: Sølvmynt fra 1530.  
Fundoplysn: Løsfund fra domkirken.
- 14 Undersøgelse 1939:  
Murrester under den nuværende domkirke iagttaget af Gerhard Fischer: Gerhard Fischers dagbog V s 45-54, 1-3 marts 1939, GFa
- 15 Bygningsdele:  
VF: 2 granitkapitæler og 1 dekoreret bygningssten.  
Fundoplysn: "Har antageligvis tilhørt St. Laurentii kirke i Tønsberg."  
Henvisn: Katalog 1909 nr 613-615, Johnsen 1929 s 179, 183
- 16 Bygningsdele:  
Granitkvadre i Storgaten i diget foran Tønsberg domkirke antagelig fra Laurentiuskirken.

### Peterskirken:

- 1 Beskrivelse 1750:  
"Hvor den har ligget er og ikke endnu ubekendt. Det samme Steds staaer nu en Hest=Mølle, og seer man under samme et Stykke af den gamle Kirke=Muur, som er brugd for Heste=Møllens Bygning":<sup>281</sup> Müller 1750 s 30
- 2 Ligkister 1842:  
"Paa den saakaldte Grenager gaards Tomt<sup>282</sup>, hvor man i September Maaned 1842, ved Opgravningen og Udvidelsen af en Brønd, stødte paa hele Ligkister, hvoraf een befandtes at være omtrent 6 1/2 Fod lang, og i disse Ligkister laae endnu hele Beenrader af Mennesker": Tønsbergs Tidende No 73, 12 sep 1842 efter Müller 1750b note 1 s 51
- 3 Mur med grav ca 1875:  
"Fra troverdige hold i Tønsberg oplyses dessuten at da der omkring 1875 blev bygget en ny uthusbygning til nr. 126, nu nr. 67, i Øvre Langgate, støtte man ved graving i grunden mot nr. 125 (69) på en stor mur, i hvilken der fantes innsatt en kiste med skjelettet av et barn, antagelig i 12-14=årsalderen": Johnsen 1929 s 199-200
- 4 Stenfundament og menneskeben 1886:<sup>283</sup>  
"Fremkom ved gravning i mai 1886 for en tilbygning i hans gaard (no. 125 ved Øvre Langgade) et stykke af fundamentet af den gamle St. Petri kirke, der saaledes viste sig at have været af sten. Paa grund af nærstaaende bygninger lod fundamentet sig ikke forfølge videre, og der fandtes ellers

---

281 Ifølge brandtaksation 1767: Øvre Lang Gaden matrikel 159, senere Øvre Langgate 69

282 Øvre Langgate 67 jvf Johnsen 1934 s 439

283 Identisk med nr 3?

- kun en del menneskeben tæt ved muren men uden spor af kister": Nicolaysen 1886 s 147
- 5 Fund før 1909:  
VF 253: Kanonkugle.  
VF 501: Spænde.  
VF 985: Nøgle.  
VF 987: Nål.  
Fundoplysn: "fundet på St. Petri kirkes tomt".
- 6 Mur og måske begravelser 1924:  
"Tomten ved lille Kammegate (Frimurerlogen) - nr. 128 etc. på Krums kart<sup>284</sup>. Talte med arbejdsfolkene der. Der skal efter deres sigende være fundet en slags rullestensmur på langs over tomten (ca. NØ-SV?), ca. 1 m bred eller vel så det." - "Muligens begravelsesrester i nordvestre (?) hjørne": Gerhard Fischers dagbog I s 3, 4 aug 1924, GFa
- 7 Udgravning 1930:  
Undersøgelse af korbjørne og grave: "Innberetning fra udgravning på Peterskirken tomt - Øvre Langgate 65 - i Tønsberg januar 1930" ved Gerhard Fischer apr 1931 med planoversigt 1:200 og plan og snit 1:50, RaCe. Cato Engers dagbog II s 46-70, 7-10 jan 1930, RaCe. Gerhard Fischers dagbog III s 60-72, 27 dec 1929 - 7 jan 1930, GFa.  
Henvisn: Fischer 1930a, 1930b
- 8 Skeletfund og murhjørne 1965:  
Mange skeletter blev påtruffet ved grundarbejder for Øvre Langgate 69 og 71 og et "murhjørne med fint hugget og delvis profileret sten, som man samtidig skal ha støtt på under graving av en grøft litt nordøst for den gamle nr. 69, som enda ikke var revet": Stenberg 1977.
- 9 Udgravning 1972:  
Undersøgelse af skibets vestdel og grave: "Rapport om undersøkelse i Peterskirken i Tønsberg i tiden 17. juli - 2. august 1972" ved Inger-Helene Vibe Müller januar 1974 med 3 plantegninger, 4 snittegninger og 43 fotografier. "Rapport på udgravning 2. august 1972" ved Håkon Christie okt 1972.  
Kirkens vestportal er genopstillet i VF.  
Henvisn: Müller 1973 s 9-12
- 10 Skeletfund 1981:  
6 skeletgrave undersøgt i Baglergaten 2-4. 3 var orienteret NØ-SV og 1 ØNØ-VSV. De tilhørte fase 10, og 1 preliminær, ikke-kalibreret C-14 datering giver 1400+/-70 AD. Rapport under udarbejdelse ved Jan Brendalsmo.  
Henvisn: Lindh & Brendalsmo 1982a s 10-11

### **Mariakirken:**

- 1 Maleri 1747:  
Samme som Laurentiuskirken 1.
- 2 Beskrivelse 1750:  
"Vor Frue Kirke er bygd af Fiir=huggen Steen lang og smal. Dens Længde er 54. Skridt og dens Bredde 13." "I steden for Hvelving har den et simpelt Loft af Bræder, som, allene i Choret, er maled." "Ved denne Kirke er, udi en Grund:muret og hvelvet Tilbygning, de Budders Begravelse." "Og at den er meget ældre, end at den skulde være bygd i Kong Hagen Hagensens Tiid, giver det Aars=Tal tilkiende, som findes paa

- den mindste Klokke, som er MLXXVI. Altsaa er denne Klokke støbt i Kong Ole Kyrres Tiid, og følgelig Maria Kirke da været. Paa samme Klokke læses og følgende: En.Kloch.bin.-ich.geheten.dat.son.tto.Magebul.heben.mi.laten.geten.Her.-Gons.Michelson.Hans.Biske.C.L.S.Jos:Mat.Pug. Foruden denne har Frue Kirke en ypperlig stor Klokke med denne Incription: Campana.Ecclesie.Beate.Marie.Virginis.Tonsbergensis.Jhesus.-Anno Domini M.D.XXX." "Nu er der intet tilbage at sige om denne Kirke, uden at den har sit Taarn, som er ganske lidet, i den Vestre Ende, hvilket er rart at see i Norge, og at den er overalt takt med Bly": Müller 1750 s 75, 77-78
- 3 Maleri 1770:  
Samme som Laurentiuskirken 3.
- 4 Tre tegninger af gravsten ca 1800:<sup>285</sup>  
Tegninger af gravsten med majuskulindskrift blandt Arendts papirer påført oplysningen "S.Mariæ K, Tønsberg". Kopieret som VF 4747-4748:  
1: "+ HER : LIGGR : ION : (HEL)GE:SON B....:I:HL...PIPV".  
2: "+ HIC L(OCO TV)MVLATI : DUO : GVTENSES :+ (A)MBO FRATRES : VNVS : VOCABATUR : OLAWS : ALTER BO(TALA)VS ". ("Her er begravet to gotlendere, begge brødre, den ene het Olav, den annen Botolf.")  
3: "+ HER : LIGGER : VNDIR : THESSOM : STEIN(E E)YSTEIN : RAGNILDO : SVN : ER : (AN)DAD(IZ) : THA : (ER: LIDNI)R : VARO : FRA : BVRD(I VARS : HERRA : THVSVND : VE)TRA : CCC : XX." ("Her ligger under denne sten Eystein Ragnhildsson, som døde, da der fra vår herres fødsel var gått 1320 vintre.")  
Henvisn: Nicolaysen 1862-66 s 188, Gjessing 1913 s 98-99, Johnsen 1929 s 195-96
- 5 Udateret tegning:  
VF 6342: Farvelagt eksteriør-tegning af kirken af Johannes Bruu.
- 6 Reguleringskort 1822:  
"Kart over Tønsberg torv med omgivelser fra 1822." Originalen bortkommet, men gengivet i Johnsen 1934 s 439.
- 7 Iagttagelser 1823:  
Planskitse med følgende forklaring: " a Taarnfoden. b en rund Bue, som adskiller Kirken fra Choret. c en spids Bue, som deler Choret i 2de Afdelinger. d Buddernes Familie-Begravelse er nu nedreven og fyldt." "Dørene e.f.g. og h ere nu alle tilmurede. Alle Vinduer, som er 4 og anbragt paa Kirkens søndre Langside ere forandrede. Murene er næsten overalt 2 1/2 Alen:<sup>286</sup> Klüwer 1823 s 33-34
- 8 Brandtaksationen 1837:  
"Grunmuret Bygning, bestående af Gangen og Taarnet paa vestre Side ... med Blytag 10 1/2 Al Lang og 12 Al. Bred, 21 Al. høi; Kirken med Steentag, og 4 Fag Winuer, 32 1/2 Al. Lang, 17 1/2 Al. bred og 18 Al. høi, og Sakristieh med Steentag og 2 Fag Winuer, 20 1/2 Al. lang, 11 1/2 Al. dyb og 9 1/2 Al. høy": Brandtaksationen 14 juli 1837, VF pakke 46
- 9 Bykort 1847:  
"Kart over Tønsberg Bye og sammes Udmark" i skala 1:2000 af Reutz Holter: VF
- 10 Maleri fra 1850'erne:

285 Antagelig samtidig med Laurentiuskirken 4-5

286 1 alen = 62,75 cm

- Interiør-maleri fra koret af Vincent Stoltenberg Lerche: Johnsen 1952 s 412
- 11 Udaterede tegninger:  
Eksteriør-akvarel af kirken af C G Bruun samt flere formodentlig indbyrdes afhængige tegninger. - Johnsen 1929 s 190, 1934 s 155, 379, 1952 s 303
- 12 Udateret tegning:  
Interiør fra skibet af Ernst Emil Aubert: Johnsen 1929 s 194
- 13 Opmåling 1861:  
Grundplan, langsnit og tværsnit i skala ca 1:242 af Henrik Thrap-Meyer: RaCe
- 14 Fotografi før 1864:  
Tønsberg set fra Fagerheim fotograferet af Theodor Larsen. VF: foto 2761B.  
Henvisn: Thoresen 1978 fig 14
- 15 Avisartikel 1864:  
Artikel illustreret med et eksteriør-xylografi af kirken og med følgende oplysning: "Kirkens Længde er 56 Alen, dens Bredde kun 13": Illustreret Nyhedsblad nr 11, 13 marts 1864
- 16 Skeletfund 1880:  
"I disse Dage graves der paa dette Sted til Grundlæggelse af en Bazarbygning<sup>287</sup>, og atter kommer der - som ved tidligere Gravninger - adskillige afblegede Menneskeben for Dagen": Tønsbergs Blad 30 aug 1880 nr 102
- 17 Skeletfund 1912:  
"Der graves idag ret ut for indgangen til Tønsb. raadhus for nedlægning av de elektriske kabler. Under denne gravningen har man i formiddag fundet dele af 6-7 menneskelige skeletter. Der har i sin tid været kirkegaard": Tønsbergs Blad 16 sep 1912
- 18 Mur og grave 1920:  
"Ved gravning til kloakk over torvet i 1920 blottedes en del av kirkeskibets nordmur og tårnets sydmur samt en del av muren mellem tårn og skib. Ved denne og senere gravning i grunnen fantes mengder av menneskeben og rester av kister, særlig ved kirkemuren": Johnsen 1929 s 192-93 med planskitse
- 19 Apside og skeletdele fremgravet 1958:  
Murkerne og fundamenter af apside samt menneskeben afdækket under Øvre Langgate 42 i hvis mure der er røde granitkvadre. Indberetning med planskitse i skala 1:50 ved Bernt C Lange efter besøg 8 dec 1959: RaCe  
Henvisn: Vestfold Arbeiderblad 6 jun 1958 med foto
- 20 Møntfund 1959:  
UMK 690, 1036: 36 gylden fra 1400-tallet nedlagt efter 1431, antagelig i sidste halvdel af 1400-tallet. "Myntene ble funnet i en rest av den for ca. 100 år siden revne Maria-kirke, ant. i skibets nordmur. Muren her bevart i ett skift over sokkelen like under asfaltdekke på torget. Myntene lå i fugen mellom to steiner i den utvendige mur og kom fram da man med slegge knuste steinens bakkant": Rapport ved Cato Enger i brev 4 dec 1959 til UMK. Fundstedet er markert på Langes skitse (se nr 19) og på en planskitse i skala 1:500 ved Ola Øgar Svendsen, RaCe  
Henvisn: Skaare 1959, Svarstad 1960
- 21 Murfundament 1975:  
Sokkel og kvaderstenskifte med brandspor påtruffet i grøft

---

287 Matr 120 på Krum 1883

- 1,5 m ud for NØ-hjørnet af Torvet 1: Gravemelding Torvet 11/75, RaTbg
- 22 Skeletfund 1977:  
Overvågning bag Torvet 1: Gravemelding Torvet 33/77, RaTbg
- 23 Murfund 1980:  
Antagelig kirkegårdsmuren påtruffet: Gravemelding Torvet 14/80, RaTbg
- 24 Skeletfund 1981:  
3 eller 4 grave påtruffet: Gravemelding 47/81, RaTbg
- 25 Kirkeklokke:  
Gotisk kirkeklokke fra Mariakirken nu i Tønsberg Domkirke med minuskelindskrift: "Campana. Ecclesie. Beate. Maria. Virginis. Tonsbergensis. Jhesus. Anno. Domini. M.D.XXXIIII." Henvi-  
sen: Johnsen 1934 s 391

### Thomaskirken:

- 1 Iagttagelser 1823:  
"Paa bemeldte Bakke, Møllehaugen, især paa den søndre Ende, sees endnu tydelige Spor af mange Bygninger og Kjældere.- Det tydeligste af disse sees 18 Skridt i syd fra den søndre Kæmpehaug. - Her har været en Bygning fra N. og S. 16 Alen lang og 10 Alen bred med en Tilbygning mod øst af 12 Alens Længde og 10 Alens Brede": Klüwer 1823 s 36  
"Det af Klüwer beskrevne bygningsfundament, 18 skridt søndenfor den ovennævnte søndre gravhaug, maa nu være dækket af den husebygning, som i længere tid har staaet her. Sandsynligvis hidrørte disse levninger fra den Thomas kirke, der kun omtales en gang (i 1218, Haak. Haak. sag. kap. 34) og synes at maatte have ligget paa dette sted": FNFMBÅ 1870 s 128-29

### Gråbrødreklosteret:

- 1 Beskrivelse 1750:  
"Steden, hvor samme Kirke og Kloster har ligget, er endnu gandske vel bekiendt for alle her, efterdi der sammesteds er de Fattiges Kirke=Gaard, som kaldes: Graabrødre Kirkegaard": Müller 1750 s 31
- 2 Iagttagelser 1823:  
"Knap 100 Alen i N.O. fra vor Frue Kirke sees endnu en Deel av Graabrødre Kirkegaard, som til de sildigere Tiider er bleven benyttet til Fattiges Begravelse": Klüwer 1823 s 34
- 3 Skeletfund 1890:  
"Gråbrødre kirkegård lå på hjørnet av Torvgaten og Gråbrødregaten (tidligere Møllebakveien), hvor den omfattede tomtene til de nuværende gårder nr. 3 og 5 til Torvgaten og nr. 26 til Gråbrødregaten i deres helhet. Ved gravning i nr. 3 ca. 1890 kom tilsyne en hel mengde hodeskaller og andre dødningeben, levninger efter "de Fattiges Kirke=Gaard": Johnsen 1929 s 234  
"Im Frühling 1890 gelang es Barth 56 Schädel aus Tønsberg für unser Institut zu erwerben" - "seine Tønsberg-schädel bilden den Teil meines Materials, der aus dem Friedhof des Minoritenklosters dieser Stadt stammt": Schreiner 1939 s 2, 9  
"Vi kan tilføie, at en Kirkegaard - paa hjørnet af Torvgaten



og Møllebakveien -, Gr. No. 229<sup>288</sup> - delvis blev udgravet for nogle Aar siden til Bebyggelse af Grunden og Fyld derfra spredt over Byen, bl.a. endel kjørt op paa den gamle Sygehustomt": Tønsbergs Blad 28 aug 1896, Johnsen 1929 s 236

4 Fund 1896:

VF: Spidsoval seglstampe med person knælende for St. Katharina. Randinskription: "S'GARDIANI : T'/S. GERGENSIS, - S." (Tønsberg - Guardianens segl)

Fundoplysn: "fundet under Gravning paa den gamle Sygehustomt"

Henvisn: Tønsbergs Blad 28 aug 1896, Johnsen 1929 s 236

5 Fund før 1909:

VF 182: Tinknap.

VF 213: Kanonkugle af sten.

VF 502: Ringspænde af bronze.

Fundoplysn: "Funnet Gråbrødreklostrets tomt, Tønsberg"

6 Fund før 1909:

VF: Glaserede gulvfliser.

Fundoplysn: "fra Graabrødreklosteret. Fundet paa matr. - nr. 160."<sup>289</sup>

Henvisn: Katalog 1909 nr 14

7 Gravsten 1944:

VF 1287: Gravsten af sandsten med majuskelindskrift fra 1300-tallet fundet ved gravning i Gråbrødregaten 26.<sup>290</sup>

Henvisn: Molaug 1943-47 s 57-58

8 Bygningsrester:

Mundtlig oplysning om bygningsrester i Tjømegaten 6-8: Eriksson & Thoresen 1976 s 43

9 Skeletdele 1982:

Løsfund fra Øvre Langgate 57-59 med tegn på kraftig omrodning: RaTbg

10 Mur 1982:

Dele af mur i kalkbrug orienteret øst-vest påtruffet.- Gravemelding Øvre Langgate 55, 46/82: RaTbg

### Olavsklostret:

1 Skeletfund 1735:

Om Barfod Brødre Kirke: "Hvor denne Kirke har ligget er mig ikke egentlig bekjendt. Dog troer jeg, at den har ligget der, hvor Hr. Cancellie-Raad Plade nu boer, thi jeg erindrer vel, at da afgangne Hr. Capitaine Gabriel Christiansen, som tilforn beboede samme Gaard, lod Anno 1735 gandske omgrave Haugen, fandtes Grunden fuld af døde Menniskers Been, saa der ufeylbarlig har staaet Kirke og været Kirke=Gaard, og

---

288 Nu Torvgaten 5

289 Nu Gråbrødregaten 24

290 Ikke Gråbrødregaten 24 som oplyst i museumsprotokollen

samme maa have været denne Barfod Brødre Kirke":<sup>291</sup> Müller 1750 s 32

2 Beskrivelse 1750:

"St. Oles Kirke. Grunden af den samme kand vel sees udi en Hauge her i Byen": Müller 1750 s 29-30

3 Fund 1872:

UO C 5899: Nøgle af jern.

Fundoplysn.: "Funden i Tønsberg ved Gravning i Gaden udenfor Kjøbmand Bodins Hus, paa hvis Tomt den gamle St. Olafs Kirke skal have staaet i en Dybde af 6-8'".

4 Udgravning af kirken 1877-78:

Dokumentationen fra Hakon Thorsens udgravning er tre tegninger i RaCe og VF dateret nov 1878:

1 Grundplan og tværsnit i skala ca 1:192. 2 Plan og opstalt af piller og dør i skala 1:25. 3 Opstalt af "Ringmuren" og "Nedstyrtet Buestykke" i skala 1:25.

UMK 7, 8, 14, 15, 17: 9 mønter.

UO C 8017: Kam af bly. C 8328: Endebeslag.

UO C 8356: Gravsten med majuskellindskrift: "HER. LIGGER. ORMER. SIMVNERSVN. VNDIR. STEINI. NIDR. GVD. SIGNI. SAL. HANS. HERMVNDER. KEYPTI. MIK. I. GOTLANDE. + NOS. CVM. PROLE. PIA. DICAT. VIRGO. MARIA." ("Her ligger Orm Simonsson nede under stenen. Gud signe hans sjel. Hermund kjøpte mig på Gotland. Den hellige jomfru Maria velsigne oss og vår ætt.")

Gravsten uden indskrift.

UO C 8378: Lille metalklokke.

UO C 8379: Spore af jern.

UO C 8380: Rembeslag, kobberplader m m

"Ligeledes har man udenfor Muren i en Hob fundet flere Skeletter": Tønsbergs Blad 10 apr 1877

"Efter de Ben, som man har stødt paa rundt om Kirken, synes denne at have været helt omgivet af Kirkegaarden": Tønsbergs Blad 7 sep 1877

Henvisn: Frölen 1910-11 II p. 10-15 med anvendelse af Thorsens forsvundne notater. FNFMBÅ 1876 s 203, 1877 s 24-25, 288, Johnsen 1929 s 214-15, 290, 330, 466, Morgenbladet nr 104A 17 apr 1877, nr 243A 4 sep 1877, Tønsbergs Blad 20 apr 1877, 11 sep 1877

5 Fund 1883:

UO C 11665: Jernkniv.

Henvisn: Johnsen 1929 s 49 ("fra Olavsklostrets gamle tomt ved Storgaten")

6 Mur og skeletter 1912:

"På St. Olavsklostrets gamle tomt graves for tiden for den nybygging, som skal oppføres der av Kjeldsen og Svendsen. Man har funnet levninger av en mur, skjeletter, bl.a. et kranium med to tydelige huggsår i pannen, glasskår, potteskår, tøy m.m. Tydelige spor sees av klosterbranden i 1536": Tønsbergs Blad 1 juni 1912

7 Udgravning af kirken og byggeplaner 1928:

Rapport over prøvegravninger okt 1928 ved Gerhard Fischer dateret 29 nov 1928 med 15 fotografier og 3 tegninger:

---

291 Ifølge Müller 1750 i udgave 1842 note 3 s 54: "Barfod Brødres Kirke har følgelig været beliggende paa Tomten til forhenværende Byfoged Hammers, nu Bagermester Lunnevigs Gaard." Hammers gård lå ifølge Johnsen 1952 s 254 i Storgaten 19 og en del af nr. 18.

- 1 Skematisk oversættelse af Thorsens plan fra 1878 til skala 1:100.
- 2 Situationsplan med husene i 1928 i skala 1:100.
- 3 Plan over prøvegravning okt 1928 i skala 1:100: RaCe, Gerhard Fischers dagbog III s 8-16, 27-41, 45-48, 50, 24 juli - 14 sep, 7 - 13 okt, 12 nov 1928, 22 marts 1929, GFa Henvisn: Tønsbergs Blad 11 okt 1928, Tidens Tegn 17 sep 1928, 8 feb 1929, Tønsbergs Blad 4 feb 1929, Fischer 1928
- 8 Murfund 1959:  
Mur fundet ved gadearbejde ud for Storgaten 19 marts 1959 og dokumenteret med situationsplan i skala 1:500 og 2 fotografier: RaCe
- 9 Opmåling af kirken 1963:  
Grundplan af skibets østdel, kor, sakristi og apsis i skala 1:50 ved Cato Enger: RaCe
- 10 Fremgravning og restaurering af kirken 1964-65:  
Indberetninger 17 juli og 21 sep 1964 med 41 fotografier ved Bernt C Lange: RaCe
- 11 Opmåling af kirken 1965:  
Grundplan i skala 1:50, opstalt af koråbningen i skala 1:50 og sokkelprofiler 1:1 ved Oddbjørn Holtan dateret juni 1965: RaCe
- 12 Udgravning i kirkens kor 1967:  
Indberetninger 20-21 juni, 26-27 juni og 18-19 juli 1967 med skitse og plantegning af hellegrav i skala 1:50 og 34 fotografier ved Bernt C Lange og Cato Enger: RaCe  
UMK 1042: 1 brakteat fra Håkon VI (1355-80) mellem to heller i kanten af graven og 1 ubestemmelig mønt i højre mundvig af skelet fra graven.  
Brev 6 sep 1967 om knoglerne og brev 2 maj 1968 om mønterne: RaCe
- 13 Opmåling af kirken 1967:  
Grundplan i skala 1:50 ved Einar Ridderstrøm dateret 1 okt 1967: RaCe
- 14 Fotografier af kirkeruinen 1968:  
8 fotografier ved Arne Madsen: RaCe
- 15 Udgravninger i kirken 1969 og 1970:  
Rapport "Undersøkelse af Olavskirken i Tønsberg 1964, 1967 og 1969" ved Øivind Lunde dateret feb 1970 - som ikke omfatter gravningen maj-juni 1970 - med 166 s-h fotografier og 51 farvedias samt en række tegninger:  
1 Rekonstrueret grundplan på grundlag af undersøgelserne ved Thorsen 1878, Lange 1964-67 og Lunde 1969-70 i skala 1:200 dateret 1 aug 1970.  
2 Grundplan 1:200 ved Lunde uden datering.  
3-37 9 plantegninger i skala 1:50, 10 plantegninger 1:20, 13 snittegninger 1:20 og 1 snittegning 1:10 av udgravningsresultaterne samt 2 sokkelprofiler etter Holtan 1965.  
38 Tegning af gravsten fundet 1969 over en grav syd for nordportalen i nordre omgang: RaCe  
UO C 32548-32551 fra 1969 ialt 28 fund samt 83 fund fra 1970.  
UMK 1104: 4 mønter, brev 15 juli 1970: RaCe  
Henvisn: Lunde 1971b
- 16 Udgravning på Essotomten 1970:  
Rapport overudgravningen i Storgaten 16-18 sep 1970 ved Øivind Lunde dateret okt 1970 med 1 oversigtsplan i skala 1:500, 3 plantegninger 1:100, 9 snittegninger 1:20 og 1 snitskitse samt 30 s-h fotografier og 76 farvedias: RaCe  
UO: 183 fund.

- 17 Udgravning på Essotomten 1971:  
Foreløbig rapport over udgravningen i Storgaten 16-18 juni-  
aug 1971 ved R D Carr med en række felttegninger, 113  
s-h fotografier og 65 farvedias.  
UO C 33451: 440 fundkort.  
Henvisn: Lunde 1971a

### Stefans hospital:

- 1 Beskrivelse 1750:  
"Syden for Byens nu værende Strekning har allene ligget et  
Hospital" - "hvoraf Grunden, den Dag i Dag er, kaldes  
Spitalet. Rudera af den der standne Grund-murede Bygning har  
jeg, i min Tiid her, seet; men Stedets Eyere eller Leyere,  
som der pløyer og saaer, har nu næsten ryddet alting bort,  
saa intet deraf er til syne." - "Man kand og endnu, nogle  
faa Skridt fra Grunden, hvor Hospitalet har staaet, paa den  
Nordre Side, see en temmelig stor Fiirkant af store Kampe=  
Stene, som har været lagd til Grundvold for en Kirke=Byg-  
ning, og der maa vist nok denne St. Stephans Kirke have  
staaet": Müller 1750 s 4, 33

### Teie kapel:

- 1 Beskrivelse 1750:  
"At dette Olafs Kloster har ligget der, som Gaarden Teye nu  
staaer, er klart nok deraf, at samme Olafs Kloster kaldes i  
en gammel Matricul, Teye Bispegaard." - "Man ser endnu ved  
samme Gaard Levninger af Kloster=Murene": Müller 1750 s 33
- 2 Iagttagelser 1823:  
Planskitse med følgende forklaring: "Ved A har været en  
langagtig firkantet, i Nord og Syd opført Bygning, 35 Alen  
lang, 18 Alen bred, bygget af Graasten. Over Jordan reise  
sig indtil en Høide af to Alen kun de ved a og b betegnede  
Murstumper; men under Jordan findes Spoer af de ved punkter  
betegnede Mure. Under Jordan findes ligeledes Spoer af en  
Bygning, der har havt den Figur som den punkterede Kontur B  
viser. Af denne i Øst og Vest anlagte Bygning, som rimelig-  
viis har været Klosterkirken, er over Jordan kun tilbage det  
med a betegnede Stykke Muur, 12 Alen langt, 2 Alen høit":  
Klüwer 1823 efter Johnsen 1929 s 242, original i Kgl  
Videnskabernes Selskap, Trondheim
- 3 Fund 1904:  
UO C 21712: Signet af messing med bomærke og minuskel-  
indskrift.  
Fundoplysn: "F. i jorden paa Teie hovedgaard, nøterø."
- 4 Murrester 1928:  
"Ved gravning for vannledning til marinens undervannsbåter i  
juli 1928 støtte man straks i nordvest for den nuværende  
hovedbygning på to parallelle 1 1/2 meter brede grunnmurer  
av gråsten, som i henhold til major Klüwers ovenfor citerede  
meddelelser tør antas å hitrøre fra den gamle bispekirke. I  
murene fantes også rester av teglsten av samme eller  
lignende art som den der kjennes fra Slottsfjellet": Johnsen  
1929 s 243 med gengivelse af planskitse med murresterne i  
skala 1:200 ved Hans Karlsen dateret juni 1928  
Henvisn: Tønsbergs Blad 14 juni 1928
- 5 Undersøgelse 1943:

Fund af murer ved tyskernes gravning. Rapport ved Cato Enger dateret 4 juni 1943 med 2 plantegninger i skala 1:100, 1 opmåling af en formsten i tegl 1:5 og 22 fotografier: RaCe

6 Besigtigelse 1949:

"Rådmann Rørholt tok forleden en inspektionstur til stedet og konstaterede at tyskerne har gravet sig like inn på ruinrestene i haven slik at ruinene flere steder er blitt blottlagt" - "og under terrassene finner man også mange ruindeler": Tønsbergs Blad 10 jan 1949

7 Murfund 1978:

Mur orienteret NNV-SSØ afdækket i grøft: Gravemelding Teie 15/78, RaTbg

**Bilag 3: Vægtterruten**

Vægtterruten kendes i to varianter fra Magnus Lagabøters bylov ca 1280, begge nedskrevet i første fjerdedel af 1300-tallet:

Codex Tunsbergensis:

"Tha skulu their hittaz uidar Lafranz kirkiu i Tunsbergi. skulu tveir ganga that æfre vm Bardar gard ok hittaz a torgeno. en hinir sem eftir streteno gengo skulu tha vm snuaz. skulu ganga vpp vm Amundar gard sua æfra med brædra garde. en hinir skulu ganga med æfra strete oc hittazt uidar nedra gardslidi a Olafs kirkiu gards. en their sem tha gengo æfra skulu ganga nordar hinir nidar a bryggiur. oc skulu their finnast a huarium almenningi æfra uegh oc ned(r)a oc skulu æpa".

Johnsens (1929) oversættelse: "Da skal de møtes ved Lavranskirken i Tønsberg; to skal gå den øvre vei om Bårdsgård og treffes på torvet; men de som gikk efter Stredet; skal da vende om; de skal gå op om Amundgård og videre opover langs Brødregården; men hine skal gå langs det øvre strede og møtes ved den nedre inngang til Olavs kirkegård; men de som gikk den øvre vei, skal gå nord efter Stredet, og de andre ned på bryggene, og de skal treffes på hver almenning, som går tvers over byen vår, og de skal rope".

Stockholm Codex:

"Tha skullu dæir hittast a krossenom. skullu .ij. ganga sudr til Olafs kyrkiu oc aftær um bryggiur. enn adrær .ij. skullu ganga norðr till Lafrans kyrkiu oc upp till Smidiu buda. oc sva nidr aftær a torget. oc finnast aller at Lafrans kyrkio".

Johnsens (1929) oversættelse: "skulde vaktmennene møtes ved Krossen, 2 skulde gå sør til Olavskirken og tilbake om bryggene, andre 2 skulde gå nord til Lavranskirken og op til smiebodene og derfra tilbake ned på torvet, hvorpå alle 4 skulde treffes ved Lavranskirken".<sup>292</sup>

---

<sup>292</sup> NGL II s 241 note 28, Johnsen 1929 s 342

**Bilag 4: Gårde i Peterskirkens og Mariakirkens sogne**Peterskirkens sogn:

"Prestegardenom":	DN V 97 (1333), XI 112 (1407)
"Husswikum":	DN XI 59 (1369), XI 253 (1485), XI 629 (1535)
"Krunu":	DN III 397 (1375)
"Raudhældo":	RB s 195 (1399)
"Gresgardin":	DN II 749 (1442), II 633 (1414)
"Gotlawghehws":	DN III 869 (1465), XVIII 96 (1474)
"Haralden":	DN I 924 (1479)
"nørre gardin Guttegard":	DN IV 1047 (1507)
"Rawden":	DN XI 290 (1510)
"sødre Skultten":	DN XI 288 (1510)

Mariakirkens sogn:

"Ionsgarde":	DN XI 70 (1384), I 489 (1384), XI 186 (1447)
"Gauta garde nedre stowonne":	DN XI 70 (1384), VII 343 (1405)
"Brattenom":	DN XI 184 (1446), XI 227 (1470)
"Pædher Lyneborgx gardh":	DN XI 203 (1456)
"Boltztupt":	DN XI 215 (1464)
"prestegordhen Styngssgaar":	DN V 763 (1450), XI 302 (1516)

**Bilag 5: De kirkelige institutioners ejendomme**

Det skal her gives en oversigt over størrelsen og placeringen af de kirkelige institutioners ejendomme i senmiddelalderen ifølge Håkon V Magnussons gave 1317 til Mikaelkirken, biskop Eysteins jordebog 1396-99 og registeret over Stefans hospitals gods i 1445 (fig 39-45).<sup>293</sup>

"Ejendom" anvendes her om både gårde og gårdparter på landet og i byen, huse, møller, fiskeri, enge etc. hvor et stedsnavn nævnes. Antallet er fremkommet ved en optælling af stednavne og yderligere opdeling i f. eks. østre og vestre gård, der således tæller med hver én ejendom.

Oluf Rygh's Norske Gaardnavne I-XIX (1897-1936) muliggør en præcis placering i terrænet af de fleste ejendomme. Forbehold må dog tages for at Rygh kan have forvekslet og fejlplaceret ejendomme.<sup>294</sup> De ejendomme, som ikke har kunnet stedfæstes, er enten helt forsvundne navne eller almindelige navne uden oplysninger om sogn eller egn. Ved Mikaelskirkens ejendomme er dog Johnsens (1905) identifikationer fulgt.<sup>295</sup>

Rygh's sogneinddeling anvendes og den moderne fylkesinddeling. På kortene markerer tallene i cirklerne antallet af gårde i et sogn, og cirklerne er placeret over kirken.

**Mikaelkirken (gave 1317):**

	sogn:	antal:		sogn:	antal:
Bohuslän:	Bro	13	Bohuslän	Håby	2
	Tossene	13		Lyse	2
	Brastad	9		Boknäs	1
	Askum	8		Grinderöd	1
	Kville	7		Röre	1
	Sveneby	5		Skee	1
	Tanum	5		Skredsvik	1
	Berfendal	3	Østfold:	Råde	1

**Laurentiuskirken 1396-99:**

	sogn:	antal:		sogn:	antal:
Vestfold:	Tjøme	16	Vestfold:	Tjølling	6
	Sandeherred	15		Undrumsdal	6
	Nøtterøy	14		Fon	5
	Skjee	13		Sande	4
	Slagen	13		Vivestad	4
	Ramnes	12		Andebu	3
	Våle	11	Østfold:	Rygge	1
	Borre	10		Råde	1
	Sem	7		Enningdalen	1
	Stokke	7		Ingedal	1
	Nykirke	6		Moss	1
	Berg	1		Spydeberg	1
	Hillestad	1	Telemark:	Hollen	2
	Kvelde	1		Sannikedal	2

<sup>293</sup> DN III 110 (1317), RB s 181-211 (1396-99), DN IX 295 (1445)

<sup>294</sup> Se afsnittet om sogneinddelingen

<sup>295</sup> Rygh 1897-1936, Johnsen 1905 s 104-06



Vestfold:	Styrvold	1	Telemark:	Slemdal	1
	Svarstad	1	Buskerud:	Bakke	1
	Tanum	1		Hurum	1
	Botne	3		Røken	1
	Hedrum	3		Tranby	1
	Hof	2	Akershus:	Asker	1
	Kodal	2	Bohuslän:	Hogdal	1
	Arendal	1	Hedmark:	Ottestad	1
	Vassås	1	Hordaland:	Vinje	1
Østfold:	Onsø	2	Oppland:	Gausdal	1
	Berg	1	V Agder:	Spind	2

**Peterskirken 1399:**

	sgn:	antal:		sgn:	antal:
Vestfold:	Våle	10	Vestfold:	Tønsberg	2
	Slagen	8		Arendal	1
	Sandeherred	7		Botne	1
	Nøtterøy	6		Høyjord	1
	Ramnes	6		Kvelde	1
	Skjee	5		Sande	1
	Undrumsdal	5	Østfold:	Glemminge	1
	Stokke	4		Onsø	1
	Svarstad	3		Ullerø	1
	Tjøme	3	Telemark:	Eidanger	2
	Borre	2	Buskerud:	Haug	1
	Sem	2	Oppland:	Gran	1
	Tanum	2			

**Mariakirken 1399:**

	sgn:	antal:		sgn:	antal:
Vestfold:	Nøtterøy	14	Vestfold:	Svarstad	1
	Sandeherred	10		Tjølling	1
	Stokke	8		Undrumsdal	1
	Slagen	5		Vaale	1
	Ramnes	4	Østfold:	Råde	6
	Sem	4		Ullerø	2
	Tjøme	4		Onsø	1
	Skjee	2		Våler	1
	Nykirke	1	Akershus:	Nes	2

**Olavsklostret 1399:**

	sgn:	antal:		sgn:	antal:
Vestfold:	Sem	36	Vestfold:	Ramnes	8
	Slagen	18		Stokke	8
	Nøtterøy	14		Hedrum	7
	Sandeherred	13		Undrumsdal	7
	Arendal	10		Borre	5
	Skjee	5	Østfold:	Rokke	1
	Sande	4		Rygge	1
	Kvelde	3		Skiptvet	1
	Tjølling	3		Skjeberg	1
	Våle	3		Spydeberg	1
	Nykirke	2	Buskerud:	Haug	3
	Andebu	1		Nykirke	2
	Høyjord	1		Bakke	1
	Tjøme	1		Nedre Eiker	1
	Vivestad	1	Bohuslän:	Hogdal	1

Østfold:	Onsø	6	Bohuslän:	Kville	1
	Tune	3	Telemark:	Sannikedal	1
	Hvaler	2		Skåtø	1
	Ingedal	2	Akershus:	Asker	1
	Eidsberg	1			

**Laurentii hospital 1399:**

	sogn:	antal:
Vestfold:	Nøtterøy	19
	Sandehherred	7

**Stefans hospital 1445:**

	sogn:	antal:		sogn:	antal:
Vestfold:	Sandehherred	7	Østfold:	Onsø	9
	Tjølling	5		Rygge	9
	Tanum	4		Moss	5
	Andebu	3		Ullerø	4
	Skjee	3		Torsnes	2
	Berg	2		Hovin	1
	Hedrum	2		Råde	1
	Svarstad	2		Skjeberg	1
	Undrumsdal	2		Tune	1
	Vivestad	2		Varteig	1
	Arendal	1	Buskerud:	Haug	8
	Høyjord	1		Nedre Eiker	3
	Ramnes	1		Bragernes	1
	Stokke	1		Flå	1
Telemark:	Bamle	4		Nykirke	1
	Eidanger	1		Skoger	1
Oppland:	Skjåk	1		Tranby	1
	Tretten	1	A Agder:	Valle	1
	Vågå	1			

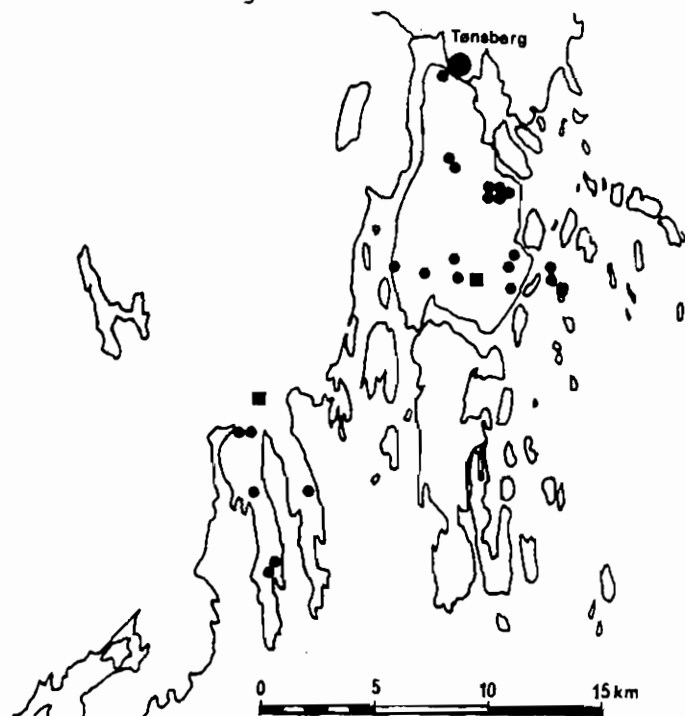


Fig 39. Laurentii hospitals ejendomme 1319-20 og 1339. 27 ejendomme fordelt på 2 sogne, hvoraf 26 kan placeres nøjagtigt efter Rygh 1897-1936.

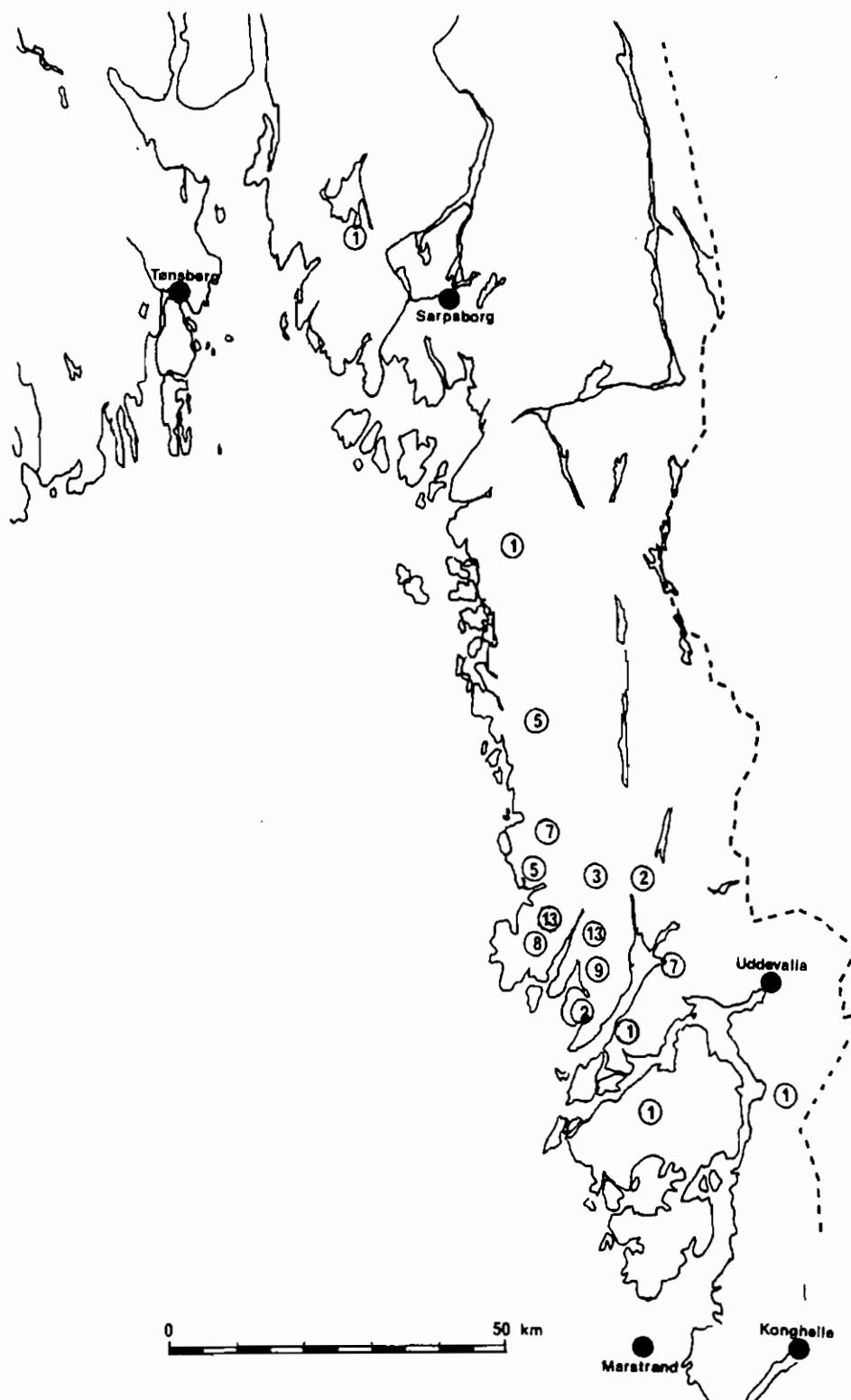


Fig 40. Håkon V Magnussons gave 1317 til Mikaelkirken i Tønsberg ifølge DN III 110. 73 ejendomme fordelt på 16 sogne, samt 21 som ikke kan stedfæstes. Identificeret efter Johnsen 1905 s 104-05.

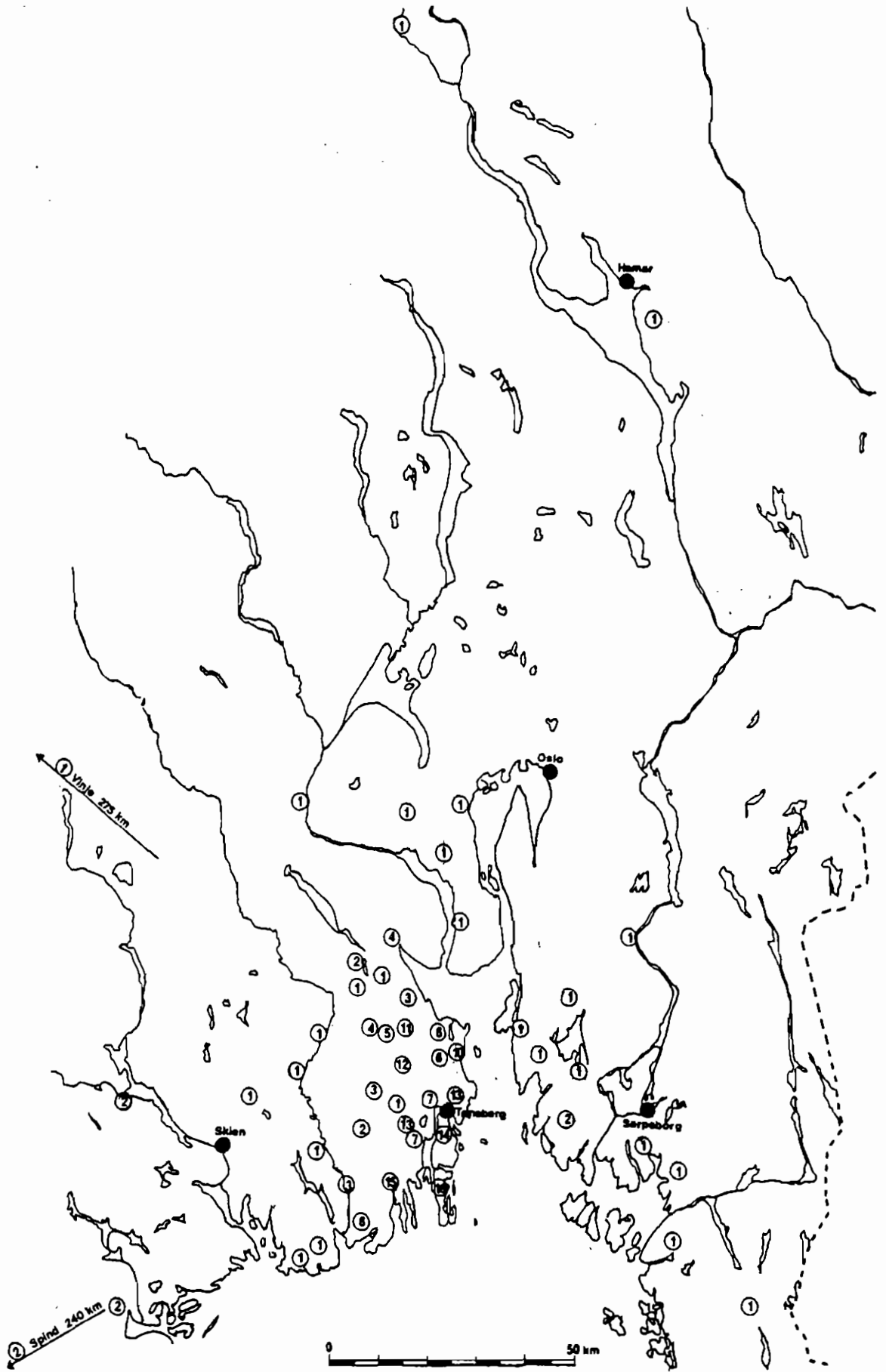


Fig 41. Laurentiuskirkens ejendomme 1396 og 1399 ifølge biskop Eysteins jordebog. 197 ejendomme fordelt på 52 sogne, samt 34 som ikke kan stedfæstes. Identificeret efter Rygh 1897-1936.

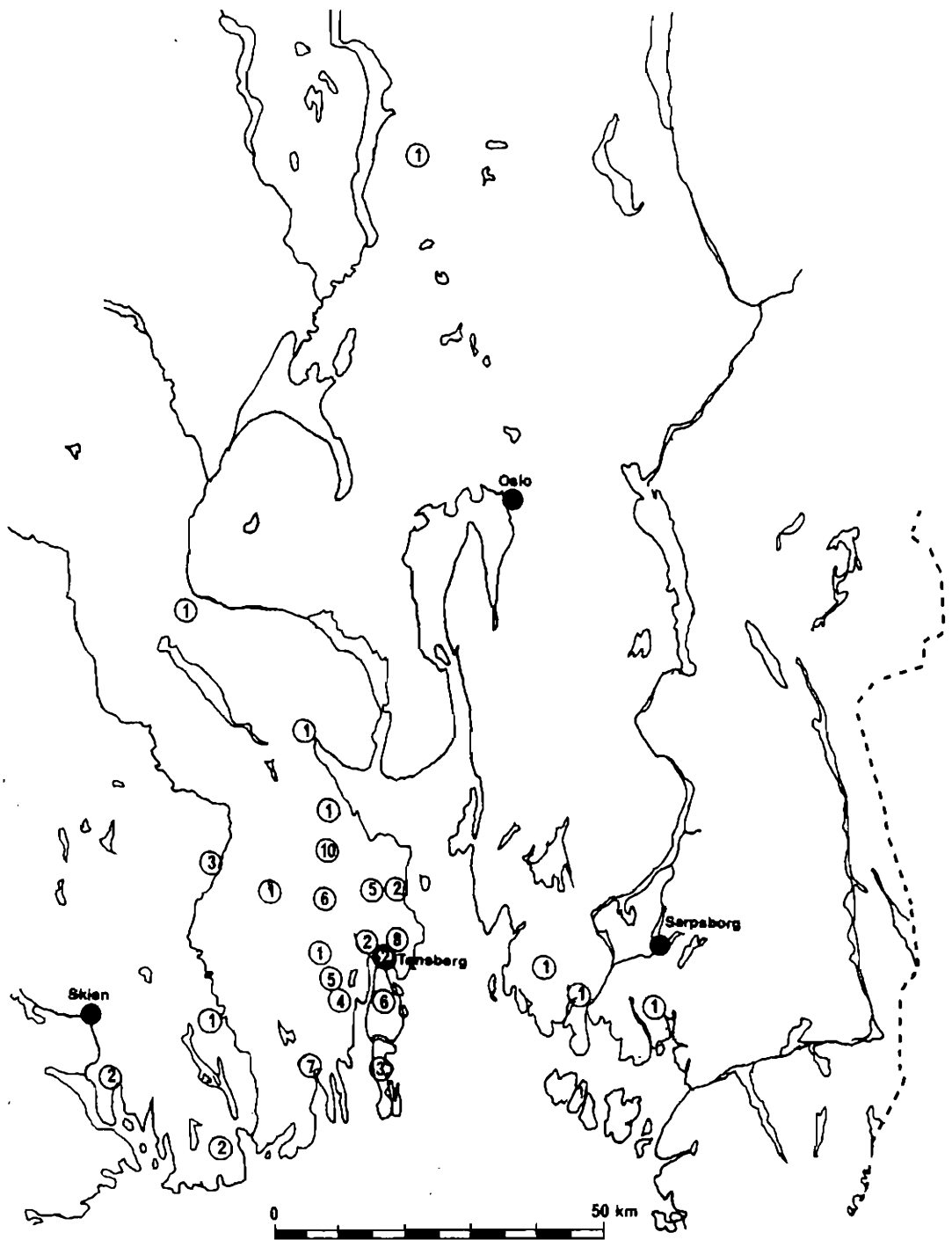


Fig 42. Peterskirkens ejendomme 1399 ifølge biskop Eysteins jordebog. 77 ejendomme fordelt på 25 sogne, samt 12 som ikke kan stedfæstes. Identificeret efter Rygh 1897-1936.

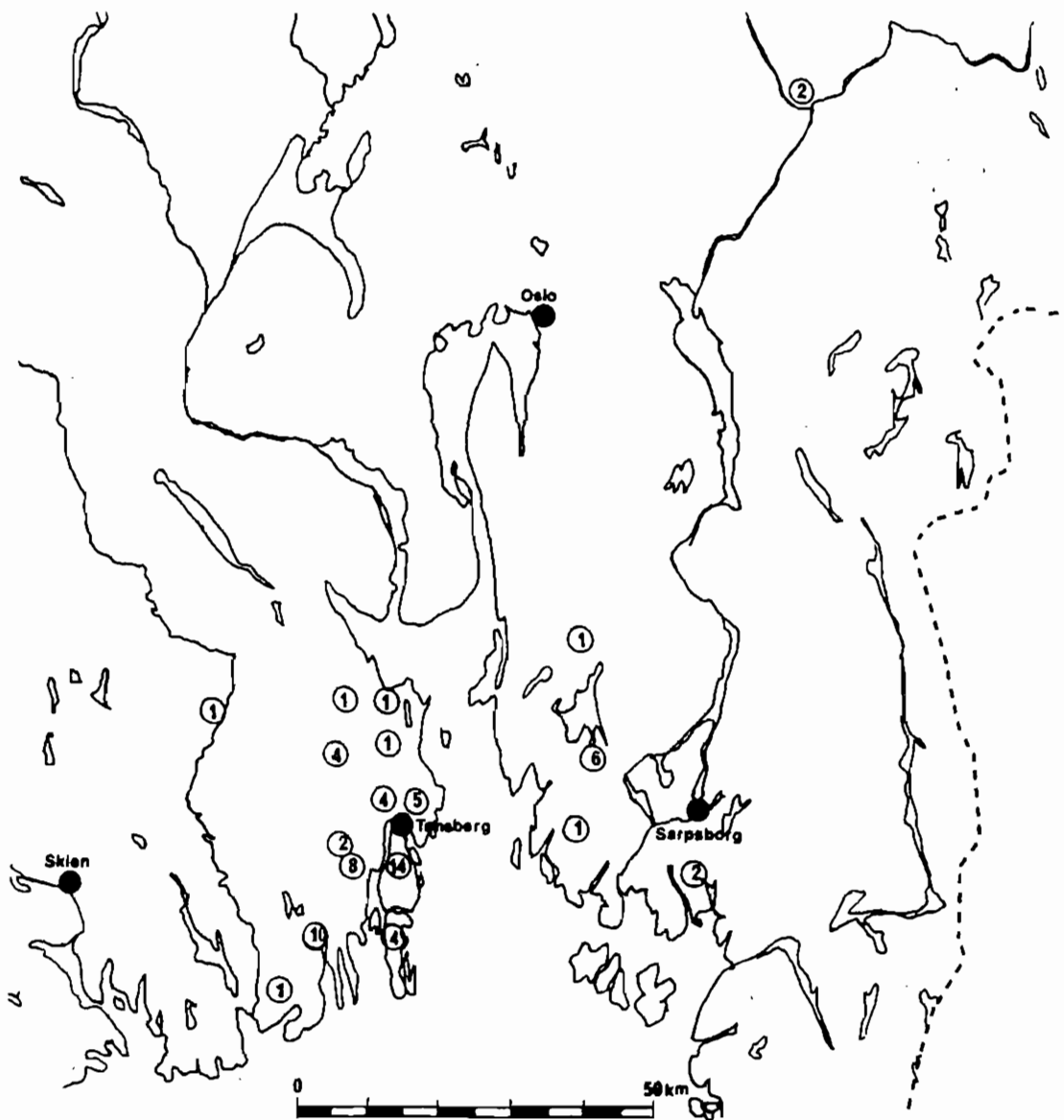


Fig 43. Mariakirkens ejendomme 1399 ifølge biskop Eysteins jordebog. 68 ejendomme fordelt på 18 sogne, samt 12 som ikke kan stedfæstes. Identificeret efter Rygh 1897-1936.

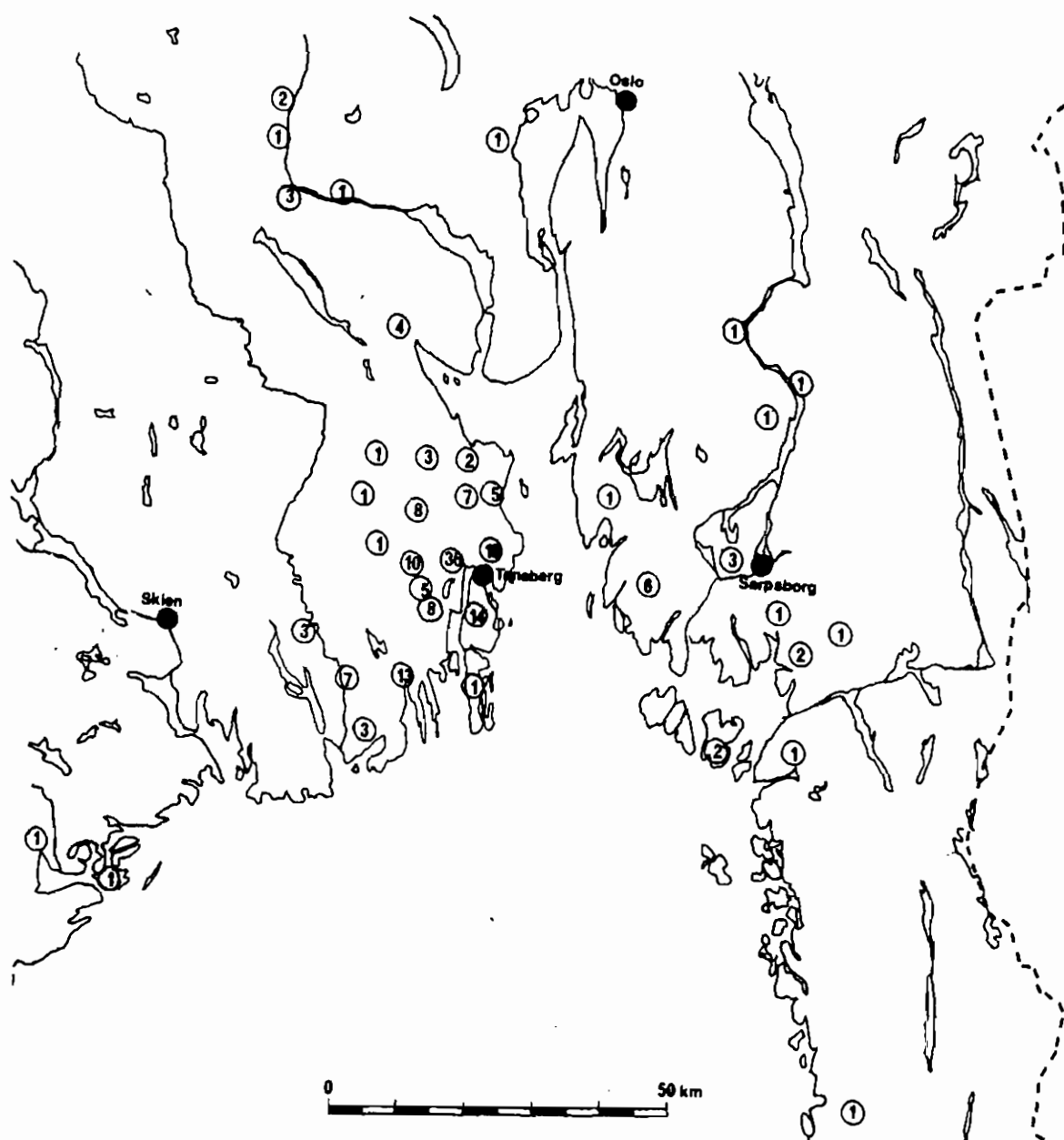


Fig 44. Olavsklostrets ejendomme 1399 ifølge biskop Eysteins jordebog. 181 ejendomme fordelt på 38 sogne, samt 27 som ikke kan stedfæstes. Identificeret efter Rygh 1897-1936.

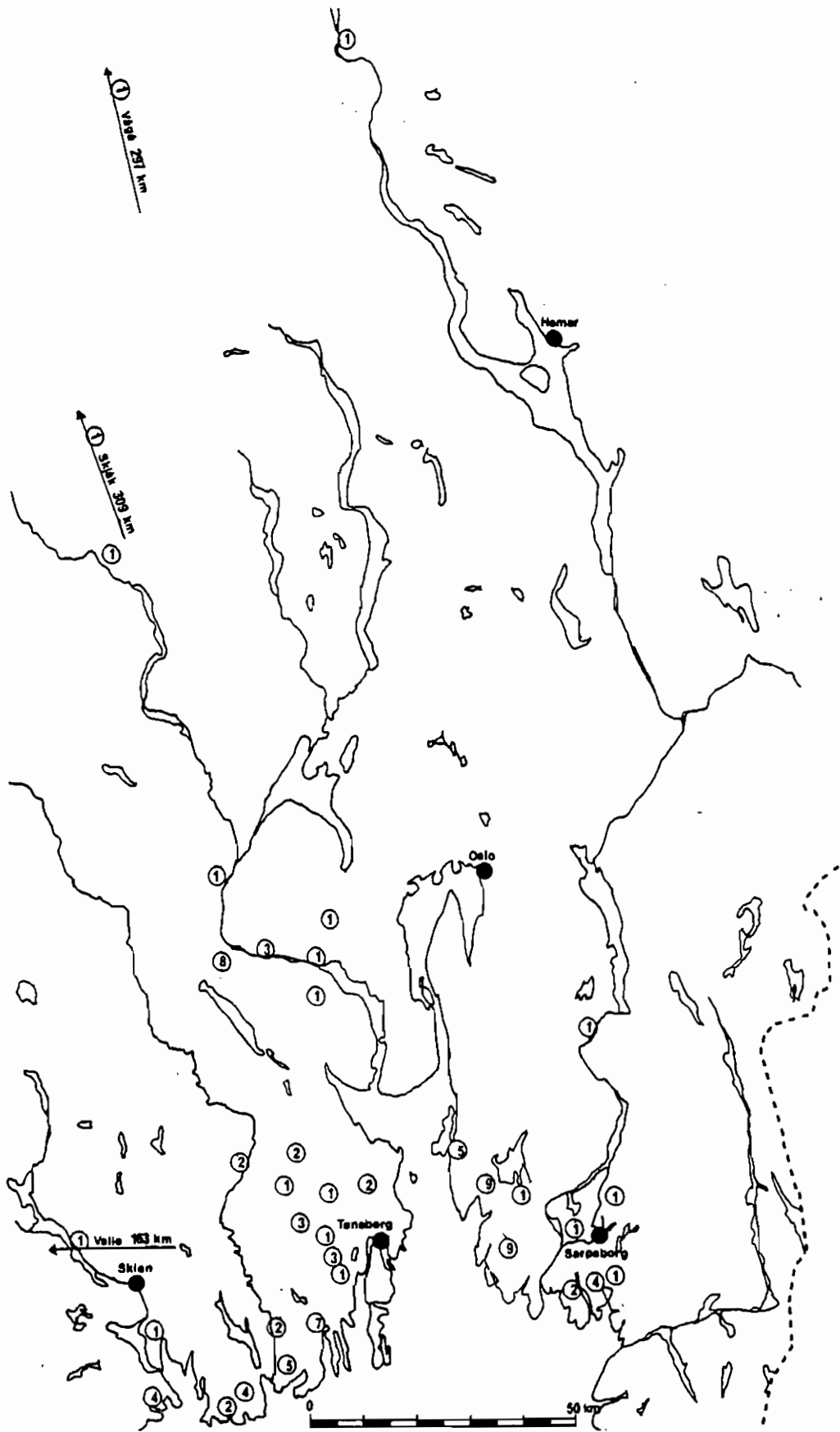


Fig 45. Stefan hospitals ejendomme 1445 ifølge DN IX 295. 95 ejendomme fordelt på 37 sogne, samt 28 som ikke kan stedfæstes. Identificeret efter Rygh 1897-1936.



Bilag 6: Tønsberg byplan 1955



Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg, Nedre  
Langgate 30 E, Postboks 570, N-3101 TØNSBERG, Norge  
Telefon: (47) (033) 17535 eller 16117

Layout av forsiden til denne rapport er ved Vigdis Vigrestad  
Opplag: 100 eksemplarer

### **Tidligere utkommet i denne serien**

**Nr. 1** Ann-Marie Nordman: De arkeologiske undersøkelsene i  
Storgaten 18 og Conradis gate 5/7, Tønsberg 1987 og 1988.  
Utg. 1988.

**Nr. 2** A. Jan Brendalmo: Peterskirken, dens kirkegård og det  
eldste Tønsberg. Utg. 1989. Utgått.

**Nr. 3** A. Jan Brendalmo/Erik Vea (red.): Vestfoldkirkene -  
bygning, landskap og samfunn. Utg. 1990.

**Nr. 4** Gro A. Tjeldvoll: De arkeologiske undersøkelsene i  
Storgaten 35-37, Tønsberg 1974. Utg. 1990.

**Nr. 5** Jan E. G. Eriksson (red.): De arkeologiske undersøkelsene i  
Storgaten 47, Tønsberg 1971. Utg. 1990.

Arkeologiske rapporter fra Tønsberg finnes tilgjengelig i de  
følgende institusjoner:

Oslo: Riksantikvaren  
Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Oslo  
Universitetsbiblioteket  
Universitetets Oldsaksamling

Stavanger: Arkeologisk museum

Bergen: Bryggens museum  
Historisk museum  
Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Bergen

Trondheim: Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Trondheim  
Vitenskapsmuseet

Tromsø: Tromsø museum

Tønsberg: Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg  
Tønsberg bibliotek  
Vestfold fylkesmuseum  
Vestfold Fylkesbibliotek

### **Utenom Norge**

Helsingfors: Helsingin Yliopiston Kirjasto  
Kiel: Institut für Ur- und Frühgeschichte  
København: Universitetsbiblioteket  
Lund: Institutionen för medeltidsarkeologi  
Reykjavik: Thjóðminjasafn Íslands  
Stockholm: Stockholms universitetsbibliotek